

**ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ
ОЛИЙ ВА ЎРТА МАХСУС ТАЪЛИМ ВАЗИРЛИГИ**

**ОЛИЙ ТАЪЛИМ ТИЗИМИ ПЕДАГОГ ВА РАХБАР КАДРЛАРИНИ
ҚАЙТА ТАЙЁРЛАШ ВА УЛАРНИНГ МАЛАКАСИНИ
ОШИРИШНИ ТАШКИЛ ЭТИШ БОШ ИЛМИЙ - МЕТОДИК
МАРКАЗИ**

**ТОШКЕНТ ДАВЛАТ ТЕХНИКА УНИВЕРСИТЕТИ ҲУЗУРИДАГИ
ПЕДАГОГ КАДРЛАРНИ ҚАЙТА ТАЙЁРЛАШ ВА УЛАРНИНГ
МАЛАКАСИНИ ОШИРИШ ТАРМОҚ МАРКАЗИ**

ЭНЕРГЕТИКА

йўналиши

**“ЭНЕРГЕТИКА ВА ЭНЕРГИЯ
САМАРАДОРЛИК МУАММОЛАРИ”**

модули бўйича

Ў Қ У В – У С Л У Б И Й М А Ж М У А

ТОШКЕНТ - 2016

ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ
ОЛИЙ ВА ЎРТА МАХСУС ТАЪЛИМ ВАЗИРЛИГИ

ОЛИЙ ТАЪЛИМ ТИЗИМИ ПЕДАГОГ ВА РАҲБАР КАДРЛАРИНИ
ҚАЙТА ТАЙЁРЛАШ ВА УЛАРНИНГ МАЛАКАСИНИ
ОШИРИШНИ ТАШКИЛ ЭТИШ БОШ ИЛМИЙ - МЕТОДИК
МАРКАЗИ

ТОШКЕНТ ДАВЛАТ ТЕХНИКА УНИВЕРСИТЕТИ ҲУЗУРИДАГИ
ПЕДАГОГ КАДРЛАРНИ ҚАЙТА ТАЙЁРЛАШ ВА УЛАРНИНГ
МАЛАКАСИНИ ОШИРИШ ТАРМОҚ МАРКАЗИ

ЭНЕРГЕТИКА

йўналиши

“ЭНЕРГЕТИКА ВА ЭНЕРГИЯ
САМАРАДОРЛИК МУАММОЛАРИ”

модули бўйича

Ў Қ У В – У С Л У Б И Й М А Ж М У А

Тузувчи: проф. Гайибов Т.Ш.

ТОШКЕНТ - 2016

Мазкур ўқув-услугий мажмуа Олий ва ўрта махсус таълим вазирлигининг 2016 йил 6 апрелидаги 137-сонли буйруғи билан тасдиқланган ўқув режа ва дастур асосида тайёрланди.

Тузувчи: ТДТУ, “Электр станциялари, тармоқлари ва тизимлари” кафедраси мудири, т.ф.д.,
проф. Т.Ш Гайибов,

Такризчи: Германия Siemens AG PhD. Project manager
Izabella Putz

Ўқув -услугий мажмуа Тошкент давлат техника университети
Кенгашининг 2016 йил _____даги ____ - сонли қарори билан
нашрга тавсия қилинган.

МУНДАРИЖА

I.	ИШЧИ ДАСТУР	5
II.	МОДУЛНИ ЎҚИТИШДА ФОЙДАЛАНИЛАДИГАН ИН- ТЕРФАОЛ ТАЪЛИМ МЕТОДЛАРИ	12
III.	НАЗАРИЙ МАТЕРИАЛЛАРИ	17
IV.	АМАЛИЙ МАШҒУЛОТ МАТЕРИАЛЛАРИ	85
V.	КЕЙСЛАР БАНКИ	111
VI.	МУСТАҚИЛ ТАЪЛИМ МАВЗУЛАРИ	112
VII.	ГЛОССАРИЙ (GLOSSARY)	114
VIII.	АДАБИЁТЛАР РЎЙХАТИ	116

ИШЧИ ДАСТУР

Кириш

Дастур Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2015 йил 12 июндаги “Олий таълим муассасаларининг раҳбар ва педагог кадрларини қайта тайёрлаш ва малакасини ошириш тизимини янада такомиллаштириш чоратадбирлари тўғрисида” ги ПФ-4732-сон Фармонидаги устувор йўналишлар мазмунидан келиб чиққан ҳолда тузилган бўлиб, у замонавий талаблар асосида қайта тайёрлаш ва малака ошириш жараёнларининг мазмунини такомиллаштириш ҳамда олий таълим муассасалари педагог кадрларининг касбий компетентлигини мунтазам ошириб боришни мақсад қилади. Дастур мазмуни олий таълимнинг норматив-ҳуқуқий асослари вақонунчилик нормалари, илғор таълим технологиялари ва педагогик маҳорат, таълим жараёнида ахборот-коммуникация технологияларини қўллаш, амалий хорижий тил, тизимли таҳлил ва қарор қабул қилиш асослари, махсус фанлар негизида илмий ва амалий тадқиқотлар, технологик тараққиёт ва ўқув жараёнини ташкил этишнинг замонавий услублари бўйича сўнгги ютуқлар, педагогнинг касбий компетентлиги ва креативлиги, глобал Интернет тармоғи, мультимедиа тизимлари ва масофадан ўқитиш усулларини ўзлаштириш бўйича янги билим, кўникма ва малакаларини шакллантиришни назарда тутди.

Ушбу дастурда энергетика тараққиётининг замонавий ҳолати, энергетик ишлаб чиқаришнинг экологик муаммолари ва уларни ҳал этиш йўллари, интеллектуал электр тизимлари, энергияни аккумуляциялаш муаммолари, бирлашган энергетика тизимлари, электр энергиясини узатиш, тақсимлаш ва истеъмол қилиш жараёнида энергетик самарадорликни ошириш усулларини ўрганиш бўйича муаммолар баён этилган.

Модулнинг мақсади ва вазифалари

Жаҳон ва Ўзбекистон Республикаси миқёсида энергетиканинг замонавий ҳолати; энергия ресурслари ва энергияни ишлаб чиқариш, узтиш, ўзгартириш, тақсимлаш ва истеъмол қилишда самарадорликни ошириш муаммолари ва уларни ҳал этиш йўллари; энергетика экология муаммолари ва уларни ҳал этиш йўллари; интеллектуал электр энергетика тизимларини шакллантириш ва улардан фойдаланиш; электр энергиясини қайта тикланувчан ва алтернатив энергия манъбаридан фойдаланиб ишлаб чиқаришнинг замонавий ҳолати ва истиқболлари билим, кўникма ва малакани шакллантиришдир.

Модулнинг вазифалари:

- энергетика тараққиётининг замонавий ҳолати ва муаммоларини ўрганиш;
- энергетик ишлаб чиқаришнинг экологик муаммолари ва уларни ҳал этиш йўллари ўрганиш;
- интеллектуал электр тизимлари, уларни ташкил этиш ва уларнинг самарадорлигини ўршаниш;
- энергияни аккумуляциялаш муаммолари ва уларни ҳал этишнинг йўллари ҳақида билимларни шакллантириш;
- бирлашган энергетика тизимларини шакллантириш, уларнинг аҳамияти ва ишлатиш бўйича билимларни ҳосил қилиш;
- электр энергиясини узатиш, тақсимлаш ва истеъмол қилиш жараёнида энергетик самарадорликни ошириш усулларини ўрганишдан иборат.

Модул бўйича тингловчиларнинг билими, кўникмаси, малакаси ва компетенцияларига қўйиладиган талаблар

“Энергетика ва энергия самарадорлик муаммолари” курсини ўзлаштириш жараёнида амалга ошириладиган масалалар доирасида:

Тингловчи:

- Жаҳон ва Ўзбекистон Републикаси миқёсида энергетиканинг бугунги кунги ҳолати ва муаммолари;
- энергетик самарадорликни таъминлашнинг замонавий ҳолати ва уни оширишнинг йўллари;
- интеллектуал электр тизимлари, уларни ташкил этиш ва уларнинг аҳамияти;
- электр энергияни аккумуляциялашнинг муаммолари ва уларни ҳал этиш йўллари;
- бирлашган энергетика тизимларини ташкил этишнинг аҳамияти;
- электр энергияни ишлаб чиқариш, узатиш ва тақсимлаш жараёнида энергетик самарадорликни ошириш усуллари ҳақида **билимларга эга бўлиши;**

Тингловчи:

- энергетика объектларининг самарадорлигини ва уларни атроф-муҳитга таъсири даражасини аниқлаш;
- интеллектуал электр тизимларининг самарадорлигини аниқлаш;
- бирлашган энергетика тизимларининг режимларини оптимал режалаштириш;
- электр тармоқларида исрофларни ҳисоблаш ва камайтириш **кўникма ва малакаларини эгаллаши;**

Тингловчи:

- эгаллаган билим ва кўникмаларга асосланган ҳолда энергетика ва энергия самарадорлигини муаммоларини ҳал этиш;
- интеллектуал электр тизимларини ташкил этиш ва уларни ишлатиш;
- энергияни аккумуляциялашнинг самарали усуллари танлаш;
- энергетика тизимларнинг самарали иш ҳолатларини режалаштириш ва таъминлаш;
- электр энергияси узатиш ва тақсимлаш жараёнида юқори самарадорликни таъминлаш **компетенцияларни эгаллаши лозим.**

Модулни ташкил этиш ва ўтказиш бўйича тавсиялар

“Энергетика ва энергия самарадорлик муаммолари” курси маъруза ва амалий машғулотлар шаклида олиб борилади.

Курсни ўқитиш жараёнида таълимнинг замонавий методлари, педагогик технологиялар ва ахборот-коммуникация технологиялари қўлланилиши назарда тутилган:

- маъруза дарсларида замонавий компьютер технологиялари ёрдамида презентацион ва электрон-дидактик технологиялардан;
- ўтказиладиган амалий машғулотларда техник воситалардан, экспресс-сўровлар, тест сўровлари, ақлий ҳужум, гуруҳли фикрлаш, кичик гуруҳлар билан ишлаш, коллоквиум ўтказиш, ва бошқа интерактив таълим усуллари қўллаш назарда тутилади.

Модулнинг ўқув режадаги бошқа модуллар билан боғлиқлиги ва

узвийлиги

“Энергетика ва энергия самарадорлик муаммолари” модули ўқув режанинг махсус фанлар блокадаги “Энергияни ишлаб чиқариш ва тақсимлашнинг замонавий технологиялари” ва “Янги энергия тежамкор технологиялар ва усуллар” фанлари билан узвий боғлиқдир. Шу билан бир қаторда модулни ўзлаштиришда ўқув режанинг бошқа блоклари фанлари билан муайян боғлиқлик мавжуддир.

Модулнинг олий таълимдаги ўрни

Ўзбекистон Республикасининг энергетика тизимини замонавий юқори даражадаги самарадорликка эга бўлган жиҳозлар ва қурилмалар ҳисобига ривожлантириш, энергия ресурсларидан фойдаланиш, электр энергиясини ишлаб чиқариш, узатиш, тақсимлаш, ўзгартириш ва истеъмол қилишда юқори самарадорликка эришиш ўта долзарб масала ҳисобланади. Ушбу муаммони ҳал этишда биринчи навбатдаги вазифа замонавий талабларга жавоб берувчи мутахассисларни тайёрлаш ҳисобланади. Шу сабабли бундай мутахассисларни тайёрлаш учун ушбу соҳа бўйича таълим берувчи олий таълим тизими ўқитувчиларининг малакасини оширишда “Энергетика ва энергия самарадорлик муаммолари” фани алоҳида ўринни эгаллайди.

Модул бўйича соатлар тақсимооти

№	Модул мавзулари	Тингловчининг ўқув юкلامаси, соат					
		Ҳаммаси	Аудитория ўқув юкلامаси				Мустақил таълим
			жами	жумладан			
				Назарий	Амалий машғулот	Кўчма машғулот	
1.	Жаҳон энергетикасининг таракқиёти ва замонавий муаммолари.	8	6	2	2	2	2
2.	Ўзбекистон Республикаси энергетикасининг таракқиёти ва замонавий муаммолари	4	4	2	2		
2.	Интеллектуал электр тизимлари ва уларнинг аҳамияти	12	10	2	6	2	2
4.	Энергияни аккумуляциялаш ва унинг аҳамияти.	2	2	2			
5.	Электр энергияни ишлаб чиқариш, узатиш ва тақсимлаш жараёнида энергетик самарадорликни ошириш	8	8	2	6		
	Жами:	34	30	10	16	4	4

НАЗАРИЙ МАШҒУЛОТЛАР МАЗМУНИ

1-мавзу: Энергетика тараққийтининг замонавий ҳолати ва муаммолари
Энергия ва энергия ресурси тушунчалари. Жаҳон Энергия ресурсларининг захиралари ва улардан фойдаланиш истиқболлари. Электр энергиясини турли анъанавий ва ноанъанавий электр станциялари ва қурилмаларида ишлаб чиқариш. Электр энергетикаси тараққийтининг истиқболлари.

Энергетик самарадорлик тушунчаси. Энергия ресурсларини олиш ва улардан фойдаланиш, электр энергиясини ишлаб чиқариш, узатиш ва тақсимлашда энергетик самарадорликни ошириш.

Энергетика ва экология муаммолари. Уларнинг ўзаро боғлиқлиги. Экология муаммоларини ҳал этишнинг йўллари.

2-мавзу: Ўзбекистон Республикаси энергетикасининг тараққийти ва замонавий муаммолари

Ўзбекистон Республикаси энергетикасининг тараққийти ва замонавий ҳолати. Ўзбекистон Республикасида энергия ресурсларидан фойдаланиш масштаби.

Ўзбекистон Республикасида электр энергиясини ишлаб чиқариш масштаби.

Ўзбекистон Республикасида энергетика тараққийтининг замонавий муаммолари.

Ўзбекистон Республикаси энергетикаси тараққийтининг асосий йўналишлари.

Ўзбекистон Республикасини ривожлантириш бўйича бажарилаётган ва режалаштирилиётган асосий лойиҳалар.

3-мавзу: Интеллектуал электр тизимлари ва уларнинг аҳамияти

Интеллектуал электр тизимларнинг вужудга келиш сабаби ва муаммо тарихи. Интеллектуал электр тизимларининг асосий тушунчалари. Электр энергетик тармоқларини бошқариш учун интеллектуал тизимлари олдида қуйилайдиган масалалар. Интеллектуал электр тизимларнинг келажаги.

Электр энергия назоратининг автоматлаштирилган тизими (ЭНАТ) тушунчаси. Погоналари. Электр энергия ресурслари истеъмолини ҳисобга олишнинг автоматлаштирилган тизимларини жорий этиш. ЭНАТнинг техник ва тижорат асосидаги ҳисоблари. Техник асосида ҳисобга олиш тизимида электр энергия истеъмолини ҳисобга олиш.

Ҳисоблагичлар маълумотларини йиғиш канали. Туғри алоқа каналлари. Ҳисоблагичларнинг бирламчи ахборотлари. Маълумотларни йиғиш ва унга ишлов бериш орқали ҳисоблагичларда автоматик сўров утказилиши билан ЭНАТни ташкил этиш имкониятлари. Оптик порт орқали ҳисоблагичларда сўров утказилиши билан ЭНАТни ташкил этиш. Интерфейс узгартиргичлари, мультимплексор ёки модем орқали ҳисоблагичларда сўров утказилиши билан ЭНАТни ташкил этиш. Урта ва йирик қувватли саноат корхоналарида ёки энергетика тизими учун куп поғанали ЭНАТни ташкил этиш. Бир турга мансуб бўлган ЭНАТ.

Саноат корхоналарида электр энергияси назоратининг автоматлаштирилган тизимларини жорий этилишининг мақсадга мувофиқлиги. Автоматлаштирилган тизим ёрдамида бошқариш зарур бўлган шароитлар. Инсон ва ЭХМнинг функционал имкониятлари ва уларни таққослаш.

Саноат корхоналари ЭНАТнинг иктисодий самарадорлиги. Корхона энергия истеъмолини ташкил этувчилари. Энергияни ҳисобга олиш-энергия тежамкорлиги

учун восита. Кўп зонали тарифга ўтиш. Дифференциаллашган тарифларнинг тадбиқ этилиши. Хисобга олиш аниқлигини ошириш.

Бир ва уч фазали электрон хисоблагичлар. Кўп тарифлик. Кўп функциялилиқ. Хисоблагичларнинг уланиш схемалари. Ток трансформаторлари. Хисоблагичларни ток трансформаторлари орқали улаш. Ток трансформаторларини танлаш. Ток трансформаторларининг иккиламчи занжирларини монтаж қилиш ва ишлатишга талаблар.

4-мавзу: Энергияни аккумуляциялаш ва унинг аҳамияти

Энергияни аккумуляциялаш тушунчаси. Энергияни аккумуляциялашнинг вазифалари. Гидроаккумуляцион электр станцияларининг тузилиши ва ишлаш принципи. Гидроаккумуляцион электр станциялари ёрдамида энергияни аккумуляциялаш. Усулнинг афзаллик ва камчиликлари.

Электр энергиясини аккумулятор қурилмалари ёрдамида аккумуляциялаш. Замонавий электр аккумуляторларининг тузилиши ва самарадорлиги.

Электр энергиясини конденсатор батареялари ёрдамида аккумуляциялаш. Конденсаторли аккумуляция қурилмаларининг тузилиши ва ишлаш принципи. Уларнинг самарадорлиги.

5-мавзу: Электр энергияни ишлаб чиқариш, узатиш ва тақсимлаш жараёнида энергетик самарадорликни ошириш

Бирлашган энергетика тизимларини ташкил этишнинг мақсад ва вазифалари. Бирлашган Халқаро энерготизимларнинг аҳамияти. Электр энергияси борини ташкил этиш. Бирлашган энергетика тизимларининг фаолиятини ташкил этиш, режимларини режалаштириш ва бошқариш. Энергетика тизимларининг ҳолатларини оптимал режалаштириш.

Электр энергиясини узатиш ва тақсимлашдаги исрофлар ва уларни ҳисоблаш. Электр тармоқларининг ҳолатларини режалаштириш. Электр тармоқларида исрофларни камайтириш тадбирлари. Электр тармоқларининг ҳолатларини оптималлаштириш. Электр тармоқларида исрофларни реактив қувватни компенсациялаш ва трансформация коэффициентларини ростлаш орқали камайтириш.

АМАЛИЙ МАШҒУЛОТЛАР МАЗМУНИ

1 - амалий машғулот

Электр станциялари ва қурилмаларининг самарадорлигини ҳисоблаш

Электр станцияси ва қурилмасининг ишлаб чиқарувчи қуввати ва самарадорлиги бўйича сарфланувчи бирламчи энергия ва энергия ресурсининг миқдорини аниқлаш. Энергияни турли бирликларда ифодалаш.

Электр станцияси ва қурилмасида сарфланувчи бирламчи энергия ресурси ва ишлаб чиқариқарилувчи электр энергияси миқдори бўйича унинг фойдали иш коэффициентини ҳисоблаш.

Электр станциялари ва қурилмаларининг самарадорлигини аниқлаш.

2 - амалий машғулот

Ўзбекистон Республикасидаги электр станциялари ва тармоқларининг энергетик кўрсаткичлари ва самарадорлигини ҳисоблаш

Ўзбекистон Республикасидаги электр станцияларида сарфланувчи бирламчи энергия ресурсларининг миқдорини ҳисоблаш.

Ўзбекистон Республикасидаги электр станцияларида сарфланувчи бирламчи ресурс миқдори бўйича узатувчи электр энергияси миқдорини аниқлаш.

Электр станциялари ва тармоқларининг самарадорлигини ошириш.

3- амалий машғулот

«Altair Jr» энергия назоратининг автоматлаштирилган тизимлари дастурини ўрганиш (4 соат)

ЭНАТнинг «Altair Jr» дастурининг вазифалари ва дастур пакетининг таркиби билан танишиш. Дастурнинг имкониятлари ва қўлланилиш соҳаларини аниқлаш. Электр энергетика тизимнинг турли пағоналаридаги ЭНАТда дастурдан фойдаланиш кўникмаларини ҳосил қилиш.

4- амалий машғулот

Электр станциялари пағонасида ЭНАТни ўрганиш.

Электр станциялари (ЭС) пағонасидаги ЭНАТ схемаси ва унинг характерли хусусиятлари. Электр тизимига узатиловчи қувватни ўлчаш кўникмаларини шакллантириш.

5- амалий машғулот

Электр энергетика тизимининг юкламасини электр станциялари ўртасида оптимал тақсимлаш.

Электр станциясининг юкламаси ва блоklarнинг энергетик характеристикалари бўйича блоklarнинг оптимал қувватларини аниқлаш. Электр энергетика тизимининг актив юкламаси ва станцияларнинг энергетик характеристикалари бўйича станцияларнинг оптимал юкламаларини аниқлаш. Электр станциялари қувватлари ба чегаравий шартларни эътиборга олиб юклама қувватини оптимал тақсимлаш.

6- амалий машғулот

Электр тармоқларида қувват ва энергия исрофларини ҳисоблаш.

Электр узатиш линияларида қувват ва энергия исрофларини юклама графиги ҳамда максимал юклама ва ундан фойдаланиш вақти бўйича ҳисоблаш. Трансформаторларда қувват ва энергия исрофини юклама графиги ҳамда максимал юклама ва ундан фойдаланиш вақти бўйича ҳисоблаш. Электр тармоқларида исрофларни ҳисоблаш.

7- амалий машғулот

Электр тармоқларида исрофларни камайтириш.

Электр тармоқларида исрофларни минималлаштириш учун компенсаторнинг оптимал реактив қувватини аниқлаш. Ёпиқ электр тармоқларида исрофларни минималлаштириш учун зарур бўлган оптимал трансформациялаш коэффициентини аниқлаш.

Таълимни ташкил этиш шакллари

Таълимни ташкил этиш шакллари аниқ ўқув материали мазмуни устида ишлаётганда ўқитувчини тингловчилар билан ўзаро харакатини тартиблаштиришни, йўлга қўйишни, тизимга келтиришни назарда тутати.

Модулни ўқитиш жараёнида қуйидаги таълимнинг ташкил этиш шаклларидан фойдаланилади:

- маъруза;
  - амалий машғулот;
  - мустақил таълим.
- Ўқув ишини ташкил этиш усулига кўра:
- жамоавий;
  - гуруҳли (кичик гуруҳларда, жуфтликда);

- якка тартибда.

Жамоавий ишлаш – Бунда ўқитувчи гуруҳларнинг билиш фаолиятига раҳбарлик қилиб, ўқув мақсадига эришиш учун ўзи белгилайдиган дидактик ва тарбиявий вазифаларга эришиш учун хилма-хил методлардан фойдаланади.

Гуруҳларда ишлаш – бу ўқув топшириғини ҳамкорликда бажариш учун ташкил этилган, ўқув жараёнида кичик гуруҳларда ишлашда (2 тадан – 8 тагача иштирокчи) фаол роль ўйнайдиган иштирокчиларга қаратилган таълимни ташкил этиш шаклидир. Ўқитиш методига кўра гуруҳни кичик гуруҳларга, жуфтликларга ва гуруҳларора шаклга бўлиш мумкин. *Бир турдаги гуруҳли иш* ўқув гуруҳлари учун бир турдаги топшириқ бажаришни назарда тутаяди. *Табақалашган гуруҳли иш* гуруҳларда турли топшириқларни бажаришни назарда тутаяди.

Якка тартибдаги шаклда - ҳар бир таълим олувчига алоҳида- алоҳида мустақил вазифалар берилади, вазифанинг бажарилиши назорат қилинади.

БАҲОЛАШ МЕЗОНИ

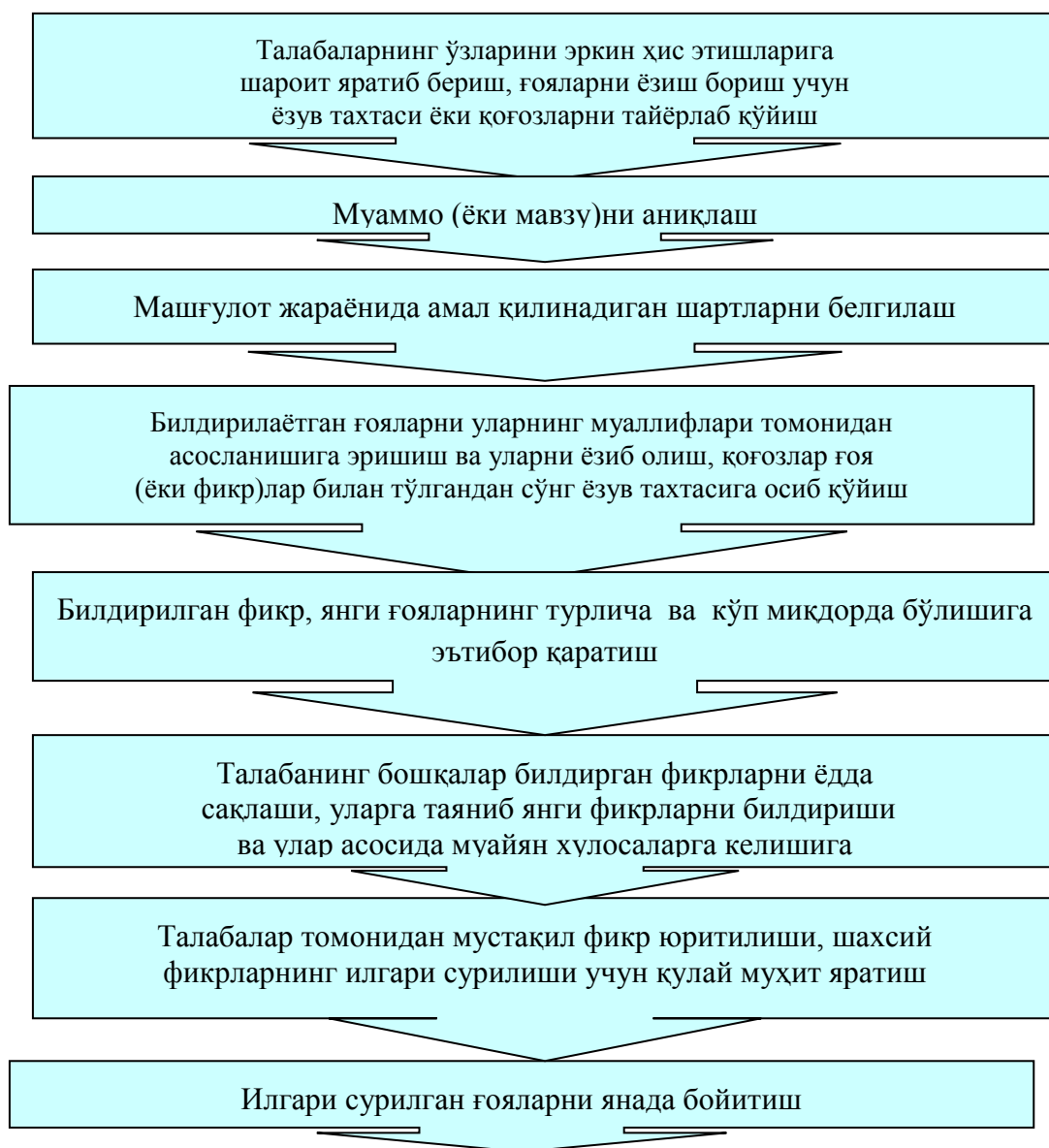
№	Баҳолаш мезони	Балл	Максимал балл
1.	Кейс	1.5 балл	2.5
2.	Мустақил иш	1.0 балл	

II.МОДУЛНИ ЎҚИТИШДА ФОЙДАЛАНИЛАДИГАН ИНТЕРФАОЛ ТАЪЛИМ МЕТОДЛАРИ

“АҚЛИЙ ҲУЖУМ” МЕТОДИ

Метод талабаларни мавзу хусусида кенг ва ҳар томонлама фикр юритиш, ўз тасаввурлари, ғояларидан ижобий фойдаланишга доир кўникма, малакаларни ҳосил қилишга рағбатлантиради. У ёрдамида ташкил этилган машғулотларда ихтиёрий муаммолар юзасидан бир неча оригинал (ўзига хос) ечимларни топиш имконияти туғилади. Метод мавзу доирасида маълум қарашларни аниқлаш, уларга муқобил ғояларни танлаш учун шароит яратади.

Уни самарали қўллашда қуйидаги қоидаларга амал қилиш лозим:

Машғулотда методни қўллашда қуйидагиларга эътибор қаратиш лозим:

Ўқувчи (талаба)ларни муаммо доирасида кенг фикр юритишга ундаш, улар томонидан мантиқий фикрларнинг билдирилишига эришиш

Ҳар бир ўқувчи (талаба) томонидан билдирилаётган фикрлар рағбатлантирилиб борилади, билдирилган фикрлар орасидан энг мақбуллари танлаб олинади; фикрларнинг рағбатлантирилиши навбатдаги янги фикрларнинг туғилишига олиб келади

Ҳар бир ўқувчи (талаба) ўзининг шахсий фикрларига асосланиши ва уларни ўзгартириши мумкин; аввал билдирилган фикрларни умумлаштириш, туркумлаштириш ёки уларни ўзгартириш илмий асосланган фикрларнинг шаклланишига замин ҳозирлайди

Машғулотда ўқувчи (талаба)лар фаолиятини стандарт талаблар асосида назорат қилиш, улар томонидан билдириладиган фикрларни баҳолашга йўл қўйилмайди (зеро, фикрлар баҳоланиб борилса, ўқувчи (талаба)лар диққатларини шахсий фикрларни ҳимоя қилишга қаратади, оқибатда янги фикрлар илгари сурилмайди; методни қўллашдан кўзланган асосий мақсад ўқувчи (талаба)ларни муаммо бўйича кенг фикр юритишга ундаш эканлигини ёдда тутиб, уларни баҳолаб боришдан воз кечишдир)

**Ақлий ҳужум методининг мавзуга қўлланилиши:
Фикрлаш чун бериладиган саволлар:**

1. Туғри алоқа каналлари қандай вазифани бажаради?
2. Хисоблагичларнинг бирламчи ахборотлари қандай аниқланади?
3. Интерфейс узгартиргичларининг ишлаш принципи қандай?
4. Мультиплексор орқали хисоблагичларда сўров ўтказилиши билан ЭНАТни қандай ташкил этилади?
5. Модем орқали хисоблагичларда сўров ўтказилиши билан ЭНАТни қандай ташкил этилади?.

“ЕЛПИҒИЧ” МЕТОДИ

Бу методи мураккаб, кўптармоқли, мумкин қадар, муаммо характеридаги мавзуларни ўрганишга қаратилган.

Методининг моҳияти шундан иборатки, бунда мавзунинг турли тармоқлари бўйича бир йўла ахборот берилади. Айни пайтда, уларнинг ҳар бири алоҳида нуқталардан муҳокама этилади. Масалан, ижобий ва салбий томонлари, афзаллик, фазилят ва камчиликлари, фойда ва зарарлари белгиланади.

Бу интерфаол методи танқидий, таҳлилий, аниқ мантиқий фикрлашни муваффақиятли ривожлантиришга ҳамда ўз ғоялари, фикрларини ёзма ва оғзаки шаклда ихчам баён этиш, ҳимоя қилишга имконият яратади.

“Елпиғич” методи умумий мавзунинг айрим тармоқларини муҳокама қилувчи кичик гуруҳларнинг, ҳар бир қатнашувчининг, гуруҳнинг фаол ишлашига қаратилган.

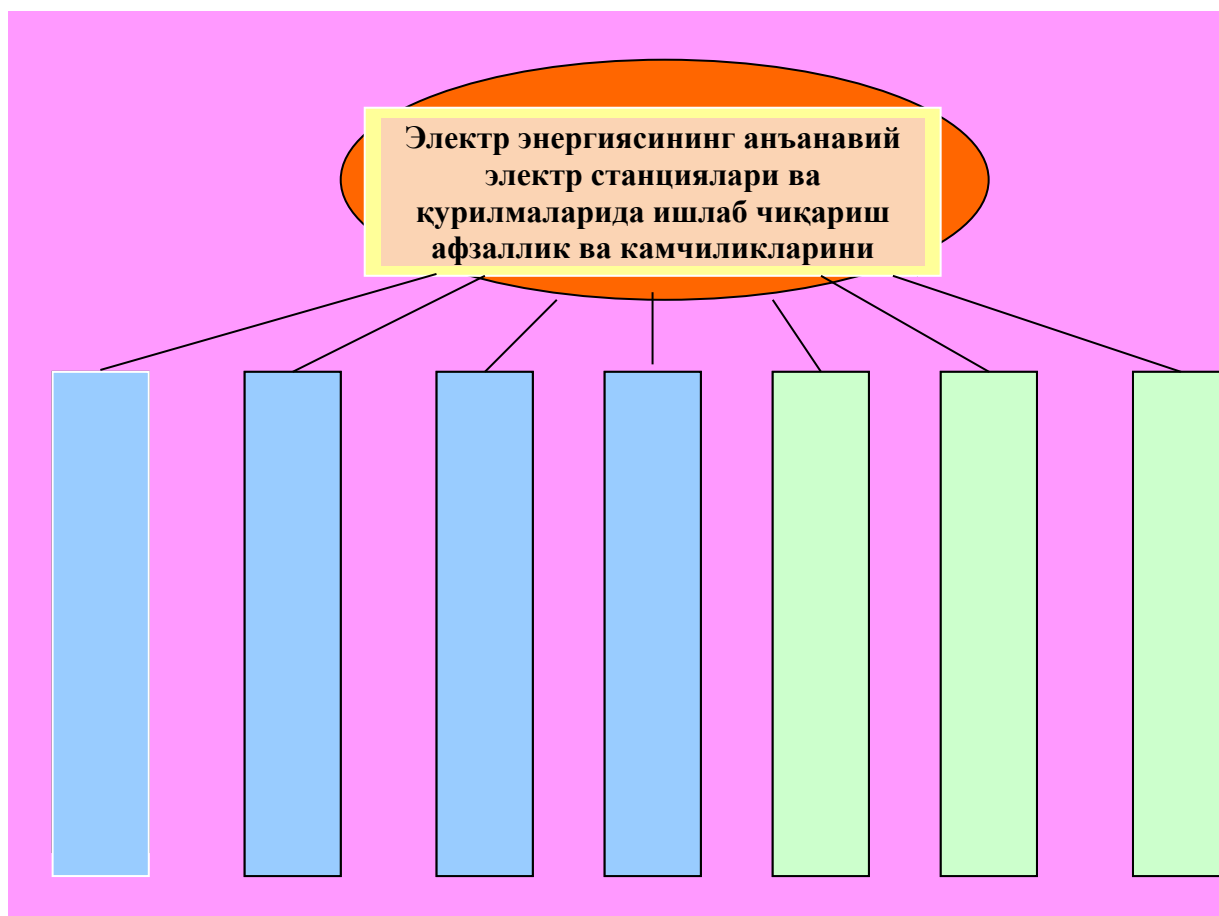
“Елпиғич” методи умумий мавзунинг турли босқичларда қўлланиши мумкин.

-бошида: ўз билимларини эркин фаолаштириш;

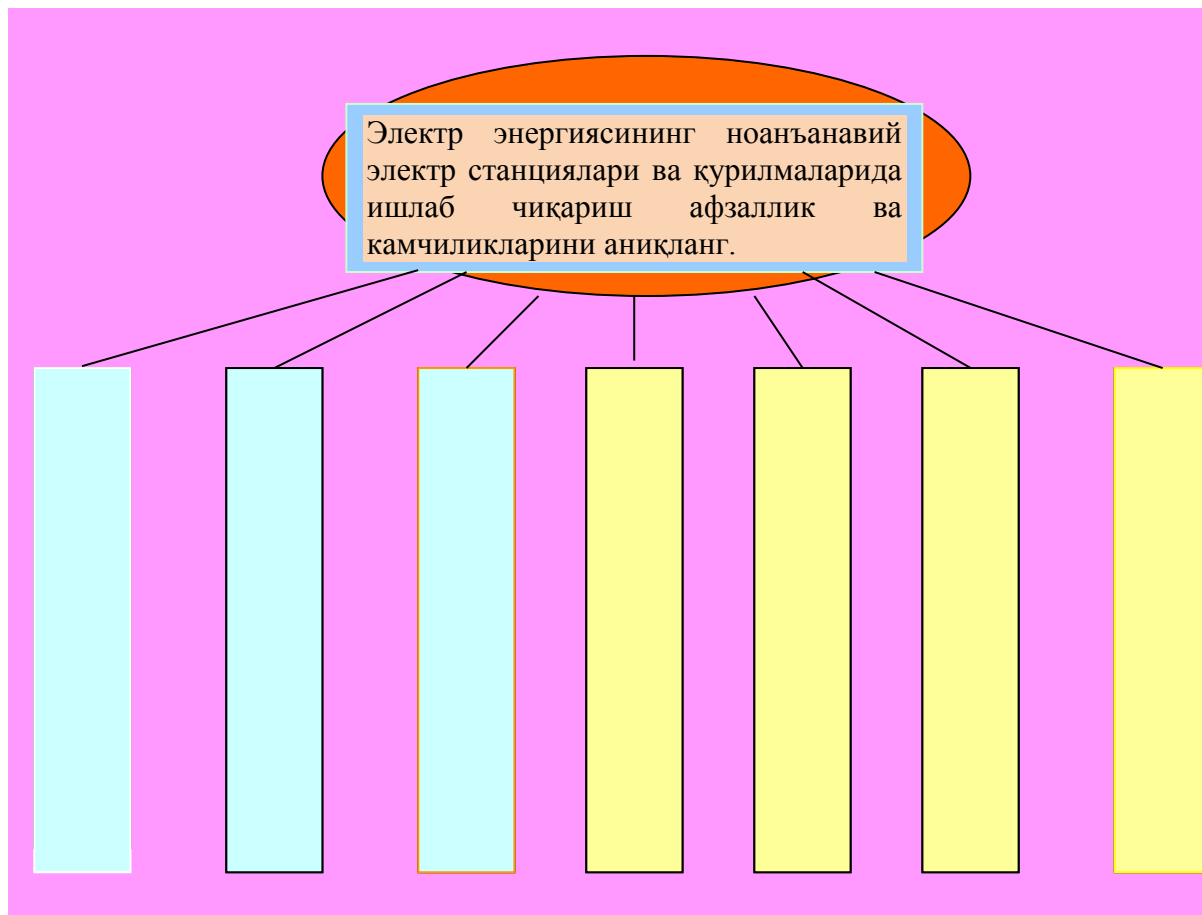
-мавзунинг ўрганиш жараёнида: унинг асосларини чуқур фаҳмлаш ва англаб етиш;

-яқунлаш босқичида: олинган билимларни тартибга солиш.

1-гуруҳга вазифа:

2-гурухга вазифа:

Кичик гуруҳлар вазифалари қўйидаги 6 аҳолаш мезонлари асосида баҳоланилади:

№	Баҳолаш мезонлар	3	4	5
1.	Ишнинг мазмуни			
2.	Гуруҳ фаоллиги			
3.	Дизайн			
4.	Регламент			
5.	Такдимот			
	Жами:			

“Резюме” методи

“Резюме” методи- мураккаб, кўп тармоқли мумкин қадар муаммоли мавзуларни ўрганишга қаратилган. Унинг моҳияти шундан иборатки, бунда бир йўла мавзунинг турли тармоқлари бўйича ахборот берилади. Айти пайтда уларнинг ҳар бири алоҳида нуқталардан муҳокама этилади. Масалан: ижобий ва салбий

томонлари афзаллик ва камчиликлар, фойда ва зарарлар белгиланади. Ушбу методнинг асосий мақсади таълим олувчиларнинг эркин, мустақил, таққослаш асосида мавзудан келиб чиққан ҳолда ўқув муаммосини ечимини топишга ҳам керакли хулоса ёки қарор қабул қилишга, жамоа ўз фикрини билан таъсир этишга, уни маъқуллашга, шунингдек, берилган муаммони ечишга мавзуга умумий тушунча беришда ўтилган мавзулардан эгалланган билимларни қўллай олиш ўргатиш.

Мавзуга қўлланилиши: Маъруза дарсларида, семинар, амалий ва лаборатория машғулотларни яқка ёки кичик гуруҳлар ажратилган тартиб ўтказиш, шунингдек, ўйга вазифа беришда ҳам қўллаш мумкин. Машғулот фойдаланиладиган воситалар: А-3, А-4 форматдаги қоғозларида (гуруҳ сонига қараб) тайёрланган тарқатма материаллар маркерлар ёки рангли қаламлар.

“Резюме” методини амалга ошириш босқичлари:

- Таълим берувчи таълим олувчиларнинг сонига қараб 3-4 кишидан иборат кичик гуруҳ ажратилади;
- Таълим берувчи машғулотнинг мақсади ва ўтказилиш тартиби билан таништиради ва ҳар бири кичик гуруҳ қоғознинг юқори қисмига ёзув бўлган яъни асосий вазифа, унда ажратилган ўқув вазифалари ва уларни ечиш йўллари белгиланган, хулоса ёзма баён қилинадиган варақларни тарқатади;
- Ҳар бир гуруҳ аъзолари топшириқ бўйича уларнинг афзаллиги ва камчиликларини аниқлаб, ўз фикрларини маркерлар ёрдамида ёзма тарзда баён этадилар. Ёзма баён этилган фикрлар асосида ушбу муаммонинг ечимини топиб, энг мақбул вариант сифатида умумий хулоса чиқарадилар;
- Кичик гуруҳ аъзолари бири тайёрланган материалнинг жамоа номидан тақдимот этади. Гуруҳнинг ёзма баён этган фикрлари ўқиб эшиттиради, лекин хулоса қисми билан таништирилмайди;
- Таълим берувчи бошқа кичик гуруҳлардан тақдимот этган гуруҳнинг хулосасини сўраб, улар фикрини аниқлайди ва ўз хулосалари билан таништиради;
- Таълим берувчи гуруҳлар томонидан берилган фикрлар ёки хулосаларга изоҳ бериб, уларни баҳолайди, сўнги машғулотни якунлайди.

Методнинг мавзуга қўлланилиши:

Электроэнергия турлари					
Қуёш ёрдамида ишлаб чиқарилган электроэнергия		Шамол ёрдамида ишлаб чиқарилган электроэнергия		Сув ёрдамида ишлаб чиқарилган электроэнергия	
Афзаллиги	Камчилиги	Афзаллиги	Камчилиги	Афзаллиги	Камчилиги
Хулоса:					

III. НАЗАРИЙ МАТЕРИАЛЛАР

1-МАВЗУ: ЖАҲОН ЭНЕРГЕТИКАСИНИНГ ТАРАҚҚИЁТИ ВА ЗАМОНАВИЙ МУАММОЛАРИ (2 соат)

Режа:

1. Жаҳон миқёсида энергия ресурсларидан фойдаланиш тенденциялари.
2. Жаҳон миқёсида энергия ишлаб чиқариш масштаблари.
3. Жаҳон миқёсида энергия ишлаб чиқаришнинг муаммолари ва истиқболлари.

Таянч сўз ва иборалар: Энергетика, энергия, энергия ресурси, қайта тикланувчан энергия ресурси, бирламчи ва иккиламчи энергия, экология, энергия ишлаб чиқариш, энергетиканинг ривожланиш тенденцияси, энергетик баланс.

1.1 Энергия ресурсларидан фойдаланиш тенденциялари

Энергия иш бажариш қобилияти ҳисобланади. У захирадаги (потенциал) ва ишлатилаётган (кинетик) энергия турларига ажратилиши мумкин. Потенциал энергия ҳаракатни вужудга келтириш имконияти бўлса, кинетик энергия ҳаракатнинг энергияси ҳисобланади. Энергия ҳаракат (кинетик) энергияси иссиқлик энергияси, ёруғлик энергияси, фотосинтез (биологик) энергияси, батареяларда сақланган (кимёвий) энергия, конденсаторларда сақланган энергия (электр энергияси), атомда сақланган энергия (атом энергияси), гравитацион майдонда сақланган энергия (гравитацион энергия) каби турларга бўлинади¹.

Энергиянинг манбаларига умумий мисол сифатида биомасса (ёғоч), қазилма ёқилғилари (кўмир, нефть, табиий газ), сув оқими (гидроэлектр тўғонлари), атом материаллари (уран), қуёш нури ва геотермал иссиқлик кабиларни кўрсатиш мумкин.

Энергия манбалари қайта тикланувчан ва қайта тикланмайдиган манбаларга бўлинади. Қайта тикланмайдиган энергия манбаларига ўз вақтида муайян геологик шароитларда шаклланиб, ҳозирги геологик шароитларда шаклланмайдиган энергия ресурслари киради. Бундай манбаларнинг энергияси улардан олинаётган энергиядан ортиқча бўладди. Уларга мисол қилиб қазилма ёқилғилари ва атом энергияси материалларини олиш мумкин. Қайта тикланувчан энергия манбаларига улардан олинувчи энергия манбада мавжуд энергиядан кам ёки кўпи билан унга тенг бўлувчи энергия манбалари киради. Уларга қуёш энергияси, шамол энергияси, биомасса энергияси кабиларни мисол қилиб кўрсатиш мумкин.

Қайта тикланмайдиган ва қайта тикланувчан энергия манбалари таркибидаги энергия бирламчи энергия ҳисобланади. Чунки улардан олинувчи энергия бевосита хом ашёдан олинувчи энергия ҳисобланади. Ёқилғининг энергияси бирламчи энергия ҳисобланиб, зарур бўлганда у бошқа турдаги энергияга айлантирилиши мумкин. Бирламчи энергия бирор антропоген усулда олинмаган ёки ўзгартирилмаган энергиядир. Бу ерда “антропоген” атамаси инсон фаолияти мавжудлигини билдиради. Бирламчи энергия энергия одатда кишиларнинг фойдаланиши учун қулай бўлган иккиламчи энергияга ўзгартирилади. Водород энергияси ва электр энергияси иккиламчи энергия ёки энергия ташувчиси ҳисобланади. Иккиламчи энергия манбалари бирламчи

---

¹ John R. Fanchi with Christoper J. Fanchi. Energy in the 21st Century. 2nd Edition. World Scientific Publishing Co. New Jersey..., 2011. p.1-2

энергиядан фойдаланиб, шакллантирилади. Иккиламчи энергияни сақлаш ва уни кейинчалик ундан керак бўлган формада фойдаланиш мумкин.

Электрэнергиянинг бизнес муаммолари.

Энергияни ўзгартириш коммерциал энергия ишлаб чиқариш учун талаб этилади. Бунинг маъносини тушуниш учун кўмир ёқувчи электр станциясини олайлик. Кўмир ўз таркибида кимёвий энергияга эга. У ёқилганда кимёвий энергия иссиқлик энергиясига айланади. Иссиқлик энергияси сувни буғга айлантириб, унинг ҳаракат энергияси, яъни кинетик энергияни оширади. Оқиб борувчи буғнинг энергияси турбина ва генератор роторини айлантируди. Генераторда механик энергия электр энергиясига айлантирилади. Реал тизимларда энергия исрофи юз беради ва шу сабабли ушбу мисолда ҳам генераторнинг самарадорлиги 100% дан кам бўлади.

Реал энергетика тизимларида бирламчи энергия фойдали ишга айлантирилади ва бунда бирламчи энергиянинг бир қисми исроф бўлади. Тизимнинг эжнергетик самарадорлиги у томонидан фойдали иш бажаришга сарфланган энергияси унга берилган бирламчи эжнергияга нисбатидир. Шу сабабли умумий ҳолатда энергетик самарадорлик 0% дан 100% гача бўлиши мумкин. Мисол тариқасида иккита А ва В ёритиш лампаларини олайлик². Ҳар иккала лампа бир хил миқдордаги ёруғлик бергани ҳолда лампа В лампа А га нисбатан камроқ энергия сарфлайди. Бунинг сабаби лампа В нинг лампа А га нисбатан камроқ иссиқлик чиқаришидир. Ушбу ҳолатда лампа В нинг самарадорлиги лампа А никига нисбатан юқориқдир, чунки у керак бўлган ёруғликни бериш учун нисбатан кам энергияни сарфлайди.

Ушбу мисол кўпроқ энергетик самарадор технологияларини жорий этиш асосида энергия истеъмолини камайтириш мумкинлигини кўрсатади.

Юклама ўсиши

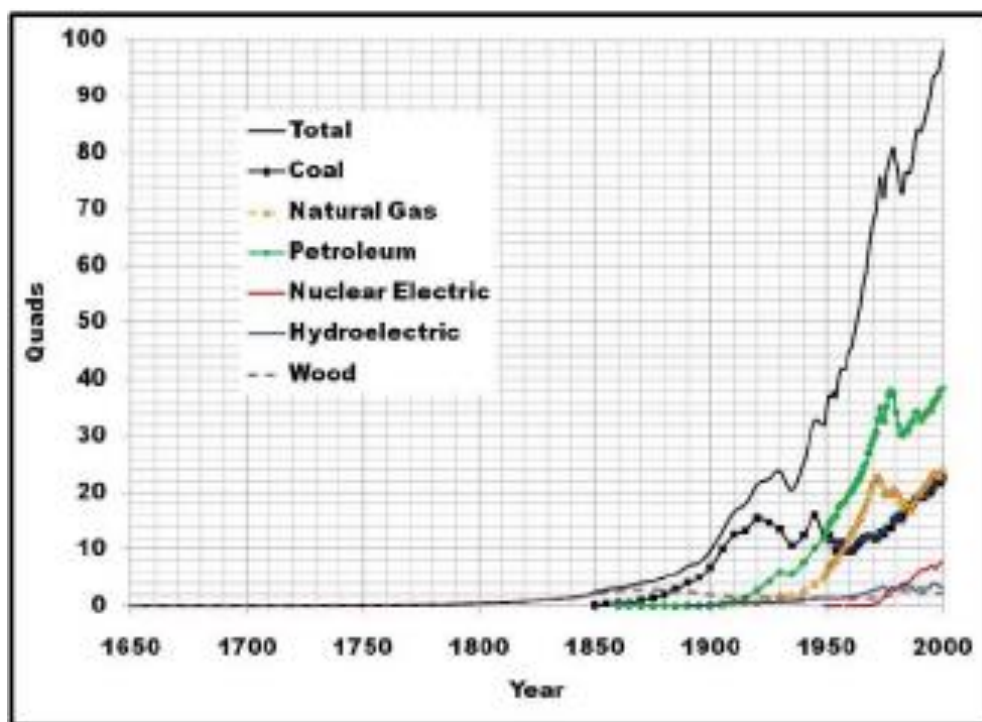
Аҳоли мавжуд минтақаларда технологик ютуқлар ва иктисодиёт ўсди. XX асрнинг сўнгги ўн йили давомида амалда, АКШ да талаб учун имкониятлар 18%, электр **35%** ортди. Бу талаблар кўпроқ аҳоли зиж жойлашган жойларда ортиб боради.

1.1- Расмда 1650-2000 йиллар оралиғида бугунги кунда Жаҳонниг ривожланган мамлакатларидан бири ҳисобланган АКШда энергия истеъмолининг ўзгариб бориши тасвирланган³. У ерда узоқ вақт давомида ёғоч асосий бирламчи ёқилғи бўлганлигини кўрамиз. Бу турдаги энергия манбасидан қазилма ёқилғиларига ўтиш 19- асрнинг ўқрталаридан бошланган. 19-асрнинг иккинчи ярмидан 20- асрнинг охирилларигача қазилма ёқилғилардан фойдаланиш асосий ўринни эгаллаган. Бошқа ривожланган мамлакатларда ҳам турли энергия ресурсларидан фойдаланиш тенденцияси худди шунга ўхшаш.

---

² John R. Fanchi with Christoper J. Fanchi. Energy in the 21st Century. 2nd Edition. World Scientific Publishing Co. New Jersey..., 2011. p.3

³ John R. Fanchi with Christoper J. Fanchi. Energy in the 21st Century. 2nd Edition. World Scientific Publishing Co. New Jersey..., 2011. p.8-9

1.1- Расм. АҚШда энергия истеъмолининг ўзгариш динамикаси.

1.1- жадвалда 2008 йилда АҚШда энергия истеъмоли ва тўртта энергия ресурсларидан энергия ишлаб чиқариш даражаси квад бирлигида келтирилган. Ундан тахминан жами 74 квад миқдорда энергия ишлаб чиқарилган бўлса, 99 квад энергия истеъмол қилинганлигини кўрамиз. Бунда АҚШда ишлаб чиқарилмаган энергия миқдори импорт қилинган.

Ушбу жадвалда келтирилган маълумотлар Қўшма Штатларнинг энергетика бўлимининг энергетик маълумотлар администрацияси томонидан эълон қилинган.

1.1- жадвал. 2008 йилда АҚШда энергия ишлаб чиқариш ва истеъмол қилиш.

Energy Source	Production (quads)	Consumption (quads)
Total	73.71	99.30
Fossil Fuels	57.94	83.44
Electricity Net Imports		0.11
Nuclear Electric Power	8.46	8.46
Renewable Energy	7.32	7.30

Инфраструктуранинг эскириши

Дунёнинг кўплаб минтақаларида амортизация даражаси сервис қурилиш харажатларидан йуқорилаган. Бинобарин сервис қурилишига ажратилган харажатлар амортизация активларидан ортда қолган. Натижада сусайтирмасдан "амортизация" электр тармоғи кучланишга тобора боғлиқ бўлади ва унинг мустаҳкамлик захираси мавжудлигига қандай таъсир этади.

Билимларнинг камайиши

Билимдон ва малакали инсон ресурслари таълим талаб ва ривожлантириш учун вақт ажратишни талаб этади. Энергетика кучи камайиши билан, электр энергетика саноати олдидаги асосий бўлиб турган муаммо олдинги авлодни алмаштиришдан иборат. Бу вазият электр муҳандислик таълим йўналишлари ёрдам эмас, электр муҳандислик оқими неъмат йўқ.

Сифат талаблари

Электр энергиянинг технологик истеъмолчилари ва шу билан бирга рақамли компьютер ҳисоблаш машиналари электр токининг жуда йуқори бўлган сифати талаб қилади. Баъзи мутахассислар ишончилиги **99,9%** дан йуқори бўлиш керак бўлади, деб кўрсатади **99.99999999%** ишончилиги учун (электр исрофлар йилига тахминан **8** соат) (32 сония электр исрофи). Шунингдек, саноатга авария ва бузилишлардан сақлаш мақсадида янги асбоб-ускуналарга муҳтож бўлади.

Тармоқнинг мураккаблиги

Энерготизим кўплаб бир-бирига боғлиқ бўлган тугунларни ўз ичига олади (операторни, электр истеъмолчиларни ва генераторлар, электр станциялар каби бир қанча қатламлари, бошқарув марказлари, узатиш бўйича тарқатиш ва корпоратив тармоқлар). Кўшимча мураккаблик, ушбу элементларнинг ўзаро алоқа натижасида мумкин бўлган бирикма сонининг кўплиги ҳисобига вужудга келади.

Норматив ёки қонун масалалари

Энергетик тизим билан боғлиқ бўлган мураккабликларни ҳисобга олган ҳолда, кўшни энергетик тизимлар орасида катта ҳажмдаги қувватларни узатиш учун, ҳамда узатаётган тармоқлар дастлаб ишлаб чиқарилмаганлиги сабабли уларнинг сўровлари вужудга келиши мумкин.

Режалаштирилаётган ва ишлатилаётган стандартлар учун бошқарилаётган фармойиш талаблари электр энергияси тижоратидаги давр ўзгаришлари билан мос келмаган.

Жамият тараққиётида энергиядан фойдаланишнинг аҳамияти

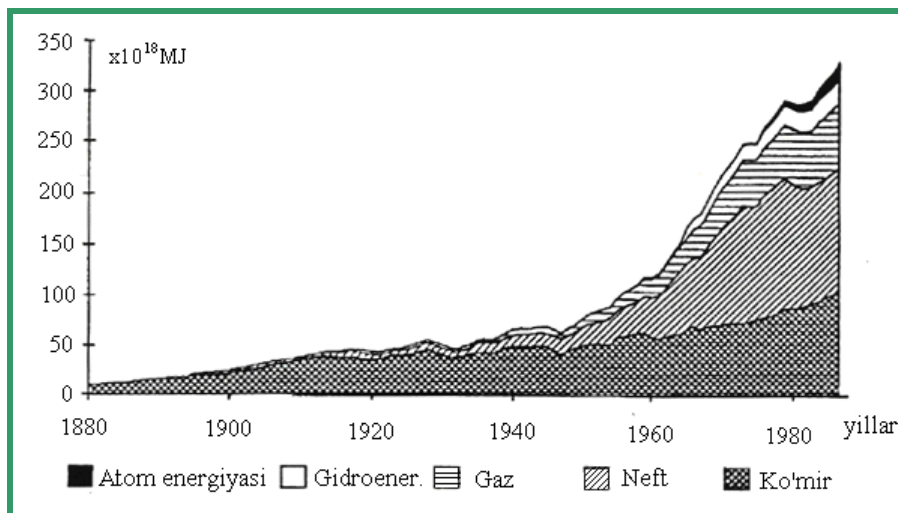
Инсоният жамияти ва унинг ютуқлари тараққиёти бевосита ишлаб чиқариш даражаси ва кишилар ҳаёти учун зарур моддий шароитларни яратиш билан боғлиқдир. Илмий-техникавий ва социал тараққиёт одатда истеъмол қилинувчи энергиянинг ортиши, энергиянинг янги – янада самарали турларидан фойдаланишни ўзлаштириш билан бир вақтда амалга ошади.

Ҳозирги замон машиналарида истеъмол қилинувчи энергия жуда кўп миқдорни ташкил этади. Буни қуйидаги таққослаш асосида ифодалаш мумкин. Жаҳоннинг барча ишга яроқли аҳолиси бир йил давомида ҳар суткада 8 соат тўлиқ физик куч билан ишлаган тақдирда ҳам ҳозирги замон иссиқлик ва гидроэлектр станцияларида ишлаб чиқарилувчи энергиянинг юздан бири миқдоридаги энергияни ишлаб чиқара олмайди. Энергияни истеъмол қилиш бундан кейин ҳам ишлаб чиқариш даражасини ўсишини таъминлагани ҳолда ошиб боради.

Иқтисодий тараққиётни физик ва ақлий бўлмаган ишларни бажарувчи мукамал автоматик бошқарилувчи машиналар асосида фақат истеъмол қилинувчи энергияни ва ишлаб чиқариш даражасини ошириш орқалигина тезлаштириш мумкин.

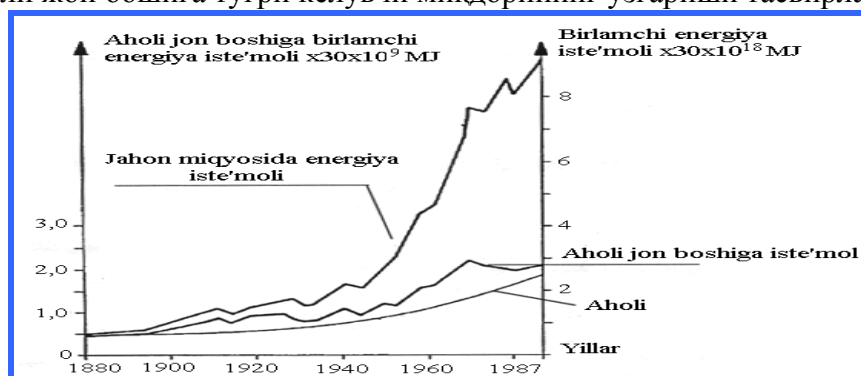
Энергияга эҳтиёж узлуксиз равишда ортиб борди. Бу ўз навбатида янги энергия ресурсларини қидириб топиш, энергияни бир турдан бошқа турга ўзгартиришнинг янги усулларини ишлаб чиқиш заруратини яратди. Ҳозирги даврда турли хил энергиялардан – Куёш энергияси, органик ёқилғининг кимёвий энергияси, дарёлар, денгизлар ва океанлар сувларининг механик энергияси, шамол энергияси, оғир ядроларнинг парчаланишида ҳосил бўлувчи ядро энергиясидан фойдаланиш анъанавий ҳисобланади. 1.2- расмда 19- асрнинг сўнгги 20 йили ва 20- аср давомида жаҳон миқёсида инсоният фаолиятининг турли жабҳаларида энергия ресурсларидан фойдаланишнинг динамикаси тасвирланган. Ундан барча турдаги энергия

ресурсларидан фойдаланиш интенсив ортиб борганлигини кузатамиз. Бунда кўмрдан фойдаланишнинг нисбий ўсиб бориши йилдан-йилга нисбатан бир текис бўлиб, 20- асрнинг охирида умумий фойдаланилган энергия ресурсларининг тахминан 30% қисмини ташкил этса, газ ва нефтдан фойдаланишнинг нисбий ўсиши кескин ортиб борганлигини кўрамиз. Бунинг асосий сабаби уларни масофага узатиш ва ишлатишнинг кам харажатларни талаб этишидир.

1.2-расм. Жаҳон миқёсида энергия ресурсларидан фойдаланиш динамикаси.

Сўнги икки аср давомида ер юзид аҳоли сони ва энергияга бўлган талаб шиддат билан ортиб борди. Бунда ер куррасининг аҳолиси тахминан олти марта, энергияга бўлган талаб эса, аҳоли жон бошига беш марта ўсди. 1.3- расмда 19- асрнинг охири ва 20- аср давомида жаҳон миқёсида бирламчи энергия истеъмоли унинг аҳоли жон бошига тўғри келувчи миқдорининг ўзгариши тасвирланган.

1.3- расм. Жаҳон миқёсида бирламчи энергия истеъмоли ва унинг аҳоли жон бошига тўғри келиш миқдорининг ўзгариши.

Энергияга бўлган талабнинг бундай тарзда интерсив ўсиб бориши янги энергия ресурсларининг янги захираларини қидириб топиш, улардан самарали фойдаланиш, муқобил энергия манбаларини аниқлаш каби вазифаларни бажаришни тақозо этади.

Ҳозирги даврда ер куррасида мавжуд барча энергия ресурсларининг потенциали шартли ёқилғи бирлигида қуйидаги миқдорларда баҳоланган (т.ш.ё.):

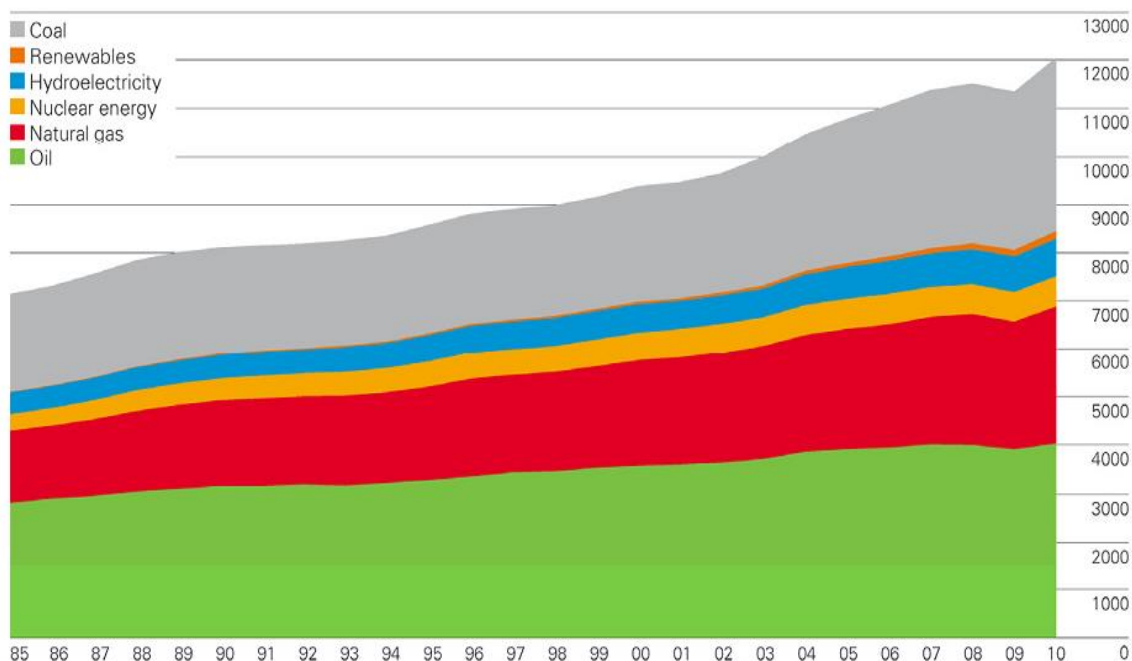
- органик ёқилғининг кимёвий энергияси – $1,77 \cdot 10^{13}$;
- ядро энергияси – $0,67 \cdot 10^{14}$;
- термоядро энергияси – $1,22 \cdot 10^{17}$;
- геотермал энергия – $1,0 \cdot 10^{14}$;

- куёшнинг ер куррасига тушувчи энергияси – $0,82 \cdot 10^{14}$;
- дарёларнинг энергияси (бир йиллик) – $0,4 \cdot 10^{10}$;
- шамол энергияси (бир йиллик) – $2,1 \cdot 10^{11}$;
- ўрмонларнинг биоэнергияси (бир йиллик) – $0,5 \cdot 10^{10}$;
- оқим энергияси (бир йиллик) – $0,86 \cdot 10^{14}$.

Электр ва иссиқлик энергияларини ишлаб чиқарувчи энергетика тизими ўз тараққиёти жараёнида бошқа бир қатор тизимларнинг таъсирида бўлади ва аксинча, уларга таъсир этади.

1.4- расмда Жаҳон миқёсида 1985-2010 йиллар оралиғида турли энергия ресурсларидан фойдаланиш динамикаси келтирилган⁴.

World consumption
Million tonnes oil equivalent

World primary energy consumption grew by 5.6% in 2010, the strongest growth since 1973. Growth was above average for oil, natural gas, coal, nuclear, hydroelectricity, as well as for renewables in power generation. Oil remains the dominant fuel (33.6% of the global total) but has lost share for 11 consecutive years. The share of coal in total energy consumption continues to rise, and the share of natural gas was the highest on record.

1.4- расм. Жаҳон миқёсида турли хилдаги энергия ресурслари истеъмолнинг ўзгариш динамикаси.

Ҳозирги даврда Жаҳон миқёсида электр энергиясига бўлган талаб ҳар йили 2,6% га ошиб бораётганлигини эътиборга олсак, у ҳолда 2030 йилга бориб, талаб ҳозирги даврдагига нисбатан икки баравар ошади. Электр энергияси ишлаб чиқаришда кўмир ёқувчи электр станцияларининг улуши 2006 йилда 40% бўлган бўлса, 2030 йилга бориб бу кўрсаткич 44% гача ошиши кутилмоқда. 1.4- расмда бошқа турдаги энергия ресурслари сингари кўмирнинг жамият фаолиятининг барча соҳаларида фойдаланиш миқдорини ўзгариш динамикаси ҳам келтирилган. Кўмирдан фойдаланишнинг ҳамон ошиб боришига асосий сабаб ҳозирги даврда Осиёда газнинг нархини юқорилиги ва кўмир захирасининг кўплиги ҳисобланади. 1976

⁴ Energy Efficiency – a Bridge to Low Carbon Economy/ Edited by Zoran Morvaj/ Published by InTech. Rijeka Croatia. 2012. p. 255-256.

йилдан буён бир Британ иссиқлик бирлигига тўғри келувчи ёқилғининг нархи бўйича кўмир энг қиммат қазилма ёқилғи ҳисобланар эди.

Хистой 2005 йилдан кўмрдан фойдаланишни 11% миқдорга ошириб бориб, 2009 йилда АҚШни ортда қолдириб, бу кўрсаткич бўйича Жаҳонда 1- ўринга чиқиб олди. 2005- йилнинг охиридаги баҳолашга кўра кўмир захираси энг ёқилғи сифатида 909 млрд. кубометр тонна ҳисобланиб, ундан фойдаланишнинг ҳозирги даражаси сақланиб қолганда 164 йилга етадиган ёқилғи тури сифатида баҳоланган (Халқаро энергетика агентлиги, 2006).

АҚШда ҳозирги даврда кўмир ёқувчи электр станциялари умумий истеъмолнинг 45% қисмини қоплайди. Бир неча илгари бу кўрсаткич 51% ёки тахминан 400 ГВт бўлиб, у 600 та станцияда ишлаб чиқарилган. (Вудруф, 2005). 2030 йилга бориб электр энергия ишлаб чиқаришда кўшимча умумий қувват 750 ГВтга етиши кутилмоқда (Халқаро энергетика агентлиги, 2006). Бу кўшимча қувватнинг 156 ГВт қисми кўмир ёқувчи станцияларнинг улушига тўғри келади. Бошқача баҳолашлар бўйича 2030 йилга бориб, кўшимча 280 та 500 МВт қувватли кўмир ёқувчи станциялар мавжуд бўлади.

Шимолий Америкада табиий газнинг нархини пасайиб бориши яна кўпроқ энергетик жиҳатдан самарали ва паст эмиссияли (атроф муҳитга чиқарилувчи зарарли чиқиндилар) станцияларни қуриш ананасини яратмоқда. Ҳозирги даврда бу анъана 2020 йилгача давом этиши кутилмоқда. Комбинацияланган циклда ишловчи газ турбиналарига эга бўлган газ ёқувчи станцияларда 5-7 цент/кВт.соат кўмир ёқувчи станцияларда эса 4-6 цент/кВт.соат оралиғида (Халқаро энергетика агентлиги, 2006). Интеграллашган газлаширилган циклда ишловчи электр станцияларини ҳозирча солиштириш мумкин эмас, чунки улардан фойдаланишга асосланган кўплаб проектларга давлат томонидан субсиди ажратилган. Электр энергия ишлаб чиқаришнинг нисбатан паст нархи АҚШда кўмир ёқувчи станцияларни бошқа турдаги марказлашган генерацияловчи станцияларга нисбатан афзалроқ қилади.

Энергетика системасини қуриш ва унинг иш шароитлари бевосита табиий факторлар (масалан, сув хавзаларининг мавжудлиги, энергетика ресурсларининг географик жойлашуви ва истеъмолчиларнинг жойлашуви) билан боғлиқдир. Биосферанинг ҳолати, уни энергетика қурилмаларининг иши билан боғлиқ ифлосланганлик даражаси энергетика системасининг техник характеристикалари ва иш ҳолатларига нисбатан маълум чекловларни вужудга келтиради.

Энергетика системасини бошқариш фақат унинг биосферага таъсирини эмас, балки ёқилғи билан таъминлаш системасининг социал функциялари, саноат, транспорт ва бошқа факторларнинг ҳам таъсирини эътиборга олиб амалга оширилади.

Энергетика атроф-муҳит ва инсон саломатлигига салбий таъсир этувчи манбалардан бири ҳисобланади. Шу сабабли унинг таъсирини камайтириш технологияларини ишлаб чиқиш ва жорий этиш бугунги кунда ушбу соҳа олим ва мутахассислари олдида турган энг долзарб масалалардан биридир.

Энергия ресурсларидан фойдаланиш

Энергия - табиат ходисалари, маданият ва инсоният ҳаётининг умумий асосидир. Шу билан бир қаторда энергия материя ҳаракати турли кўринишларининг миқдорий кўрсаткичидир. Турли бўйича энергия химиявий, механик, электрик, ядро ва ҳ.к. ларга бўлинади. Инсон томонидан фойдаланиш мумкин бўлган энергия *энергия ресурслари* деб аталувчи моддий объектларда мавжуддир.

Барча турдаги энергия ресурсларидан амалий эҳтиёжларда жуда кўп миқдорда фойдаланувчилари *асосий энергия ресурслари* деб юритилади. Уларга кўмир, нефть, газ каби органик ёқилғилар, шунингдек дарёлар, денгизлар ва океанлар, қуёш, шамол, ер тубининг иссиқлик (геотермал) энергиялари киради.

Энергия ресурслари *қайта тикланувчи* ва *қайта тикланмайдиган* турларга бўлинади. Янгиланувчи энергия ресурсларига узлуксиз равишда табиат томонидан тикланиб турувчи энергия ресурслари (сув, шамол ва ҳ.к.) киради. Янгиланмас энергия ресурсларига олдиндан табиатда жамланган, аммо ҳозирги геологик шароитларда пайдо бўлмайдиган энергия ресурсларига (масалан, кўмир) киради. Табиатда бевосита олинувчи энергия (ёқилги, сув, шамол, Ернинг иссиқлик энергияси, ядро энергияси ва ҳ.к.) *бирламчи энергия*, уни инсон томонидан махсус қурилмаларда ўзгартириш натижасида пайдо бўлган энергия *иккиламчи энергия* дейилади.

Ўз номланишида электр станциялари фойдаланувчи бирламчи энергия турини ифодалайди. Масалан, иссиқлик электр станцияси (ИЭС) иссиқлик энергияси (бирламчи энергия)ни электр энергияси (иккиламчи энергия)га айлантиради, шунингдек, гидроэлектр станцияси (ГЭС) сув энергиясини электр энергиясига, атом электр станцияси (АЭС) атом энергиясини электр энергиясига айлантиради.

Лозим бўлган турдаги энергияни олиш ва у билан истеъмолчиларни таъминлаш *энергетик ишлаб чиқариш* жараёнида амалга оширилади. Бу жараёни беш босқичга ажратиш мумкин.

1. Энергия ресурсларини олиш ва концентрациялаш: ёқилгини қазиб олиш ва тайерлаш, гидротехник иншоатлар ердамида напорни вужудга келтириш ва ҳ.к.

2. Энергия ресурсларини уларни ўзгартирувчи қурилмаларга узатиш: бу қуракликда ва сувда ташиш орқали ёки сув, газ ва ҳ.к. ларни трубаларда ҳайдаш орқали амалга оширилади.

3. Бирламчи энергияни иккиламчи – мавжуд шароитларда тақсимлаш ва истеъмол қилиш учун қулай бўлган энергия турига (одатда электр ва иссиқлик энергияларига) ўзгартириш.

4. Ўзгартирилган энергияни узатиш ва тақсимлаш.

5. Энергияни у узатилган ва ўзгартирилган кўринишларда истеъмол қилиш.

Агар қўлланилувчи бирламчи энергия ресурслари энергиясини 100% деб қабул қилсак, унда фойдали иш бажарувчи энергия фақат 35-40% ни ташкил этади, қолган қисми исроф бўлади. Исрофнинг асосий қисми иссиқлик энергиясига тўғри келади.

Энергия исрофи ҳозирги даврда мавжуд бўлган энергетик машиналарнинг техник характеристикалари билан белгиланади.

Турли энергия ресурслари Ер шарининг районлари, давлатлар ва давлатлар ичида ножинсли жойлашган. Уларнинг кўп мавжуд бўлган жойлари кўп истеъмол қилиш жойлари билан мос келмайди. Масалан Жаҳонда мавжуд нефт захираларининг ярмидан кўпи Яқин ва Ўрта Шарқ районларида жойлашган бўлиб, истеъмол бу районларда жаҳондаги ўртача кўрсаткичга нисбатан 4-5 баравар пастдир.

1.2. Кўмрдан фойдаланиш асосида электр энергияси ишлаб чиқариш

Кўмир Жаҳонда энг муҳим ва электр энергиясини ишлаб чиқаришда энг кенг фойдаланилувчи ёқилги ҳисобланади. Жаҳон энергетика Косулининг маълумотига кўра у талаб этилувчи бирламчи умумий энергиянинг 23% қисмини ва электр энергияси ишлаб чиқаришда фойдаланлувчи бирламчи энергиянинг 38% қисмини ташкил этади. 1999 йилда умумий кўмир ишлаб чиқариш 434315100 тоннани ва уни истеъмол қилиш 4409815000 тоннани ташкил этган.

Кўмирнинг муҳимлиги асосий глобал истеъмолчилардан олинган маълумотлар асосида аниқланган. АҚШда ишлаб чиқарилувчи электр энергиянинг 51% қисми кўмир ёқувчи станциялар улушига тўғри келади. Бу суратни 21- асрда ҳам давом этиши кутилмоқда. Хитойда 1988 йилда ишлаб чиқарилган электр энергия-

нинг 65% қисми кўмир ёқувчи станциялар улушига тўғри келган бўлса, 21- асрнинг бошланишида мамлакатда ишлаб чиқарилувчи электр энергиянинг 75% қисми қазилма ёқилғилар, асосан кўмир ёқувчи станцияларнинг улушига тўғри келган. Ҳиндистонда ҳам электр энергиянинг асосий қисми қазилма ёқилғилардан фойдаланиш асосида ишлаб чиқарилиб, ўрнатилган қувватнинг 71% қисми кўмир ёқувчи станцияларнинг улушига тўғри келади.

Кўмирнинг асосий жалб этувчи томони унинг кўп миқдорда мавжудлигидир. Унинг салмоқли конлари Жаҳоннинг кўплаб қисмларида – АҚШдан Жанубий Африкагача, Европа бўйлаб, Осиёнинг кўплаб қисмлари ва Австралияда топилиши мумкин. Япония ва Тайванни бу рўйхатга киритиб бўлмайди. Бу давлатлар ҳудудидида захиралар чекланган. Улар жуда кўп миқдорда кўмирни импорт қилади. Қитъалар орасида фақат Жанубий Америка ва Африка (Жанубий Африкани ҳисобга олмаганда) чекланган ресурсга эга.

Халқаро Энергетик Консулнинг 2001 йилги энергия ресурсларини ўраниш натижаларига кўра битумли, ярим-битумли кўмир ва лигнитнинг казиб олиш имкони бўлган захираси 984453 миллион тонна (бошқа муқобиллари мавжуд бўлганлиги сабабли антрацит, тошкўмир нисбатан камроқ фойдаланилади)ни ташкил этган. 1.2- жадвалда Жаҳон миқёсида кўмирнинг турлари (кўринишлари) бўйича мавжуд захираларининг миқдори ҳақида маълумот келтирилган⁵.

1.2-жадвал. Жаҳон миқёсида мавжуд кўмир захираларининг миқдори ҳақида маълумот.

	<i>Bituminous (Mtonnes)</i>	<i>Sub-bituminous (Mtonnes)</i>	<i>Lignite (Mtonnes)</i>	<i>Total</i>
Africa	55,171	193	3	55,367
North America	120,222	102,375	35,369	257,966
South America	7738	13,890	124	21,752
Asia	179,040	38,688	34,580	252,308
Europe	112,596	119,109	80,981	312,686
Middle East	1710	–	–	1710
Oceania	42,585	2046	38,033	82,664
Total	519,062	276,301	189,090	984,453

1.2-жадвалда келтирилган миқдорлар мавжуд кузатиш имкониятларидан келиб чиқиш асосида аниқланган бўлиб, унинг ҳақиқий миқдори ундан ҳам ортиқдир. Ҳозирги даврда кўмирдан фойдаланишнинг нисбий ўсиб бориши сақланиб қолган ҳолатда бу миқдордаги кўмир яна таъминан 200йилга етиши баҳоланган.

Кўмир энг арзон қазилма ёқилғи ҳисобланади ва бошқа томондан электр энергияни ишлаб чиқаришда фойдаланиш учун қулайдир. Бироқ, уни транспортда ташиш қиммат ҳисобланади. Шу сабабли, кўмир ёқувчи станцияларни қуриш учун энг яхши жой бўлиб уларни ёқилғи билан таъминловчи конларга яқин жой саналади.

Кўмир шунингдек энг ифлос қазилма ёқилғи ҳисобланади. У ёқилганда, жумладан, кўп миқдорда сульфат эмиссияси, азот оксидли эмиссияси ва углевод оксиди ҳосил бўлади. Натижада кўмирни ёқиш натижасида атроф муҳитга ката зарар етказилиши мумкин.

Шу сабабларга кўра кўмирнинг атроф-муҳитга ёмон таъсири ривожланиб бори. Бироқ 1980 йиллардан бошлаб, кўмир ёқувчи станцияларда ҳосил бўлувчи

⁵ Paul Breeze. Power Generation Technologies. Elsevier, Amsterdam and etc., 2005. p. 18-19

эмиссияни назорат қилиш кўзда туила бошланди. Жаҳоннинг барча жойида янги кўмир ёқиш технологияларидан фойдаланилгани ҳолда атроф-муҳит ҳимояси бўйича қатъий қоидаларнинг талабларига жавоб берадиган кўмирдан фойдаланувчи электр станцияларини қуриш мумкин бўлди. Сульфат, азот эмиссиялари ва кислоталарни чеклаш технологияларидан кегн ва самарали фойдаланиш йўлга қуйилди. Навбатдаги муаммо бирча қазилма ёқилғилар учун ёнишда ҳосил бўлувчи углерод икки оксидини ажратиб олиш ва сақлашнинг арзон усулларини ишлаб чиқишдан иборат бўлди. Кўмирни ёқишда бундай газлар энг кўп миқдорда ҳосил бўлади.

Замонавий эмиссияни назорат қилувчи кўмир ёқувчи электр станциялари 1980 йилларнинг ўрталаридан олдинги эски усулда кўмирни ёқишга асосланган станцияларга нисбатан қимматроқ ҳисобланади. Шунга қарамадан кўмирдан фойдаланиш ер шарининг барча жойларида электр энергияни ишлаб чиқаришда энг арзонлигича қолмоқда. Атроф-муҳит муҳофазаси бўйича чекловларнинг мавжуд бўлишига қарамадан яна кўплаб асрлар давомида электр энергия ишлаб чиқаришда қазилма ёқилғилардан фойдаланишнинг улуши салмоқчилигича қолиши кутилмоқда.

1.3. Кўмирдан фойдаланиб электр энергияси ишлаб чиқаришнинг иқтисодий кўрсаткичлари

Кўмир ёқиувчи электр станцияларини қуриш ҳақида қарор ёқилғининг мавжудлиги, лойиҳага илова қилинган атроф-муҳит муҳофазаси бўйича талаблар ва электр энергиясини ишлаб чиқаришнинг муқобил усуллари каби кўплаб факторларга боғлиқ бўлади⁶. Кўмир ёқувчи электр станциялари кўп ҳолларда базавий юкламани қоплаш мақсадида қурилган. Шунга қарамадан ҳозирги даврда бир қатор замонавий станциялар ва технологиялар иқтисодий жарималарни киритмасдан туриб, юкламага мос ҳолда қувватини ўзгартириш имконини беради. Умуман, иқтисодийлик кўрсаткичи бошқа базавий юкламада ишловчи генерациялаш технологиялари – гидроэлектр станциялари, атом электр станциялари ва комбинацияланган циклда ишловчи газ ёқувчи электр станциялари кабилар билан солиштириш асосида аниқланиши зарур.

Барча қазилма ёқилғиларини ёқиш технологияларидаги сингари электр энергиянинг нархи генерацияловчи станцияни қуриш нархига ва ёқилғининг нархига боғлиқ бўлади. Кўмир ёқувчи станцияларнинг нархи газ турбинали станцияларнинг нархига нисбатан қиммат бўлсада, бироқ кўмир одатда газга нисбатан арзон ҳисобланади. 1.3- жадвалда турли хил кўмир ёқиш технологияларидан фойдаланувчи электр станцияларининг учта манбадан олинган нахлари келтирилган. Эмиссияни назорат қилувчи тизимга эга бўлган янги одатдаги станциянинг нархи тозалашнинг самарадорлигига боғлиқ равишда ўзгаради. 1.3- жадвалда келтирилган баҳолар азот оксидлари, сульфат икки оксиди ва ва бошқа зарраларни АҚШда қабул қилинган меёрий талаблар даражасида бўлган ҳолат учун кўрсатилган. Албатта, ушбу меёр талаблари бўйича қўйилган чекловларнинг қатъийлини пастроқ бўлганда нархлар ҳам пасайиши мумкин.

1.3- жадвал. Турли хил кўмир ёқиш технологияларидан фойдаланувчи электр станцияларининг учта манбадан олинган нархлари.

---

⁶ Paul Breeze. Power Generation Technologies. Elsevier, Amsterdam and etc., 2005. p. 40-41

	<i>CEED</i>	<i>World Bank</i>	<i>EIA</i>
Conventional plant with emission control	1400	–	1079
Atmospheric fluidised bed	1500–1800	1300–1600	–
Pressurised fluidised bed	1250–1500	1200–1500	–
IGCC	1500–1800	1500–1800	1200–1800

Source: Center for Energy and Economic Development (CEED), World Bank Technical Paper No. 286, US EIA.

Жадвалда одатдаги кўмир ёкиш технологияси асосидаги станциянинг нархи атмосфера босимида қайновчи қатлам ҳосил қилиб ёқувчи станциянинг нархидан пасроқ эканлигини кўрсатади. Босим остида қайновчи қатлам ҳосил қилиб ёқувчи станциянинг нархини солиштириш қийинроқ, бироқ унинг самарадорлигини ҳисобга олсак, босим остида қатлам ҳосил қилиб ёқувчи станция афзалроқ ҳисобланади. Интеграллашган газлаштирилган комбинациялашган циклдаги электр станцияси ҳам одатдаги станцияларга нисбатан қимматроқ бўлсада, бу ерда узок вақт давомида ишлаб чиқарилувчи электр энергиянинг даражаланган нархи эътиборга олинганда самарадорлик салмоқли ўринни эгаллайди.

Энергетик маълумотлар администрацияси (EIA) кўмир ёқувчи станциялар учун йиллик ишлатиш ва таъмирлаш харажатларини баҳолаш натижаларини эълон қилган. Унинг пурковчи станциялар учун ишлатиш ва таъмирлаш харажатларининг ўрнатилган баҳоси \$22/кВт ва ўзгарувчан баҳоси \$3,25/кВт.соат эканлигини кўрсатади. Интеграллашган газлаштирилган комбинацияланган циклда ишловчи электр станциялари учун йиллик ишлатиш ва таъмирлаш харажатларининг ўрнатилган баҳоси \$24,2/кВт ва ўзгарувчан баҳоси \$1,87/кВт.соат ни ташкил этади.

Кўплаб ривожланган ва ривожланаётган мамлакатларда электр энергиясини ишлаб чиқариш учун пурковчи кўмир ёқувчи қозонлар ишлаб чиқарилади. Энг самарали буғ турбиналари ҳамон АҚШ, Европа ва Япониядаги таниқли ишлаб чиқарувчилар томонидан ишлаб чиқилсада, бугунги кунда уни ишлаб чиқариш ҳам кўплаб мамлакатларда йўлга қўйилган.

Кўмир захираларига эга бўлмаган давлатлар уларни импорт қилишга мажбурдир. Жаҳон миқёсида кўмирнинг нархи 994 йилдан оша бошлади ва 1995 йилнинг учинчи кварталида пик даражасига эришиб, \$45/тонна ни ташкил этди. 1997 йилнинг ўрталарига келиб у туша бошлаб \$40/тонна га келди ва 2000 йилда \$33/тонна атрофида эди. Баҳолашлар \$45-50/тонна миқдоридаги нарх янги конларда очиш учун зарур бўлишини кўрсатади. Бироқ сотиб олувчилар нисбатан кам ва таъминловчилар кўп бўлган шароитда кўмирнинг нархида салмоқли даражада ўзгариш бўлиши мумкин.

1.4 Табиий газдан фойдаланиш асосида электр энергияси ишлаб чиқариш

Кўмир ва мазут ёқувчи электр станцияларидан табиий газ ёқувчи электр станцияларига ўтиш глобал феноминон даражага эришди⁷. Бу газ ишлаб чиқариш ва истеъмол статистикасида ўз аксини топди. Жаҳон Энергетик Косулининг маълумотида кўра 1996 ва 1999 йиллар орасида табиий газ ишлаб чиқариш 4,1%га ошган. 1999 йилда Хитойда газдан фойдаланиш 10,9% га, Осиё-Тинч Окени худудида эса 6,5% га ошган. Африканинг газ истеъмоли 9,1% га ошган.

⁷ Paul Breeze. Power Generation Technologies. Elsevier, Amsterdam and etc., 2005. p. 44-45

Энергетик маълумотлар администрацияси (EIA)нинг маълумотларига кўра 2001 йилда табиий газ истеъмоли бўйича АҚШ жаҳонда биринчи ўринга кўтирилиб, ундан кейинги ўринларда Россия, Германия, Буюк Британия ва Канада бўлди. Газнинг асосий ишлаб чиқарувчилари Россия ва АҚШ бўлиб, 2001 йилда уларнинг биргаликдаги улуши йиллик ишлаб чиқарилган газнинг 44% қисмини ташкил этди. Бу кўрсаткич бўйича улардан кейинги ўринларни Канада, Буюк Британия ва Жазоир эгаллади.

Европада табиий газдан фойдаланиш кейинги икки декада давомида драматик тарзда ошиб борди Еврогаз маълумотларига кўра бутун Европа бўйича 2000 йилда 332 млн. тонна нефть эквиваленти миқдорда газ истеъмол қилган бўлиб, 2020 йилга бориб бу кўрсаткич 471 млн. тонна нефть эквивалентига етиши, яъни 42%га ошиши кутилмоқда. 2000 йилда Европада асосий истеъмолчилар бўлиб Буюк Британия, Германия, Италия, Франция ва нидерландия ҳисобланди. Улардан фақат Буюк Британия ва Нидерландия салмоқли миқдорда газ ишлаб чиқарган. Қолган давлатлар истеъмол қилган газнинг асосий қисмини импорт қилишган.

Албатта, бу газнинг ҳаммаси электр станцияларида ёқилмаган бўлсада, унинг улуши салмоқли миқдорни ташкил этган. Масалан, АҚШда 2001 йилда истеъмол қилинган газнинг 20% қисми электр станцияларида ёқилган. Юқорида айтиб ўтилганидек, газ турбиналари арзон ва улар тез ишга туширилиши мумкин бўлиб, атроф-муҳитга таъсир нисбатан кам. Табиий газ ёқилганда атмосферанинг ифлосланиши кўмир ёки мазут ёқилган ҳолатлагига нисбатан кам бўлади.

Газ саноатида газни тоза ёқилги сифатида баҳолаб, бироқ ундан тўхташ ораликларида фойдаланиш энг яхши деб баҳолашган эди. Келажак энергетикаси қайта тикланувчан энергия манбаларига асосланиши зарур, бироқ газ қайта тикланувчан эмас. Муҳим жиҳати, жаҳонда газ билан таъминлаш имконияти чекланганлигидир.

1.4-жадвал келтирилган маълумотлар кўрсатадики, ҳозирги даврдаги газдан фойдаланишнинг ошиб бориш даражаси сақланиб қолган ҳолатда унинг жаҳонда мавжуд захираси яна 60 йилга етади.

1.4-жадвалда Жаҳон энергетика консулининг 2001 йилда амалга оширган энергия ресурсларини баҳолашига кўра аниқланган турли ҳудудларда табиий газнинг олиш мумкин бўлган захирасининг миқдорлари келтирилган.

1.4-жадвал. Жаҳоннинг турли ҳудудларида табиий газ захирасининг баҳоланган миқдори.

	<i>Reserve (billion m³)</i>	<i>Estimated reserve life (years)</i>
Africa	11,400	69
North America	7943	9
South America	6299	63
Asia	17,106	52
Europe	53,552*	58
Middle East	53,263	>100
Oceania	1939	46
Total	151,502	58

*The Russian Federation contributes 47,730 billion m³ to this total.

Source: World Energy Council.

Шимолий Америка ва Ғарбий Европа ўзларининг аниқланган захираларини авайлаб ишлатади. 1999 йилда газ ишлаб чиқариш даражаси сақланиб қолган тақдирда АҚШ ўз захирасини 9 йилда тугатиб улгуради. Бироқ баҳоланган захиралар нормаллигича қолгани ҳолда бу унчалик тез содир бўлмайди деган хулосага

асос бўлиши мумкин. Ғарбий Европада Недерландия ва Норвегияда етарича захира мавжуд. Бунинг устига Ғарбий Европа ўзидаги газ истеъмолини қоплаш учун газни Россия ва Жазоирдан импорт қилади. Энергетик хавфсизлик нуқтаи назаридан ушбу ҳолат келажакда хавфли бўлиши мумкин деб баҳоланган.

1.5 Табиий газдан фойдаланиб электр энергияси ишлаб чиқаришнинг иқтисодий кўрсаткичлари

Электр энергиясини ишлаб чиқариш учун табиий газдан фойдаланиш критик жиҳатдан газнинг нархига боғлиқ⁸. Табиий газ кўмир ва бошқа электр энергияси ишлаб чиқаришда фойдаланилувчи қазилма ёқилғига нисбатан қиммат ёқилғи ҳисобланади. Бироқ кўмир ёқувчи станциянинг капитал нархи газ ёқувчи станцияниқига нисбатан салмоқли даражада катта ҳисобланади. Ушбу ҳолатларни эътиборга олган ҳолда ҳар бир станция учун бутун фаолияти давомида ёқилғининг умумий нархи кўмир ёқи газ арзон электр энергиясини ишлаб чиқариш учун арзонлиги билан белгиланади.

Амалдаги газ нархи тез-тез нефтнинг нархига жуда яқин аълоқада бўлади, газ саноатини бошқаришнинг ўзгариши Буюк Британия сингари айрим давлатларда бундай аълқани бузган бўлишига қарамасдан. Бундай аълоқа мавжудлигининг сабабларидан бири кўплаб газ ёқувчи электр станцияларида мазут ёқилиши мумкинлиги ва газ қиммат бўлиб қолган тақдирда уларнинг газга ўтиш имкониятининг мавжудлигидир. Бу табиий газнинг нархида юқори чегарани белгилайди.

1.5-жадвалда айрим давлатларда 1997 ва 2002 йиллар оралиғида электр энергияси ишлаб чиқаришда фойдаланлувчи газнинг йиллик ўртача нархи келтирилган. Бу ер шарида газнинг нархи қандай эканлигини кўрсатади. Жадвалдаги охири баҳо (нарх) бутун 6 йил давомидаги стабил ҳисобланади. Бироқ АҚШ 2000 ва 2001 йилларда электр энергияси ишлаб чиқарувчи газнинг нархининг даражаси энг юқори эканлигини кўрсатади.

1.5-жадвал. Электр энергияси ишлаб чиқариш учун газнинг нархи (\$/ГЖ бирлигида).

	1997	1998	1999	2000	2001	2002
Finland	3.06	2.87	2.58	2.70	2.61	2.61
Germany	3.78	3.51	3.35	3.66	–	–
Taiwan	6.10	5.23	4.83	5.88	5.86	–
UK	2.94	3.01	2.75	2.51	2.65	1.94
USA	2.63	2.25	2.44	4.11	4.42	3.42

Source: US Energy Information Administration.

Бу ерда газ билан таъминлашнинг пастлиги суълтирилган табиий газнинг импорт қилиш имкониятини чекланганлигидир. Суълтирилган табиий газнинг нархи қувурлаштирилган газнинг нархидан юқори ҳисобланади. Чунки бунда суълтириш,

⁸ Paul Breeze. Power Generation Technologies. Elsevier, Amsterdam and etc., 2005. p. 45-46

транспортировка ва қайд этиш харажатлари эътиборга олинади. Бу 1.5- жадвалда Тайван учун газнинг нархи мисолида тасвирланган. Нарх шундай юқори бўлишига карамасдан у Япония, Тайван ва Жанубий Корея сингари давлатларда қўлланилиб келинмоқда. 1999 йилда экспорт қилинган табиий газнинг 25% қисми суюлтирилган табиий газ бўлгани ҳолда унинг ҳам 75% қисми Осиё-Тинч океани худудига жўнатилган.

Фойдаланилган адабиётлар:

1. John R. Fanchi with Christoper J. Fanchi. Energy in the 21st Century. 2nd Edition. World Scientific Publishing Co. New Jersey..., 2011.
2. Energy Efficiency – a Bridge to Low Carbon Economy/ Edited by Zoran Morvaj/ Published by InTech. Rijeka Croatia. 2012.
3. Paul Breeze. Power Generation Technologies. Elsevier, Amsterdam and etc., 2005.
4. P. GiridharKiniand Ramesh C. Bansal, Energy managementsystems. Published by InTech. JanezaTrdine 9, 51000 Rijeka, Croatia. Copyright © 2011 InTech.
5. Frank Kreith D.Yogi Goswami.Energy management and conservation handbook. © 2008 by Taylor & Francis Group, LLC. CRC Press imprint of Taylor & Francis Group, an Informa business.
6. Zoran Morvaj. Energy efficiency – a bridge to low carbon economy. Published by InTech Janeza Trdine 9, 51000 Rijeka, Croatia. Copyright © 2012 InTech
7. Francis M. Vanek. Louis D. Energy Systems Engineering Evaluation and Implementation. Copyright © 2008 by The McGraw-Hill Companies.

Назорат саволлари:

1. Бутун Жаҳон миқёсида энергетика тараққиётининг замонавий ҳолати ва муаммоларини айтиб беринг;
2. Жаҳон миқёсида турли энергия ресурсларидан фойдаланиш тенденциялари ва муаммоларини айтиб беринг.
3. Жаҳон миқёсида қумир ёқувчи станцияларнинг иқтисодий кўрсаткичларини баҳоланг.
4. Жаҳон миқёсида табиий газ ёқувчи станцияларнинг иқтисодий кўрсаткичларини баҳоланг.
5. Жаҳон миқёсида қайта тикланувчан энергия манъбаларидан фойдаланиб ишловчи электр станциялари ва қурилмаларининг техник ва иқтисодий кўрсаткичларини баҳоланг.
6. Электр энергиясини узатиш, тақсимлаш ва истеъмол қилиш жараёнида энергетик самарадорликни ошириш усулларини айтиб беринг.

2-МАВЗУ: ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ ЭНЕРГЕТИКАСИНИНГ ТАРАҚҚИЁТИ ВА ЗАМОНАВИЙ МУАММОЛАРИ (2 соат)

Режа:

1. Ўзбекистон Республикасида энергия ресурсларидан фойдаланиш тенденциялари.
2. Ўзбекистон Республикасида энергия ишлаб чиқариш масштаблари.
3. Ўзбекистон Республикасида энергияни ишлаб чиқариш, узатиш ва тақсимлашнинг замонавий муаммолари ва истиқболлари.
4. Ўзбекистон Республикасида энергетика тараққиётининг асосий йўналишлари.

Таянч сўз ва иборалар: Энергетика, энергия, энергия ресурси, қайта тикланувчан энергия ресурси, бирламчи ва иккиламчи энергия, экология, энергия ишлаб чиқариш, энергетиканинг ривожланиш тенденцияси, энергетик баланс.

2.1. Ўзбекистон Республикасида электр энергиясини ишлаб чиқаришнинг масштаблари ва кейинги истиқболлари

Юқори даражадаги техник тараққиёт ва у бугунги кунда эришган ютуқларни сифат жиҳатидан янги турдаги энергиядан, хусусан электр энергиясидан фойдаланмасдан таъминлаб бўлмас эди. Электр энергияси ҳозирги даврда инсоният ҳаётида кенг фойдаланилмоқда. У саноатда ва қишлоқ хўжалигида турли механизмларни ҳаракатга келтиришда, бевосита технологик жараёнларда, транспортда ва маданий-маиший ҳаётда кенг қўлланилади. Замонавий аълоқа воситалари – телефон, телеграф, радио, телеведиия кабиларнинг ишлаши ҳам электр энергиясидан фойдаланишга асосланган. Электр энергиясисиз кибернетика, ҳисоблаш техникаси, космик техникаси кабиларни ривожлантириш мумкин бўлмас эди. Электр энергиянинг асосий самарали хусусияти шундан иборатки, у узок масофага осон узатилиши ва нисбатан содда ва кам исроф билан бошқа турдаги энергияларга ўзгартирилиши мумкин. Электр энергияси ҳозирги даврда инсонлар томонидан энг кўп фойдаланиладиган энергия туридир.

Юқоридаги сабабларга кўра электр энергетикасининг тараққиётига бутун жаҳонда, шу жумладан бизнинг мамлакатимизда жуда катта эътибор қаратилган. Ўзбекистон энергетикасининг ривожланиш тарихи. 1914 йилда Туркистон энергетика хўжалигининг қуввати 20 минг от кучидан ортиқроқ бўлиб, мавжуд 51 та электр станциялардаги умумий электр моторларининг сони 500 тадан ошмас эди. 1917 йилга келиб ҳозирги Ўзбекистон Республикаси ҳудудидаги электр станцияларнинг умумий қуввати 3 минг кВт ни ташкил қилиб, уларда бир йилда 3,3 млн. кВт.соат электр энергияси ишлаб чиқарилган.

Ўзбекистон энергетикаси тараққиётида Туркистон ўлкасини электрлаштириш режасининг тузилиши қатта аҳамият касб этди. 1923 йил Тошкент шаҳри чеккасидан ўтувчи Бўзсув каналида гидроэлектр станцияси (ГЭС)нинг қурилиши бошланди. 1926 йил Ўзбекистон энергетикасида биринчи – ўша вақтда Ўрта Осиёда энг катта бўлган 2 минг кВт қувватли Бўзсув ГЭСининг биринчи навбати ишга туширилди.

Ўзбекистон энергетика тизими тузилган пайтда (1934 й.) Республикада электр энергияси қувватининг ўсиши асосан Чирчиқ-Бўзсув йўналишидаги умумий қуввати 180 минг кВт бўлган кетма-кет қурилган гидроэлектр станциялари ҳисобига тўғри келди.

1939 йилда Қизилқия кўмир ҳавзаси негизда Қувасой Давлат район электр станцияси (ДРЭС) нинг 12 МВт қувватли конденсацион турбина агрегати ва Тошкент тўқимачилик комбинати иссиқлик электр станциясининг 6 МВт қувватли иккита турбинаси ишга туширилди.

Электр станцияларининг қурилиши ва саноат корхоналарининг ривожланиши магистрал электр тармоқларини қуриш заруратини келтириб чиқарди. Қодир ГЭС ининг ишга туширилиши билан бир вақтнинг ўзида Республикада биринчи бўлиб ундан Тошкент шаҳрига электр энергиясини узатувчи 35 кВ кучланишли икки занжирли линия фойдаланишга топширилди.

1939-1940 йилларда 110 кВ кучланишли ҳаво линиялари Қувасой ДРЭСини Андижон шаҳри билан, Тавоқсой ГЭСини Чирчиқ шаҳри билан боғлади.

Ватан уруши йилларида Тошкент шаҳри атрофини боғловчи 35 кВ кучланишли халқасимон ҳаво линияси қуриб битказилди, шимолий саноат

районини электр энергия билан таъминлаш учун катта қувватли "Северная" подстанцияси қурилди.

1943 йилда Сирдарё дарёсида қурила бошлаган 125 минг кВт қувватли Фарход ГЭСи кимё саноатини ривожлантириш ва суғориладиган ерларни сув билан таъминлаш имконини берди. Ўзбекистон ва қўшни республикаларнинг 700 минг гектардан ортиқроқ ерларини ўзлаштиришга имкон берувчи сув тўғонлари қурилди.

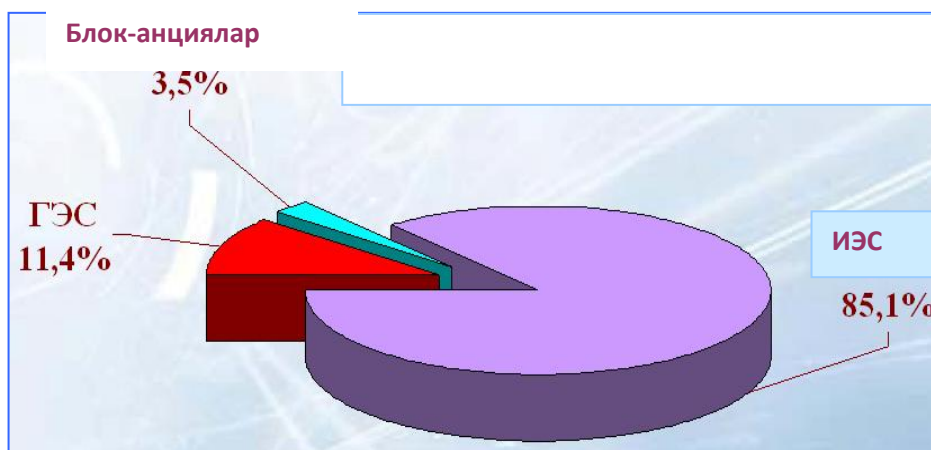
Ангрен кўмир ҳавзасини ўзлаштирилиши иккита иссиқлик электр станцияси – 600 минг кВт қувватли Ангрен ИЭС ва Олмалик иссиқлик электр маркази (ИЭМ)ни қуришга асос бўлди.

1972 йил Сирдарё ИЭСида Ўрта Осиёда биринчи энг катта критик параметрларда (буғ босими 240 атм., ҳарорати 545°C) ишловчи 300 минг кВт қувватли энергетика блоки ишга туширилди. Ҳозирги пайтда Сирдарё ИЭСда 10 та шундай қувватли блоklar ишламоқда.

Ҳозирги пайтга келиб ўрнатилган ускуналар қувватларининг йиғиндиси 12,0 млн. кВтдан ортиқроқ бўлган 37 иссиқлик ва гидроэлектр станцияларни ўз ичига олган Ўзбекистон энергетика тизими асосини йирик электр станциялари, шу жумладан, Сирдарё (3,0 млн. кВт), Янги-Ангрен (2,1 млн. кВт), Тошкент (1.86 млн. кВт) ва Навоий (1,25 млн. кВт) иссиқлик электр станциялари ташкил этади (1.3-расм). Ушбу электр станцияларда бирлик қуввати 150 – 300 минг кВт бўлган 30 дан ортиқ замонавий энергетика блоklари ўрнатилган. Бирлик қуввати Марказий Осиёда энг катта 800 минг кВт бўлган Толлимаржон иссиқлик электр станцияси мустақиллик йилларида ишга туширилиб, уни янада кенгайтириш ишлари давом этмоқда. Ўзбекистон Республикасида бугунги кунда ишлаётган иссиқлик электр станциялари ва уларнинг ўрнатилган қувватлари ҳақида маълумотлар 2.1- жадвалда келтирилган.

2.2. Ўзбекистон Республикасида электр энергиясини ишлаб чиқаришнинг масштаблари

Ҳозирги даврда Ўзбекистон Республикасидаги мавжуд электр станцияларининг ўрнатилган қуввати: 12950,2 МВт
шу жумладан:
Иссиқлик электр станциялари 11097,0 МВт
Гидроэлектр станциялар: 1419,7 МВт
Блок-станциялар: 433,5 МВт
ЎзР энергетика тизимида ҳозирги даврда мавжуд электр станциялари ўрнатилган қувватларининг тузилмаси 2.1- расмда тасвирланган.

2.1.- расм. Ўзбекистон Республикасида мавжуд электр станциялари ўрнатилган қувватларининг тузилмаси

Ўзбекистон Республикасининг иссиқлик электр станциялари

Станция	Ўрнатилган қувват, МВт
Сирдарё ИЭС	3000,0
Янги-Ангрен ИЭС	2100,0
Тошкент ИЭС	1860,0
Навои ИЭС	1250,0
Тахиатош ИЭС	730,0
Фарғона ИЭМ	330,0
Ангрен ИЭС	484,0
Муборак ИЭМ	60,0
Тошкент ИЭМ	30,0
Толлимаржон ИЭС (1- блок)	800
Жами:	10644,0

Гидроэлектр энергетикаси Ўзбекистон Республикаси энергетика вазирлиги тизимидаги бир нечта унчалик катта бўлмаган қувватли ГЭС каскадлари билан белгиланади. Булардан Ўрта-Чирчиқ ГЭСлар каскади таркибига кириб, сув омборларига эга бўлган 600 минг кВт қувватли Чорбоғ ва 165 минг кВт қувватли Ҳожикент ГЭСлари асосан қувват балансини ростловчи станциялар сифатида фаолият кўрсатади. Қолган ГЭСларнинг иш ҳолатлари эса хавзадан оқиб ўтувчи сув миқдори билан белгиланади. Бугунги кунда Ўзбекистон Республикасида мавжуд ГЭСларнинг умумий ўрнатилган қуввати 1419 кВтни ташкил этади.

Ўзбекистоннинг энергетика тизими Туркменистон, Тожикистон, Қирғизистон ва Жанубий Қозоғистон энергетика тизимлари билан туташган бўлиб, Марказий Осиё халқаро Бирлашган энергетика тизимининг асосий таркибий қисми ҳисобланади.

Кўп миқдорда ишлаб чиқарилувчи электр энергияни масофага самарали узатиш ва истеъмолчиларга тақсимлаш турли кучланишдаги электр узатиш линияларидан фойдаланишни тақазо этади. Ҳозирги даврда Ўзбекистон Республикасидаги барча номинал кучланишли электр узатиш линияларининг умумий узунлиги тахминан 240 минг км бўлиб, жумладан, 500 кВ кучланишли линиялар 2,1 минг км, 220 кВ кучланишли линиялар 4,6 минг км ва 0,4-10 кВ кучланишли линиялар 170 минг км ни ташкил этади.

Келажақда халқ хўжалигининг тараққий этиб бориши билан ҳамоҳанг тарзда Республикамиз энергетикаси ҳам янада юқори жадалликда ривожланиб боради. 2.2-жадвалда ЎЗРда 2020 йилгача электр энергияни ишлаб чиқариш ва истеъмол қилиш баланси динамикасининг сценарийси тасвирланган.

ЎЗРда электр энергияни ишлаб чиқариш ва истеъмоли балансининг сценарийси (МВт.соат)

Балансининг ташкил этувчиси	2010 й., амалда	2015 й.	2020 й.
1. ЭЭ истеъмоли	50747,0	56000,0	64900,0
2. ЭЭ экспорти	1164,0	900,0	1800,0
3. ЭЭ ишлаб чиқариш шу жумладан:	51911,0	56900,0	66700,0
3.1. «Ўзбекэнерго» ДАК шу жумладан	50057,0	52315,0	62115,0
3.1.1. ИЭС	43508,0	46568,0	53442,0

3.1.2. ГЭС	6549,0	5746,0	8352,0
3.1.3. НКТЭ	-	-	321,0
3.2. Блокстанциялар	1834,0	4585,0	4585,0

Электр энергия балансини ушбу жадвалда келтирилган даражада бўлишини таъминлаш электр станцияларида кўшимча, самарали блокларни ўрнатиб, ишга тушириш, мавжудларини модернизациялаш, кўшимча электр тармоқларини куришни назарда тутди.

2015 йилгача бўлган вақт давомида иссиқлик энергетикаси соҳасида Навои ИЭСни 478 МВт қувватли буғ-газ қурилмаси (БГҚ)ни ўрнатиш ҳисобига кенгайтириш, Тошкент иссиқлик электр марказини 3 та 27 МВт қувватли газ-турбина қурилмаси (ГТҚ)ни ўрнатиш ҳисобига модернизациялаш, Толлимаржон ИЭСни 2 та 450 МВт қувватли БГҚни ўрнатиш ҳисобига кенгайтириш, Тошкент ИЭСни 370 МВт қувватли БГҚни ўрнатиш ҳисобига модернизациялаш, Ангрен кўмир хавзасини модернизациялаш орқали Янги-Ангрен ИЭСнинг 1-5 блокларини бутун сутка давомида кўмир ёқишга ўтказиш бўйича инвестиция лойиҳаларининг бажарилиши кўзда тутилган.

Гидроэнергетика соҳасида эса, ушбу вақт давомида модернизациялаш ишларини амалга ошириш ҳисобига Чорбоғ ГЭСнинг қувватини 45 МВтга, Тошкент ГЭСлари каскадининг қувватини 8,3 МВтга, Қуйи Бўзсув ГЭСларининг қувватини 2,5 МВтга оширишга оид инвестиция лойиҳалари бажарилади.

Назорат саволлари:

1. ЎзРда энергетика тараққиётининг замонавий ҳолати ва муаммоларини айтиб беринг;
2. Энергетик ишлаб чиқаришнинг экологик муаммолари ва уларни ҳал этиш йўллари айтиб беринг;
3. Бирлашган энергетика тизимларини шакллантириш, уларнинг аҳамияти ва ишлатиш бўйича муаммоларини айтиб беринг;
4. Электр энергиясини узатиш, тақсимлаш ва истеъмол қилиш жараёнида энергетик самарадорликни ошириш усуллари айтиб беринг.

Фойдаланилган адабиётлар:

1. P. GiridharKiniand Ramesh C. Bansal, Energy managementsystems. Published by InTech. JanezaTrdine 9, 51000 Rijeka, Croatia. Copyright © 2011 InTech.
2. Frank Kreith D.Yogi Goswami.Energy management and conservation handbook. © 2008 by Taylor & Francis Group, LLC. CRCP ressisan imprint of Taylor & Francis Group, anInforma business.
3. Zoran Morvaj. Energy efficiency –a bridge tolow carbon economy. Published by InTech Janeza Trdine 9, 51000 Rijeka, Croatia. Copyright © 2012 InTech
4. John r. Fanchi. Energy in the 21st century. (2nd edition) Texas Christian University, USA. With christoper j. Fanchi. Copyright © 2011 by world scientific publishing co. Pte. Ltd.
5. Francis M. Vanek. Louis D. Energy Systems Engineering Evaluation and Implementation. Copyright © 2008 by The McGraw-Hill Companies.
6. К.Р. Аллаев. Электроэнергетика Узбекистана и мира. Т. «Фан ва технология», 2009.- 464 с.
7. К.Р. Аллаев Энергетика мира и Узбекистана. Аналитический обзор. Т. Издательство «Молия» 2007. 388 с.

3-МАВЗУ: ИНТЕЛЛЕКТУАЛ ЭЛЕКТР ТИЗИМЛАРИ ВА УЛАРНИНГ АҲАМИЯТИ (2 соат)

Режа:

1. Интеллектуал электр тизими тушунчаси ва унинг тузилмаси.
2. Электр энергиясини назоратининг автоматлаштирилган ахборот тизимлари (ЭЭНААТ).
3. Ҳисоблагичлардан маълумотларни йиғиш ва уларга ишлов бериш бўйича автоматик сўров ўтказилиш.
4. Саноат корхоналарида ЭНАТ ташкил этишнинг иқтисодий самарадорлиги.

Таянч сўз ва иборалар: Электр тизими, интеллектуал электр тизими, электр энергияси назорати, энергия назоратининг автоматлаштирилган тизимлари (ЭНАТ), электр ўлчаш, электр ҳисоблагич, ЭНАТнинг пағоналари, маълумотларни узатиш тармоғи, дастурий таъминот, мультиплексер, маълумотлар базаси, ўлчаш асбоблари, тиорат ва техник ЭНАТ.

3.1. Интеллектуал электр тизими тушунчаси ва унинг тузилмаси

Тарихдан энергия нисбатан қиммат бўлмаган. Электр энергияни эффектив ишлатишда бошқариш тизими муҳимлиги иккиламчи даражали бўлган, шунинг учун конструктив ва архитектур жihatдан кўриб чиқилмаган. Энергияни қиммат бўлмаганлиги ва кенг тарқалган оммабоплиги кескин иқтисодий ўсишга олиб келди, аммо сарф харажатлар ва атроф-муҳитга таъсири кучайиб кетди: кўмир ёқилғиларни сарфлари, атроф муҳитга салбий таъсири ва бошқалар.

Энергетик мустақиллик ва қиммат баҳо қоғозлар ҳақида қонунни 2007, қўшма штатларида электр тармоқларни ақилли тармоқ -XIII ўз йўлида эришиш ва модернизация қилишга олиб келди.

Тахминан 2005 йилдан буён Интеллектуал тизимларга қизиқиш жуда ошиб борди. Ахборот коммуникация технологиялари (АКТ) электр тармоқларини ишлатишни замонавийлаштириш бўйича катта имкониятларни яратишини тан олиш энергетик секторда декарбонлаш реалистик нархларда амалга оширилиши ва самарали назорат қилинишига ишонч ҳосил қилинди⁹. Ундан ташқари интеллектуал тизимни стимуллаш зарурлигига ишонч ҳосил қилишга яна бир қатор сабаблар ойдинлаштирилди.

Хизмат кўрсатиш даврини баҳолаш ва занжирнинг имкониятларини қисқартириш

Жаҳоннинг кўплаб қисмида (масалан АҚШ ва Европанинг кўплаб давлатларида) энергетика тизими 1950 йиллардан бошлаб кескин кенгайди ва ўша вақтда ишга туширилган узатиш ва тақсимлаш жиҳозлари ҳозирги вақтга келиб меёрий хизмат кўрсатиш муддатларини ўтаб бўлганлиги сабабли уларни алмаштириш талаб этилади. Энергетик жиҳозларни бундай тартибда алоҳида-алоҳида алмаштириш катта капатал маблағни талаб этишидан ташқари айрим пайтларда улар айна пайтда ишлаб чиқариладими ёки умуман уни ишлаб чиқариш учун мутахассислар мавжудми деган саволлар туғилади.

Кўплаб давлатларда ҳаво линияларининг занжирлари орқали оқувчи қувватлар юкламанинг ошиб бориши ёки қайта тикланувчан генерациянинг ошиши

---

⁹ Janaka Ekanayake, Kithiri Liyanage, Jianzhong Wu and others. Smart Grid Technology and Application. John Wiley and Sons. UK, 2012. p. 2-3

билан ортиб боради. Шу сабабли ўзларининг қувват узатиш чегараларида ишлаётган айрим линиялар орқали қўшимча қувватни узатиб бўлмайди ёки уларга қайта тикланувчан генерацияни улаб бўлмайди. Бундай қийинчиликларни бартараф этиш учун бундай юкланиш чегарасида ишловчи линияларда узатилувчи қувватни оширмасдан қувват узатиш учун захирага эга бўлган линиялардан фойдаланишни таъминловчи интеллектуал тизим алоҳида аҳамиятга эга.

Қизиш бўйича чегаралар

Мавжуд узатиш ва тақсимлаш линиялари ва жиҳозларида қизиш бўйича чегаралар уларда чексиз вақт давомида узатиш мумкин бўлган энг катта қувват билан белгиланади. Энергетик жиҳоз орқали ўтувчи ток унинг қизиш гартларидан келиб чиқиб аниқланувчи токдан катта бўлганда у ўта даражада қизийди ва унинг изоляцияси кескин қурийдди. Бу жиҳознинг иш даврини қисқартиради ва шикастланиш хавфини оширади. Ҳаводаги электр узатиш линиясининг таянчлари орасидаги масофа катта бўлган жойларда бундай қизиш натижасида ўтказгичларнинг кенгайиб салқилигини ошиши уларни чалкашиб қолиш ёки улар билан ер орасидаги масофани хавфли даражагача камайишига олиб келиши мумкин.

Ишлатиш бўйича чегаравий шартлар

Ҳар қандай электр энергетика тизими руҳат этилган ҳолат параметрларида, жумладан руҳат этилган кучланиш ва частотада ишлайди. Параметрларнинг чегарадан чиқиб кетиши электр жишшлаш муддатини кескин қисқаришига, уларнинг шикастларишига, тармоқдаги исрофларни кескин ошиб кетишига ва шу каби номаъқул ҳолатларни келтириб чиқариши мумкин. Бундай ҳолатларнинг олдини олиш ёки бартараф этишда интеллектуал тизим алоҳида ўринни эгаллайди.

Таъминотнинг хавсизлиги (узлуксизлиги)

Замонавий жамият юқори даражада ишончли бўлган электр таъминотини талаб этади. Анъанавий ишончилиликни ошириш усули қўшимча қурилмаларни ишга туширишни вამ ос ҳолда кўп миқдорда капитал мабғағни талаб этади. Интеллектуал тизим эса, электр тармоқнинг схемасини автоматик тарзда оптимал танлаш ва таъминлаш ҳисобига бундай қўшимча мабғағни бартараф этади.

Миллий тақлифлар

Кўплаб мамлакатларда Интеллектуал тизимларга уларни жорий этиш янги маҳсулот ишлаб чиқариш ва хизматларни ташкил этиш учун муҳим иқтисодий/тижорий имкониятларни очади деб қаралади.

3.2. Электр энергиясини назоратининг автоматлаштирилган ахборот тизимлари (ЭЭНААТ)

Энергия ресурсларининг ривожланган савдоси маълумотларни ўлчаш, йиғиш ва қайта ишлаш босқичларида инсон иштирокини минимумга олиб келадиган ва энергия ресурсларини етказиб берувчи томонидан ҳам, истеъмолчи томонидан ҳам турли тариф тизимларига ишончли, аниқ ва ихчам мослаштирилган автоматлаштирилган тизимли энергияни ҳисоблашдан фойдаланишга асосланган тизимларни тадбиқ этишни талаб қилмоқда. Шу мақсадда истеъмолчилар ҳамда таъминотчи корхоналар ўз объектларида ЭНАТни ташкил қиладилар.

ЭНАТ бу – назорат-ўлчов қурилмалари, алоқа коммуникатсиялари (маълумотларни узатиш тармоғи), ЭХМ ва дастурий таъминот (ДТ) дан ташкил топган энергия истеъмоли жараёнини автоматик бошқариш ва автоматик ҳисобга олишни ташкил этиш учун мўлжалланган техник ва дастурий воситалар мажмуидир.

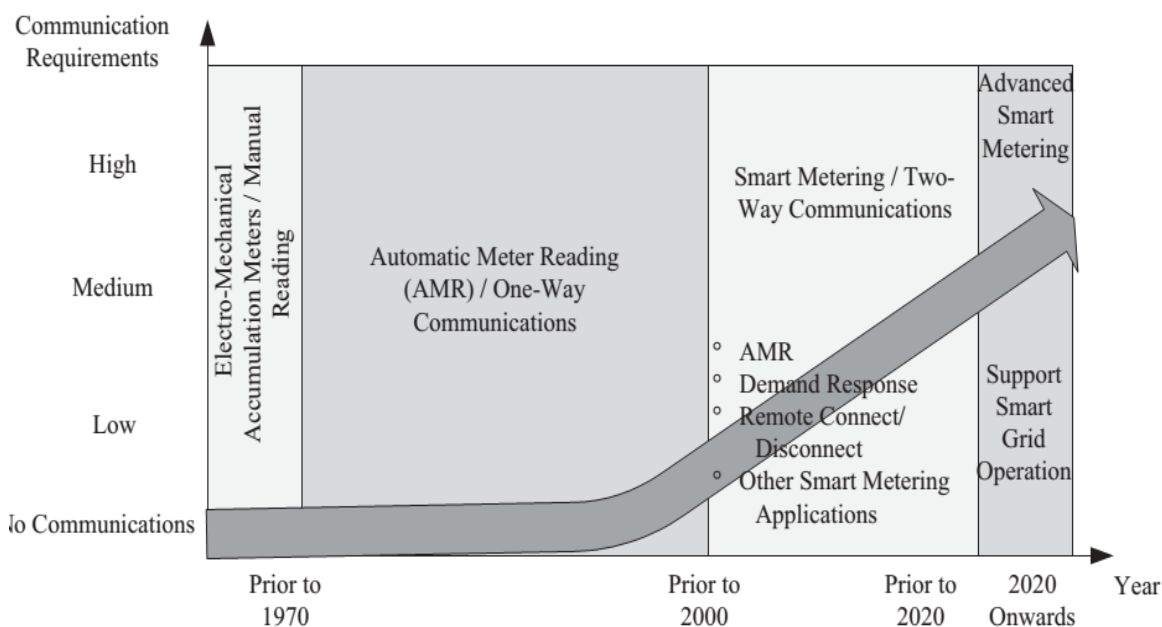
ЭНАТ қуйидагиларга имкон беради:

- электр энергияси бозори субектлари билан маълумотлар алмашинувини автоматлаштириш;

- электр энергияси бозори субъектлари ва истеъмолчилари билан ҳисоб-китобларни автоматлаштириш;
- электр энергиясини ҳисобга олишнинг ишончлилигини ва тезкорлигини оширишга эришиш;
- электр энергетик тизимларнинг техник ҳолатларининг автоматик назорат қилинишини таъминлаш;
- истеъмолчилар ўртасида энергия ва қувват тақсимланишининг турли бошқариш схемаларини ишлатиш;
- корхонанинг иш самарадорлигини ошириш.

Интеллектуал ўлчов асбоблари¹⁰

Электр энергияни ўлчагичлари истеъмолчиларга узатилувчи энергияни сифатини ўлчаш ҳамда уни узатувчилар ва операторлар учун энергияни ҳисоблаш ва тўловни аниқлаш учун фойдаланилади. Энг кенг тарқалган ўлчагич типид бўлиб бутун вақт давомида энергия истеъмолини ёзиб олувчи аккумуляцион ўлчагич ҳисобланади. Кейинги йилларда катта юклагич саноат ва тижорат истеъмолчилари янада ривожланган ўлчов асбоблари, масалан бутун қисқа давр давомида (ҳар ярим соатда) электр энергияси истеъмолини ёзиб борувчи интервалли ўлчаш асбобларидан фойдаланишмоқда. Бундай асбоблар истеъмолчиларга кўтара савдо нархини билиш, узларининг электр энергияга бўлган талабини тушуниш ва бошқаришда ёрдам берувчи тарифларни аниқлаш ва тўлов тузилмаларини ишлаб чиқиш имконини беради. Интеллектуал ўлчов асбоблари янада мураккаб бўлиб, улар иккита йўналишда аҳолига эга ва фойдаланилувчи энергия ва нарх маълумотлари, динамик тарифни реал вақт давомида таъминлайди ҳамда электрик қўлланишларни автоматик бошқаришни амалга оширади. 3.1а-расмда электр ўлчовни оддий электр-механик аккумуляцион ўлчовдан ривожланган интеллектуал ўлчовга ўтиш тараққиёти тасвирланган.

3.1а- расм. Электр энергияни ўлчашнинг тараққиёти

¹⁰ Janaka Ekanayake, Kithiri Liyanage, Jianzhong Wu and others. Smart Grid Technology and Application. John Wiley and Sons. UK, 2012. p. 84-85

ЭНАТ таркибига қуйидагилар киради:

- электр энергия ва қувват ҳисоблагичлари (рақамли, интерфейсли ёки импульс чиқишли);
- маълумотларни йиғиш ва узатиш қурилмаси (мультиплексорлар, телесумматорлар ва бошқалар);
- коммуникациялар (коммутицияланадиган телефон каналлари, ажратилган телефон каналлари, GSM, GPRS, радиоканаллар ва бошқалар);
- алоқа аппаратуралари (модемлар, радиомодемлар, мультиплексорлар ва бошқалар);
- махсус ДТ ўрнатилган ЭХМ (истеъмолчилар ҳисоблагичларидан маълумотларни йиғиш ва таҳлил қилиш ҳамда бошқа корхоналар ёки электр энергиясини етказиб берувчи билан ўлчов маълумотларини алмаштириш учун).

ЭНАТнинг ДТи қуйидаги тизимлардан иборат:

- маълумотлар базасини (МБ) ва ҳисоблагичлар кўрсаткичларини бошқариш тизими;
- алоқа ва куч истеъмолчилари линияси бўйича ҳисоблагичларни автоматик сўров тизими;
- электр ҳисоблагичларнинг параметрларини график кўринишда акс эттириш тизими;
- маълумотларни таҳлил қилиш тизими;
- комплекс маълумотлар базасининг автоматлаштирилган тизими.

ЭНАТ функциясига қуйидагилар киради:

- электр энергияси ҳақида маълумотларни ёзиш;
- ҳисоблагичлардаги архив ёзувлар ва тизимнинг ўз-ўзини автоматик текшириш маълумотларини сақлаш ва назорат қилиш;
  - концентратор, терминал ва ҳисоблагич параметрларини ўрнатиш;
  - масофадан ўқиш, электр таъминотини узиш/улашни назорат қилиш ва истеъмол даражасини назорат қилиш;
  - автоматик ва автоматик бўлмаган сўров;
  - линиялардаги исрофлар ва электр энергияси ўғирланишларининг олдини олиш;
    - оператор ваколатларини чеклаш;
    - нормал бўлмаган жараёнлар ҳақида ҳисобот;
    - тақсимлаш тармоғининг схемасини акс эттириш;
    - ҳар бир фаза маълумотларини ҳисобга олиш ва ҳар бир фаза бўйича мувозанатнинг бузилиш ҳолатларини аниқлаш;
      - кўп тарифлилик;
      - турли ҳодисалар ҳақида автоматик огоҳлантириш;
      - истеъмол қуввати даражасини назорат қилиш;
      - барча маълумотларни излаш ва чиқариш.

3.3. Электр энергияси назоратининг автоматлаштирилган тизимини погоналари

Умумий ҳолда ЭНАТ тузилмасини қуйидаги тўртта поғонага ажратиш мумкин (3.1-расм):

биринчи поғона – ҳисобга олиш нуқталари бўйича истеъмолчиларнинг электр энергияси параметрларини (электр энергияси, қуввати истеъмоли ва бошқалар) ўлчашни ўртача минимал интервалли ёки узлуксиз амалга

ошириладиган телеметрик ёки рақамли бирламчи ўлчаш асбоблари (БЎА) (ҳисоблагичлар);

иккинчи поғона – берилган сиклда бутун сутка давомида ҳудудий тақсимланган БЎА дан ўлчаш маълумотларини йиғиш, қайта ишлаш ва юқори поғоналарга узатишни амалга оширадиган махсус ўлчов тизимлари ёки энергияни ҳисобга олишни ўрнатилган ДТ кўп функцияли дастурланадиган ўзгартиргичлари бўлган маълумотларни йиғиш ва тарқатиш қурилмалари (МЙТҚ);

учинчи поғона – МЙТҚ дан (ёки МЙТҚ гуруҳидан) ахборотларни йиғиш, бу ахборотларни ҳисобга олиш нуқталари бўйича ҳамда уларнинг гуруҳлари бўйича, яъни корхона бўлинмалари ва объектлари бўйича якуний қайта ишлаш, бош энергетик хизмати оператив персонали ва корхона раҳбарияти маълумотларни таҳлил этиши ва ечимни қабул қилиши (бошқариши) учун қулай бўлган кўринишда ҳисобга олиш маълумотларини акс эттирилиши ва ҳужжатлаштирилишини амалга оширадиган поғона. Бунда ЭНАТ махсус ДТ маълумотларини йиғиш ва қайта ишлаш маркази сервери ёки персонал компютери (ПК) ёрдамида амалга оширилади.

тўртинчи поғона – учинчи поғона маълумотларини йиғиш ва қайта ишлаш марказлари ПК дан ёки серверлар гуруҳидан ахборотларни йиғишни, ҳисобга олиш объектлари гуруҳлари бўйича ахборотларни тизимлаштириш ва бирлаштиришни, бош энергетик хизмати оператив персонали ва ҳудудий тақсимланган ўрта ва йирик қувватли корхоналар ёки энергия таъминоти корхоналари раҳбарияти таҳлил этиши ва ечимни қабул қилиши (бошқариши) учун қулай бўлган кўринишда ҳисобга олиш маълумотларининг акс эттирилиши ва ҳужжатлаштирилишини, энергия ресурсларини етказиб беришга шартномаларни олиб бориш ва энергия ресурсларига ҳисоблаш учун тўлов ҳужжатларини шакллантиришни амалга оширадиган поғона. Бунда ЭНАТ ДТи маълумотларни йиғиш ва қайта ишлашнинг марказий сервери ёрдамида амалга оширилади.

ЭНАТнинг барча поғоналари ўзаро алоқа каналлари ёрдамида боғланган. БЎА, МЙТҚ ёки маълумотларни йиғиш марказлари (МЙМ), поғоналари алоқалари учун стандарт интерфейслар (RS турдаги, ИРПС ва бошқалар) бўйича тўғридан-тўғри боғланиш ишлатилади. Учинчи поғона маълумотларини йиғиш марказий МЙТҚ лар, учинчи ва тўртинчи поғоналар маълумотларини йиғиш марказлари ажратилган коммутатсияланадиган алоқа каналлари бўйича ёки локал тармок бўйича уланиши мумкин.

Автоматлаштирилган иш жойига (АИЖ) қўйиладиган талаблар:

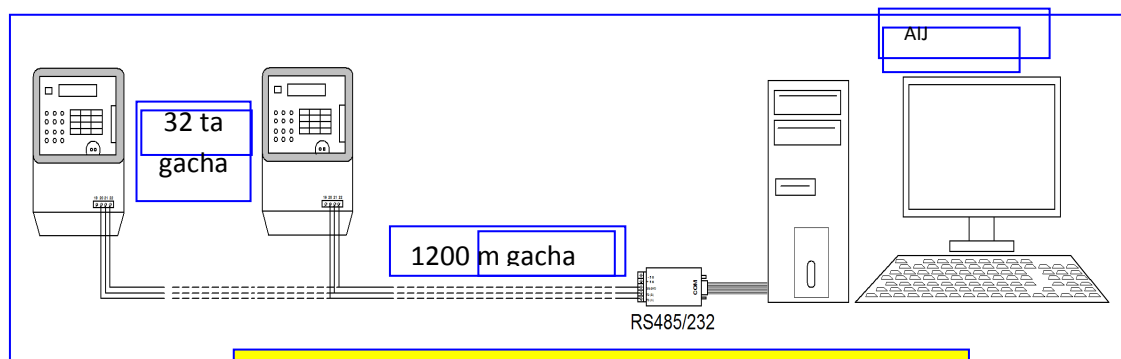
- Процессор Pentium 4
- Оператив хотира ҳажми - 256 Мб
- Каттиқ диск ҳажми - 40 Гб
- CD-ROM нинг бўлиши
- Мониторнинг бўлиши
- Бўш СОМ портнинг бўлиши
- Операцион тизим - Windows 2000/XP ва ундан юқори
- Маълумотлар базаси дастури - MS SQL 2000

3.4. ЭНАТ поғоналарининг алоқа турлари

Тўғри симли алоқали ЭНАТ

Тўғри симли алоқа қўлланиладиган ЭНАТ схемаси энг содда ва энг кўп тарқалган ҳисобланади. Қурилмаларга кам сарф-харажат бўлганда корхона энергетиги реал вақт оралиғида барча сеҳлар ва бўлимлардаги электр энергия истеъмолини кузатиш имкониятига эга бўлади. Бундай схемалар асосан ўрта ва кичик қувватли корхоналар электр энергиясини техник ҳисобга олишни

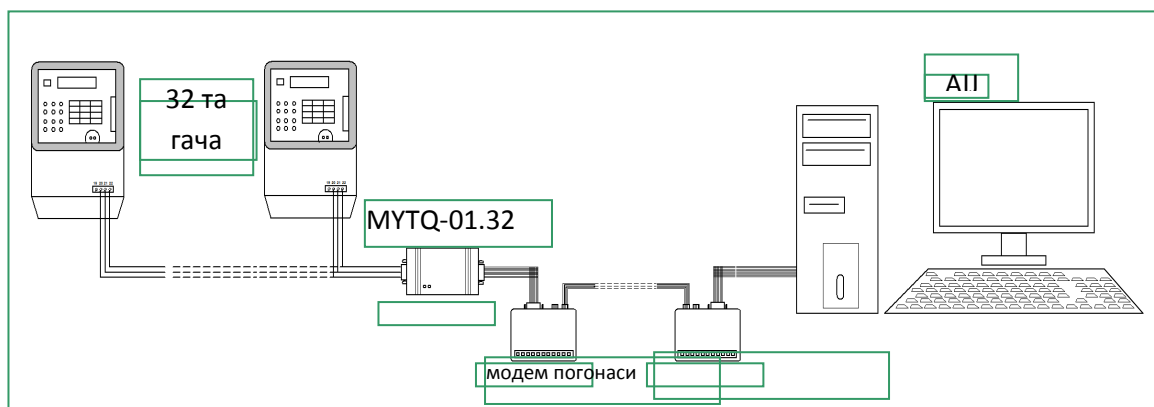
автоматлаштириш учун қўлланилди. Ҳисоблагичларни компьютерга улаш PC232/485 адаптер орқали стандарт ташқи таъсирлардан ҳимояланган УТП5cat тармоқ кабели ёрдамида амалга оширилади. Бунда 32 тагача ҳисоблагичларни битта гуруҳда бирлаштириш мумкин, линиянинг узунлиги 1200 м гача, маълумотларни узатиш тезлиги 115200 кБ/с гача бўлиши мумкин.

3.1-расм. Тўғри симли алоқали ЭНАТ

Модем алоқали ЭНАТ

Модем алоқали ЭНАТни қуришда ҳар доим ҳам самарали ишлатилмайдиган АИЖ ҳамда электр энергияси ҳисоблагичи атрофида сифатли рақамли телефон линиясини бўлиши кўзда тутилади.

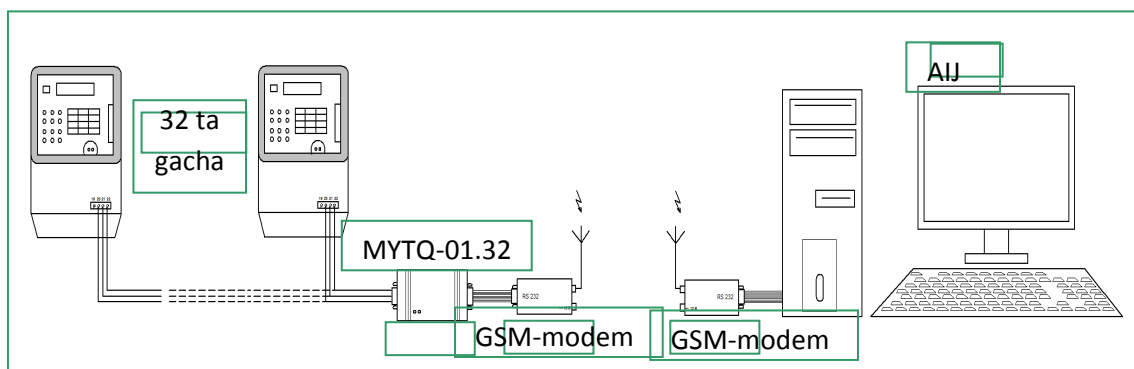

3.2-расм. Модем алоқали ЭНАТ

GSM модемли ЭНАТ

GSM модемларда ЭНАТни қуриш жуда қулай ва бу схемалар осон ишлатилади. Бундай схема АИЖ дан ҳисоблагичлар қандай масофада бўлишидан қатъий назар, электр энергиясини ҳисобга олишнинг автоматлаштирилган тизимини яратиш имкониятини беради. “Алтайр Жр” ДТ ҳамда GSM модем ўрнатилган исталган АИЖ ҳисоблагичларидан маълумотларни олиш имконини беради. Шундай қилиб, маълумотларни корхона энергетигининг ҳамда юқори поғоналардаги АИЖлардан маълумотларни олиш ва таҳлил қилиш имконияти яратилади.

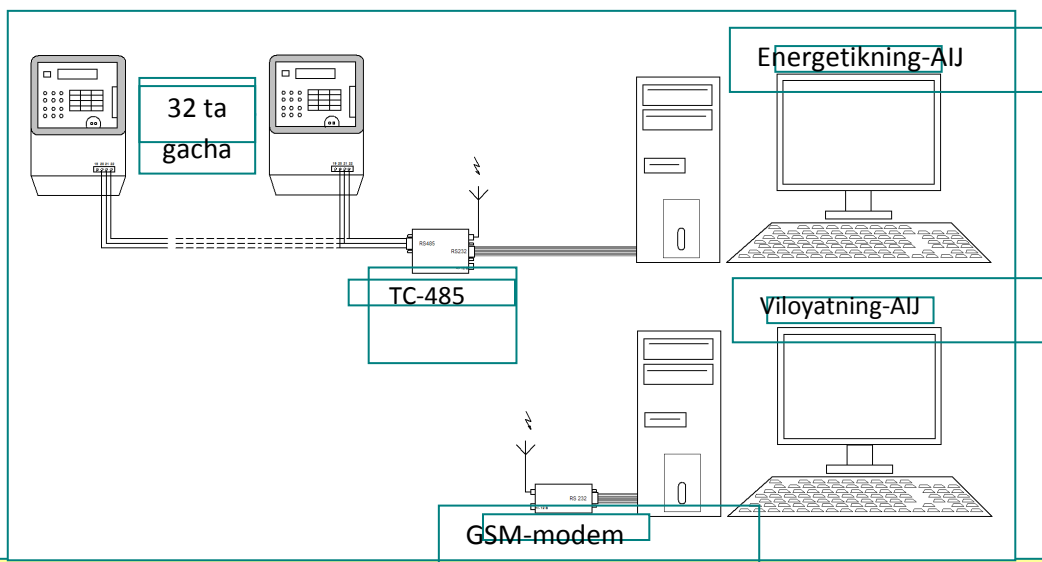

3.3-расм. GSM модемли ЭНАТ

Маълумотларни узатиш модули асосидаги ЭНАТ

ТС-485 маълумотларни узатиш модули асосидаги ЭНАТни қуриш корхона энергетиги локал АИЖдан тўғри симли алоқали ЭНАТ бўйича ва вилоят энергия таъминоти корхонаси АИЖ дан GSM канали орқали ҳисоблагичларда сақланаётган ахборотлар тўғрисида маълумотларни олиш зарур бўлган ҳолларда оптимал ечим ҳисобланади.

Бундай ҳолларда корхонага замонавий GSM модемларни сотиб олиш зарурати ва GSM алоқага сарфларни қилиши керак бўлмайди.

3.4-расм. Маълумотларни узатиш модули асосидаги ЭНАТ

Бундан ташқари, ТС-485 маълумотларни узатиш модули “Энергия-9” маркали ҳисоблагичлари билан ишлаш учун мослаштирилган ва қўшимча созлаш ишларини ва ДТни талаб қилмайди. Бу эса ўз навбатида бу схемадаги ЭНАТни ишга тушириш харажатларини камайтиради.

3.5. ЭНАТ ни жорий этиш – энергия ишлаб чиқариш самарадорлигининг зарурий шарти

Таъкидлаш зарурки, ҳозирги кунда ишлатилаётган энергетик кўрсаткичларни ҳисобга олиш ва таҳлил қилиш тизимлари бир қатор камчиликларга эга. Масалан, ишлаб чиқаришнинг кўп соҳаларида энергетик кўрсаткичларни ҳисобга олиш ва таҳлил қилиш турли вақтларда махсус ўлчашлар йўли билан даврий равишда амалга оширилмоқда.

Табийки, бундай ўлчашлар ҳар доим ҳам ҳисоблаш параметрларининг бутун ўзгаришлари динамикасини тўлиқ акс эттирмайди ва уларнинг ўзгаришларидаги қонуниятларни аниқлаш имкониятини бермайди.

Ўзбекистон саноатининг турли соҳаларидаги бир қатор корхоналарида ўтказилган тадқиқотлар шуни кўрсатдики, мавжуд энергия ташувчилари ва энергетик ресурслари сарфини ҳисобга олишнинг ташкил этилишида улардан фойдаланишнинг реал самарадорлигини етарлича аниқ баҳолашни амалга ошириш ва энергия ресурслари сарфларининг меъёрларини асос билан аниқлаш мумкин эмас.

Саноат корхоналарида энергия ресурслари сарфларини ҳисобга олиш ва назорат қилиш масаласи ҳолатини таҳлил қилиш шуни кўрсатдики, бу масала етарли даражада ўз ечими топа олмай келмоқда. Масалан, кўплаб саноат корхоналарига хос бўлган энергия таъминоти тизимининг ўлчов ва назорат асбоблари билан таъминланганлик даражаси қониқарсиз аҳволда қолмоқда. Одатда барча корхоналар электр энергиясини тижорат асосида ҳисобга олиш имконига эга. Бироқ бу имкониятдан ҳар бир корхона самарали фойдалана олмаяпти.

Алоҳида ишлаб чиқариш сеҳларида, энергия йиғувчи агрегатлар ва технологик жараёнларда истеъмол қилинадиган энергия ресурсларини ҳисобга олиш барча корхоналарда ҳам амалга оширилмайди. Бундан ташқари, қоидага кўра, технологик жараёнда қўлланиладиган сиқилган ҳаво, азот, водород, сув ва бошқа шу каби алоҳида компонентларини ҳисобга олиш мавжуд эмас. Бу энергия ресурсларини мақсадли сарфланмаслигига олиб келади.

Барча ишлаб чиқариш объектларида ҳам энергия ресурсларини ҳисобга олиш ва назорат қилишнинг автоматлаштирилган тизимлари етарли даражада жорий этилмаган ва самарасиз ишлатилмоқда. Одатда, бу тизимлар истеъмол қуввати, энергия сарфи ва энергия ташувчиларнинг бир неча кўрсаткичларини ҳисобга олади ва назорат қилади. Шундай қилиб, бу тизимлар асосан ахборот тизимлари сифатида ишлатилади.

Лекин энергия тежамкорлигини бошқариш учун бу функциялар етарли эмас. Чунки барча энергия ресурслари турларининг истеъмоли ҳақида олинган ахборотлар асосида энергия истеъмоли бўйича энергияни тежашни оптимал бошқаришнинг асосий масалаларини ечиб бўлмайди.

Ҳозирги кунда МДХ давлатларидаги саноат корхоналарида ҳам конструктив элементлари, ҳам функциялари бўйича катта хилма-хиллик билан характерланадиган бир қатор автоматлаштирилган ҳисобга олиш, назорат қилиш ва бошқариш тизимлари ишлаб чиқаришга тадбиқ қилинмоқда. Бундай тизимлар таркибига одатда ўзгартирувчи датчиклар (аналог ва дискрет сигналли), ўзгартиргичлардан маълумотларни йиғиш, ахборотларга ишлов бериш, ахборотларни чоп этишга ёки таблога бериш қурилмалари ва бошқалар киради.

Юқорида айтиб ўтилган техник воситалар корхоналарда амалдаги таърифлар бўйича тижорат ҳисобларини олиб боришга имкон берадиган автоматлаштирилган ахборот-ўлчов тизимини (ЭНАТ ААЎТ) қуриш, қувват ва энергия, шунингдек, энергия ташувчилар турларини назорат қилишни ташкил этиш учун мўлжалланган. Ўзбекистон энергетика тизими электр энергияни сотиб олиш ва сотиш билан қўшни давлатлар энергия тизимлари билан ўзаро боғланади. Шунинг учун энергия тизими ичида ва унинг субъектларида ҳисобга олиш тизимини ривожлантириш замонавий халқаро меъёр, қоидалар ва стандартларга мос келиши зарур.

Юқоридаги фикрларга кўра, электр энергиясини ҳисобга олишнинг янги усулларига ўтишда, энергияни ҳисобга олишнинг автоматлаштирилганлик ҳажмини аниқлашда, энергия ресурсларини ва электр энергияни тижорат асосида ҳисобга олишнинг автоматлаштирилган ахборот-ўлчов тизимларининг (ЭНАТ ва

ЭНАТ ААЎТ) техник ва иқтисодий самарадорликлари масалаларини таҳлил қилишда амалдаги ҳисобга олиш тизимини кўриб чиқиш зарурати туғилади.

ЭНАТ ни жорий этиш ёрдамида қуйидаги иқтисодий самарадорликка эришилади:

- сутка давомида поғоналашган тариф бўйича истеъмолни ҳисобга олиш тизимига ўтиш;
- 10/0,4 кВ тақсимлаш тармоқларида электр энергияни етказиб бериш давомида барча занжирлар бўйича номувозанат ҳолатини ҳисоблаш;
- электр энергияси исрофларини аниқлаш;
- электр энергияси ҳисоблагичларининг аниқлилик даражасини ошириш;
- электр энергиясидан мақсадсиз фойдаланишни ўз вақтида аниқлаш;
- инсон омили иштирокисиз электр энергияси ҳисоблагичларидан маълумотларни олишда хатоликларнинг бўлмаслиги;
- тезкор назорат қилиш ва электр тармоқлари юкламаларини симметриялашга ўтиш муносабати билан электр тармоқларнинг хизмат қилиш муддатларини ошириш;
- электр энергиясини сотиб олиш бўйича ечимларни қабул қилиш жараёнида электр истеъмоли бўйича маълумотларни оператив олиш ва уларни қайта ишлаш;
- назоратчи ходимлар сонини қисқартириш;
- ҳисобга олиш нуқталарида хизмат кўрсатиш ва ҳисобларни ёзиб бориш билан боғлиқ харажатларни камайтириш;
- истеъмол қилинган электр энергия учун тўловни ўз вақтида амалга ошириш бўйича истеъмолчилар масъулиятини ошириш.

3.6. Ҳисоблагичлардан маълумотларни йиғиш ва уларга ишлов бериш бўйича автоматик сўров ўтказилиш

Тижорат ва техник ЭНАТ

Вазифаси бўйича саноат корхоналарининг ЭНАТлари тижорат ва техник асосида ҳисобга олиш тизимларига бўлинади. Тижорат асосида ҳисобга олиш тизими деб, истеъмол қилинган электр энергияга тўловни амалга ошириш учун фойдаланиладиган ҳамда энергияни ҳисобга олиш тизимига айтилади (мос равишда тижорат асосида ҳисобга олиш тизими учун ишлатиладиган асбоблар тижорат ҳисобга олиш асбоблари дейилади). Техник ёки назорат қилиш орқали ҳисобга олиш тизими деб, корхона ичида унинг бўлимлари ва объектларида технологик жараёнларини назорат қилиш учун ҳисобга олишга айтилади. Техник асосидаги ҳисобга олиш тизими тижорат тизимининг асосини ташкил этади.

Техник ҳисобга олиш электр энергиядан фойдаланишни жорий бошқариш, режалаштириш, меъёрлаштириш ва таҳлил қилиш функцияларини бажарилиши учун ахборот базасини ташкил этади. Саноат корхоналарида электр энергияни техник ҳисобга олишнинг олиб борилиши қуйидагиларга имкон беради:

- цехларда электр энергиядан нораціонал фойдаланишни аниқлаш;
- электр энергияни тежаш бўйича рағбатлантирадиган иқтисодий омилларни киритиш;
- энергия ресурсларини тежаш ва маҳсулот бирлигига тўғри келадиган электр энергия сарфи миқдорини камайтириш.

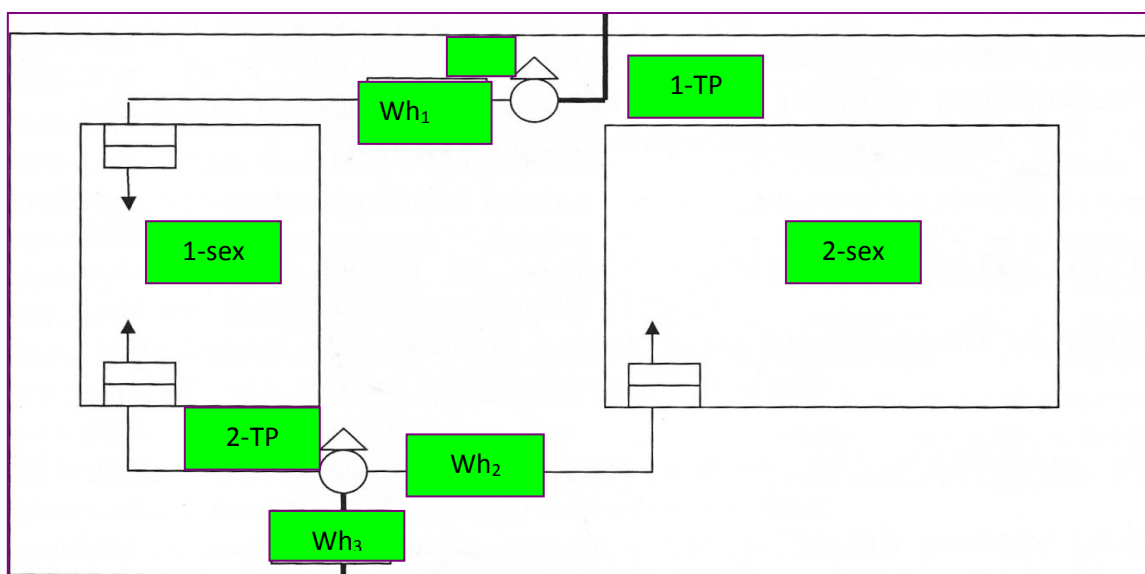
Техник ҳисобга олиш тизимининг вазифаси катта ўлчамлиги ва мураккаблиги билан ажралиб туради. Ҳозирги вақтда техник ҳисобга олиш тизими тақсимлаш ва трансформатор подстансиялари поғонасида амалга оширилмоқда. Бу

Тизимдаги ҳисоблагичлар у ёки бу сеҳ томонидан сарфланган электр энергияни тўғридан-тўғри қайд эта олмайди, чунки ҳар бир сеҳ электр таъминотини бир неча трансформатор подстансияларидан (ёки тақсимлаш подстансияларидан) олади, улар ҳар бири эса, ўз навбатида, бир неча сеҳларни таъминлайди. Масалан, 3.5-расмда тасвирланган корхона схемаси учун 2-сеҳ электр таъминоти W_{x_2} ҳисоблагич бўйича аниқланади. 1-сеҳ 1-ТП дан (W_{x_1} ҳисоблагич) ва 2-ТП дан (W_{x_3} ва W_{x_2} ҳисоблагичлар кўрсаткичлари айирмаси) таъминланади. Шундай қилиб, 1-сеҳнинг электр истеъмолини 1-сеҳ = $W_{x_1} + (W_{x_3} - W_{x_2})$ ифода бўйича аниқлаш мумкин.

W_{x_3} ҳисоблагич кўпинча ТП да эмас, бош пасайтирувчи подстансия (БПП) да, яъни таъминот кабели охирида ўрнатилади.

Одатда сеҳлар ва технологик ускуналар бўйича электр энергия истеъмолини ҳисобга олишни ажратишни амалга ошириш учун қўшимча ҳисоблагичлар ўрнатилиши, қайта уланишларни амалга ошириш ва подстансияларни тартиблаштириш зарур.

Бозор муносабатларининг ривожланиши, корхоналарни қайта модернизатсия қилиш, уларнинг алоҳида бўлинмаларини технологик жараёнларга боғлиқ равишда ажратиш ва тижорат томонидан мустақил, лекин ишлаб чиқаришни энергия таъминоти умумий схемаси орқали боғланган – тижорат ва техник асосида ҳисобга олиш субабонентлари бир тизим доирасида бирлашади. Мос равишда тижорат ва техник ҳисобга олиш тизими ЭНАТ лари алоҳида ҳамда ягона тизим сифатида ишлатилиши мумкин.

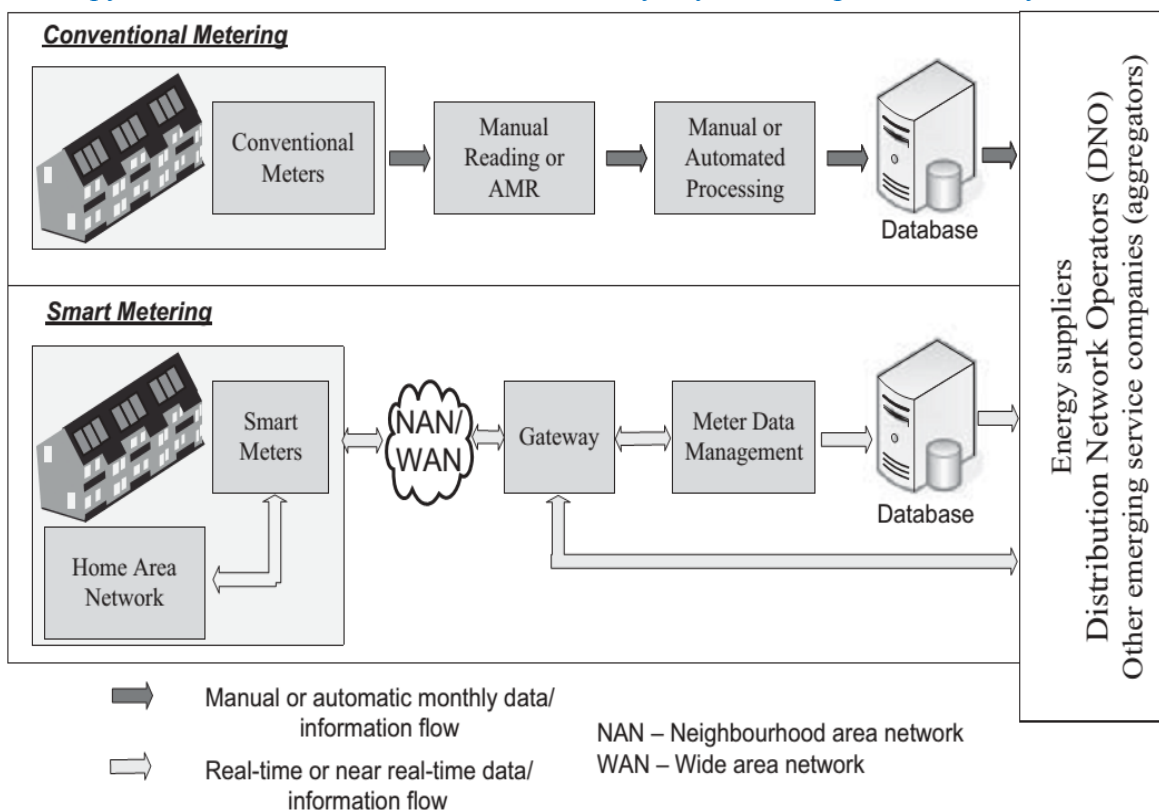

3.5 – расм. Техник ҳисобга олиш тизимида электр энергия истеъмолини ҳисобга олиш: ТП – трансформатор подстансияси; W_x – электр энергия ҳисоблагичлари.

Икки турдаги тижорат ва техник ҳисобга олиш тизими ўзига хос хусусиятларга эга. Тижорат асосида ҳисобга олиш тизими консерватив (мутаасиб) тизим бўлиб, у ўрнатилган энергия таъминоти схемасига эга. Бу тизим учун юқори аниқликдаги ҳисоблаш асбобларини ўрнатилиши талаб қиладиган унча катта бўлмаган истеъмол нуқталарининг бўлиши характерли, паст ва ўрта поғона ЭНАТлари воситаларининг ўзи эса Ўз Стандарт агентлигининг ўлчаш воситалари реестридан танланиши керак. Бундан ташқари, тижорат асосида ҳисобга олиш тизимлари мажбурий тартибда муҳрланади, бу корхона ходими томонидан назарда тутилмаган оператив ўзгартиришларни киритилиши мумкинлигини чеклайди.

Техник ҳисобга олиш тизими аксинча, ишлаб чиқаришга ўзгараётган талабларни акс эттириш билан динамик ва доимо ривожланмоқда. Техник ҳисоб асосида назорат қилиш тизими Ўз Стандарт ўлчаш воситалари реестрига киритилмаган асбоблардан фойдаланишга рухсат этади, лекин бунда тижорат ва техник ҳисобга олиш тизимларидан энергия ресурсларидан фойдаланиш бўйича маълумотлар нобаланси сабабларини аниқлаштирилишига боғлиқ муаммолар вужудга келиши мумкин. Энергия таъминоти ташкилотлари ҳисоблагичларида муҳрлашнинг бўлмаслиги корхона бош энергетиги хизматига энергия ресурсларини техник назорат қилиш ва корхона энергия таъминоти схемасига киритилган жорий ўзгартиришлар, ҳисоблагичлари кўрсаткичларига ўзгартиришларни киритиш имкониятини беради. Тижорат ва техник ҳисобга олиш тизимларининг бу каби ўзига хос хусусиятларини ҳисобга олиб, саноат корхоналарида ЭНАТни куриш ва уни ишлатиш билан иқтисодий сарф харажатлар нархини оптималлаштириш лозим.

Одатдаги ўлчовни амалга ошириш ва интеллектуал ўлчовни амалга тошириш ўртасидаги фарқ 3.5а- расмда тасвирланган¹¹. Интеллектуал ўлчов асбоблари иккита йўналишда уланган бўлади. Булар чиқиш ва хусусий худуд тармоғининг контроллери ҳисобланади. Чиқиш йўли интеллектуал ўлчов асбобларининг маълумотларини энергия билан таъминловчиларга, таксимловчи тармоқнинг оператори ва бошқа оператив энергетик хизмат кмпанияларига жўнат иш учун фойдаланилади. Улар маълумотларни ўлчов маълумотларини маълумотни бошқарувчи компания ёки бевосита интеллектуал ўлчагичлардан олиши мумкин.

3.5- расм. Одатдаги ва интеллектуал ўлчовни солиштириш

Ривожланган ўлчашдан олинувчи ютуқлар 3.1- жадвалда келтирилган. Қисқа муддатли ютуқлар амалда энергия билан таъминловчилар ва ўлчаш операторлари

¹¹ Janaka Ekanayake, Kithiri Liyanage, Jianzhong Wu and others. Smart Grid Technology and Application. John Wiley and Sons. UK, 2012. p. 85-86

учундир. Бундай маълумотлар ёзувчи автоматик ўлчов (AMR)дан ва ўлчовни автоматик бошқаргич (АММ)дан олиниши мумкин. Узоқ муддатли ютуқлар интеллектуал тизимда фойдаланилувчи интеллектуал ўлчов асбобларининг қўшимча функцияларидан келиб чиқади.

3.1- жадвал.

Ривожланган ўлчовнинг ютуқлари

	Energy suppliers and network operator benefits	All benefit	Customer benefits
Short-term	Lower metering costs and more frequent and accurate readings	Better customer service Variable pricing schemes	Energy savings as a result of improved information
	Limiting commercial losses due to easier detection of fraud and theft	Facilitating integration of DG and flexible loads	More frequent and accurate billing
Longer-term	Reducing peak demand via DSI programs and so reducing cost of purchasing wholesale electricity at peak time	More reliable energy supply and reduced customer complaints	Simplification of payments for DG output
	Better planning of generation, network and maintenance	Using ICT infrastructure to remotely control DG, reward consumers and lower costs for utility	Additional payments for wider system benefits
	Supporting real-time system operation down to distribution levels Capability to sell other services (e.g. broadband and video communications)	Facilitating adoption of electric vehicles and heat pumps, while minimising increase in peak demand	Facilitating adoption of home area automation for more comfortable life while minimising energy cost

Оптик порт орқали ҳисоблагичларда сўров ўтказиш орқали ЭНАТни ташкил этиш

Оптик порт орқали ҳисоблагичларда сўров ўтказиш ёрдамида ташкил этилган ЭНАТ энг сода кўриниши бўлиб ҳисобланади. Бунда ҳисоблагичлар бири-бири билан ўзаро боғланмаган. Ҳисоблагичлар ва маълумотларни йиғиш маркази орасида алоқа йўқ. Барча ҳисоблагичлардаги маълумотлар оператор ҳисоблагичларни кўриб чиқиш жараёнида уларга сўров бериш орқали амалга оширилади.

Ҳисоблагичлар вақтини синхрон-лаштириш кўчма компьютер вақти билан сўров жараёнида амалга оширилади. Кўчма компьютер вақти маълумотларни йиғиш маркази вақти билан ҳисоблагичлар сўровига топшириқлар файлларини қабул қилиш пайтида амалга ошади. Автоматлаштирилган тизим қуришнинг бу схемаси бошқа схемаларга нисбатан арзон ҳисобланади.

3.6-расм. Оптик порт орқали ҳисоблагичлардан сўров ўтказиш орқали ЭНАТни ташкил этиш

Бу вариантдаги ЭНАТни қуриш давомида қурилма ва воситаларни қўллашни максимал тежаш мақсадида маълумотларни йиғиш маркази ролини кўчма компьютерга юклаш мумкин. Сўров оптик порт орқали сўров натижалари файлини шакллантирадиган кўчма компьютерда жойлашган махсус дастурий таъминот ёрдамида бажарилади. Маълумотларни йиғиш маркази компютери берилган сўровга файл-топшириқни шакллантирадиган ва ахборотларни асосий маълумотлар омборига (МО) юклайдиган дастурий модуллар билан таъминланган бўлиши лозим.

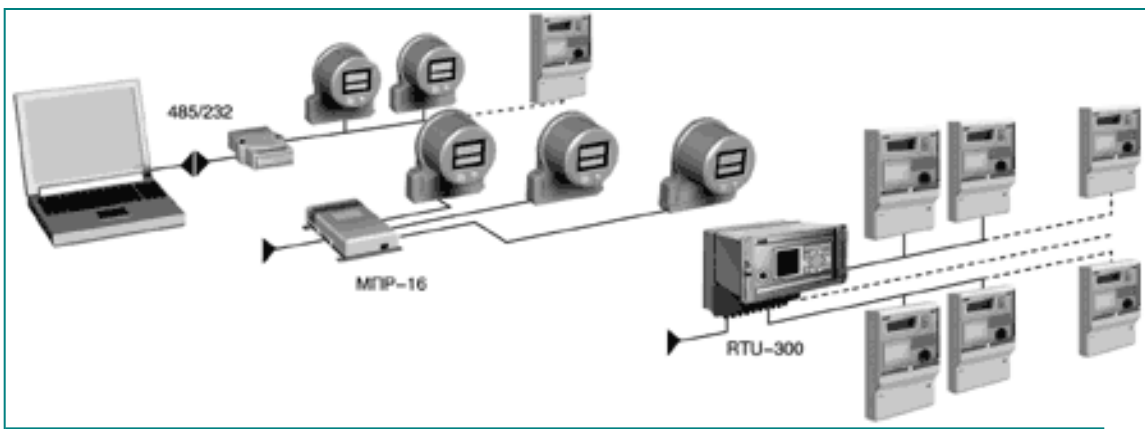
ЭНАТ ни ташкил этишнинг бу усули камчиликлари бўлиб, ҳисоблагичлардан маълумотларни йиғишнинг мураккаблиги ва тизимда импульс чиқишли электрон ҳисоблагичлардан фойдаланишнинг имкони йўқлиги ҳисобланади. Шунинг учун бу схемани тижорат асосидаги ҳисобга олиш тизимини ташкил этиш учун тавсия қилиш мумкин. Унинг таркибида ахборотларни хотирада сақлаш модули ва ЭХМ билан алмашинув асосида ҳисобга олиш тизими интерфейси бўлган қиммат унча кўп бўлмаган сонли тижорат ҳисоблагичлари ишлатилади.

Оптик порт орқали ҳисоблагичларда сўровни ўтказилиши билан ЭНАТни ташкили этиш қуйидаги масалаларни ечишга имкон беради:

- истеъмол параметрларини аниқ ўлчаш;
- корхона ва унинг объектлари бўйича энергия ресурслари истеъмолини тижорат ва техник асосида ҳисобга олиш;
- берилган лимитларга ва кувватни технологик жараёнларда чеклашларга нисбатан берилган вақт интервалларида (5 мин, 30 мин, зоналар, сменалар, суткалар, декадалар, ойлар, кварталлар ва йиллар) ҳисобга олиш нуқталари ва объектлари бўйича энергиядан фойдаланишни назорат қилиш;
- электр энергиясини ҳисобга олиш бўйича маълумотларга қайта ишлов бериш ва ҳисоботларни шакллантириш;
- маълумотларнинг тўлиқлигини таҳлил қилиш;
- ҳисоблагичларни таҳлил қилиш.

Интерфейс ўзгартиргичлари, мултиплексор ёки модем орқали ҳисоблагичларда сўров ўтказилиши билан ЭНАТни ташкил этиш

RS-485 умумий шина орқали ёки мултиплексорга “тоқли ҳалқа” интерфейси (масалан, МПР-16 турдаги) бўйича ёки маълумотларни йиғиш ва тарқатиш қурилмаси (МЙТК) орқали бирлаштирилган ҳисоблагичлар турли тақсимлаш қурилмаларида жойлашиши мумкин ва сўров натижалари файлини шакллантирадиган кўчма компьютерда жойлашган дастур ёрдамида бир ой давомида бир ёки бир неча мартта сўров ўтказилиши мумкин (2.2-расм).

3.7-расм. Интерфейс ўзгартиргичлари, мультиплексор ёки модем орқали ҳисоблагичларда сѐров ўтказилиши билан ЭНАТни ташкил этиш

Ҳисоблагичлар ва МЙТҚ орасида доимий алоқа йўқ. МЙТҚ коммуникатсион сервер ролини бажаради. Маълумотларни йиғиш маркази компютери сѐровига файл-топширикни шакллантирадиган ва ахборотларни асосий маълумотлар омборига (МО) юклайдиган дастурий модулар билан таъминланган бўлиши лозим. Ҳисоблагичлар вақтини синхронлаштириш кўчма компютер вақти билан сѐров жараёнида амалга оширилади. Кўчма компютер вақти маълумотларни йиғиш маркази вақти билан ҳисоблагичлар сѐровига топшириклар файлларини қабул қилиш пайтида амалга ошади. Бу вариантда маълумотларни йиғиш маркази учун ажратилган компютер бўлмаслиги мумкин, унинг ролини кўчма компютер бажариши мумкин.

Кўчма компютердан интерфейс ўзгартиргичлари, мультиплексор ёки модем орқали ҳисоблагичларда сѐров ўтказилиши билан ЭНАТни ташкил этиш қуйидаги масалаларни ечишга имкон беради:

истеъмол параметрларини аниқ ўлчаш:

- корхона ва унинг объектлари бўйича энергия ресурслари истеъмолини тижорат ва техник асосида ҳисобга олиш;
- берилган лимитларга ва қувватни технологик жараёнларда чеклашларга нисбатан берилган вақт интервалларида (5 мин, 30 мин, зоналар, сменалар, суткалар, декадалар, ойлар, кварталлар ва йиллар) ҳисобга олиш нуқталари ва объектлари бўйича энергиядан фойдаланишни назорат қилиш;
- электр энергиясини ҳисобга олиш бўйича маълумотларга қайта ишлов бериш ва ҳисоботларни шакллантириш;
- маълумотларнинг тўлиқлигини таҳлил қилиш;
- ҳисоблагичларни таҳлил қилиш.

Маълумотларни йиғиш ва ишлов бериш орқали ҳисоблагичларда автоматик сѐровни ўтказилиши билан ЭНАТ ни ташкил этиш

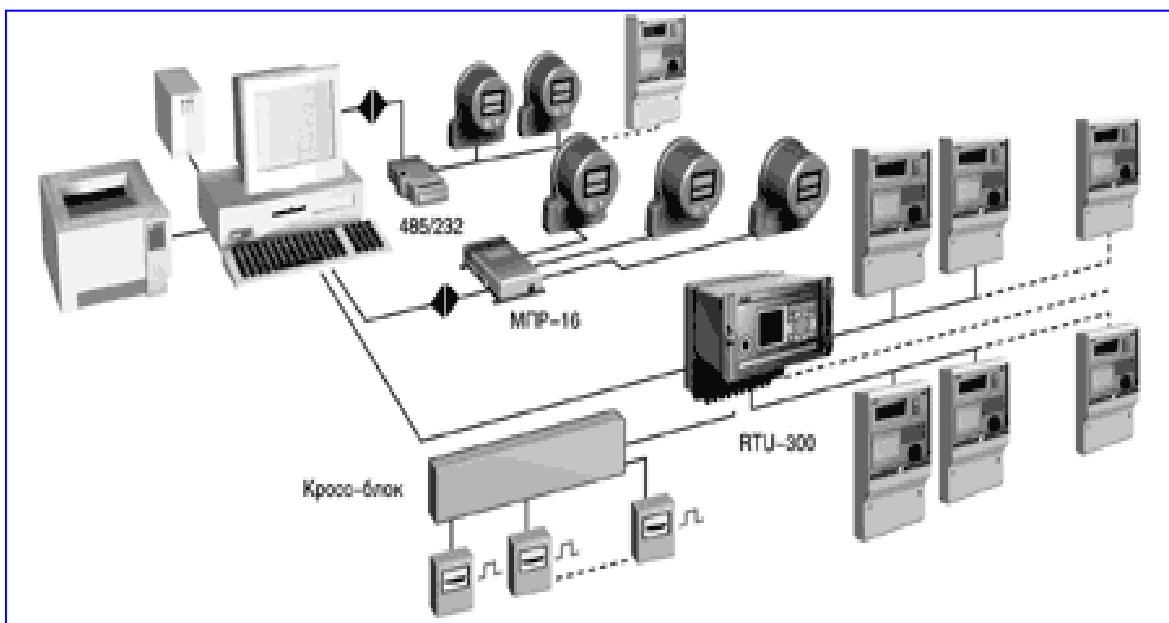
Ҳисоблагичларда маълумотларни йиғиш канали билан тўғри алоқа каналлари орқали доимий боғланган ва берилган сѐров жадвалига мувофиқ сѐров ўтказилади (3.3-расм). Ҳисоблагичлардан бирламчи ахборотлар МО га ёзилади. Ҳисоблагичлар вақтини синхронлаштириш маълумотларни йиғиш маркази компютери вақти билан сѐров жараёнида амалга ошади. Маълумотларни йиғиш маркази компютери сифатида локал тармоқ ишлатилади. Унда маълумотларга ишлов бериш ва МО га киритиш амалга ошади. Фойдаланувчилар сони, ҳисоблагичлар ва уларнинг профиллари интервалларининг сони, фойдаланувчилар малакалари, математик ишлов бериш ва бошқаларга боғлиқ равишда локал МО MS

Access ёки ORACLE8.X. MO бошқариш тизимида ишлаши мумкин. Маълумотларни йиғиш ва ишлов бериш локал маркази орқали ҳисоблагичларни автоматик сўровни ўтказилиши билан ЭНАТ ни ташкил этиш қуйидаги масалаларни ечишга имкон беради:

Узатиш/истеъмол параметрларини аниқ ўлчаш:

- корхона, унинг инфратузилма элементлари (қозонхона ва маиший объектлар, сеҳлар, бўлинмалар, субабонентлар) бўйича энергия ресурсларини комплекс автоматлаштирилган тижорат ва техник ҳисобга олиш;
- электр энергиясини ҳисобга олиш ва электр энергиясининг сифат кўрсаткичларини (ЭСК) назорат қилиш бўйича маълумотларга ишлов бериш ва ҳисоботларни шакллантириш;
- энергиядан фойдаланиш ҳамда ишлаб чиқариш жараёнларини таҳлил қилиш учун энергия ресурслари истеъмоли назорат қилинадиган параметрларининг оғишларини қайд этиш, уларни абсолют ва нисбий бирликларда баҳолаш;
- назорат қилинадиган катталикларни рухсат этиладиган қийматлар оралиғидан оғишлари ҳақида хабар бериш (ранг, товуш билан);
- маълумотларнинг тўлиқлигини таҳлил қилиш;
- тизимни таҳлил қилиш.

3.8-расм. Маълумотларни йиғиш ва ишлов бериш орқали ҳисоблагичларда автоматик сўровни ўтказилиши билан ЭНАТ ни ташкил этиш

3.7. Ўрта ва йирик қувватли саноат корхоналари ёки энергетика тизими учун кўп поғонали ЭНАТни ташкил этиш

Ҳисоблагичларнинг асосий қисми биринчи даража маълумотларини йиғиш маркази билан тўғри алоқа каналлари орқали доимий боғланган ва ЭНАТ ни ташкил этиш учинчи усулидаги каби берилган. Уларда сўров ўтказиш жадвалга асосан ўтказилади. Баъзи ҳисоблагичлар ва биринчи даража маълумотларини йиғиш маркази орасида доимий алоқа бўлмаслиги мумкин, улар ЭНАТ ни ташкил этишнинг иккинчи усулидаги каби кўчма компьютер ёрдамида амалга ошириши мумкин. Ҳисоблагичлардан бирламчи ахборотлар биринчи даража маълумотларни йиғиш марказлари MO ларига киритилади, бу ерда маълумотларга ишлов бериш

хам амалга оширилади. Иккинчи даража маълумотларини йиғиш марказларида ахборотларни қўшимча бирлаштириш ва тизимлаштириш, уларни иккинчи даража маълумотларни йиғиш марказлари МО ларига киритиш амалга оширилади. ЭНАТ ни ташкил этишнинг бу усулида МО сифатида ORACLE8.X. МО бошқариш тизими ишлатилиши тавсия қилинади. Алфа МАРКАЗ дастурий мажмуининг асосий конфигурацияси 4, 8, 16, 32 алоқа каналлари бўйича маълумотларни параллел йиғишни ташкил этишга имкон беради. 16, 32 каналларда коммуникацион сервер сифатида алоҳида ЭХМни ишлатиш зарур. Алоқа каналлари ажратилган, коммутацияланадиган, тўғри уланишли бўлиши мумкин. Ҳар бир каналнинг параметрлари линиянинг тури ва унинг характеристикаларига боғлиқ равишда индивидуал созланиши мумкин. Тизимда бир неча коммуникацион серверлар параллел ишлаши мумкин. Бунда маълумотларни йиғиш тизими барча параметрларининг тавсифи, объектларнинг барча электр ва ҳисоблаш схемаларининг тавсифи, шунингдек, барча бирламчи ва ҳисоблаш маълумотлари фақат МО серверида ва маълумотларни йиғиш маркази иловаларида сақланади. Маълумотларни йиғиш маркази фақат маълумотларни йиғиш ва қайта ишлашни бажаради. Фойдаланувчилар АИЖ лари уларга локал тармоқ бўйича уланади. Объектда ҳисоблагичлар сони унча катта бўлмаганида биринчи даража маълумотларни йиғиш маркази АИЖ функциясини бажариши мумкин. Биринчи даража маълумотларни йиғиш марказлари иккинчи даража маълумотларни йиғиш марказлари билан боғланган. Алоқа каналлари локал тармоқ бўйича ажратилган, коммутацияланадиган, тўғридан-тўғри уланишли бўлиши мумкин. Иккинчи даража маълумотларни йиғиш маркази сервери биринчи даража маълумотларни йиғиш маркази МОдан ўрнатилган жадвалга мувофиқ зарур ахборотларни автоматик равишда сўрайди.

Худудий тақсимланган ўрта ва йирик корхона ёки энергия тизими учун кўп поғонали ЭНАТ ни ташкил этиш қуйидаги масалаларни ечишга имкон беради:

- узатиш/истеъмол параметрларини аниқ ўлчаш;
- электр энергиясини ҳисоблаш учун шартномаларни олиб бориш ва тўлов ҳужжатларини шакллантириш;
- меъёрий-маълумотлар ахборотларини олиб бориш;
- электр энергиясини ҳисобга олиш ва ЭСКни назорат қилиш бўйича маълумотларни қайта ишлаш ва ҳисоботларни шакллантириш;
- энергия ресурсларининг назорат қилинадиган параметрларининг ўзгаришларини (оғишларини) қайд этиш, уларни ҳам энергия истеъмолини, ҳам ишлаб чиқариш жараёнларини таҳлил қилиш учун абсолют ва нисбий бирликларда баҳолаш;
- маълумотларнинг тўлиқлигини таҳлил қилиш;
- тизимни таҳлил қилиш.

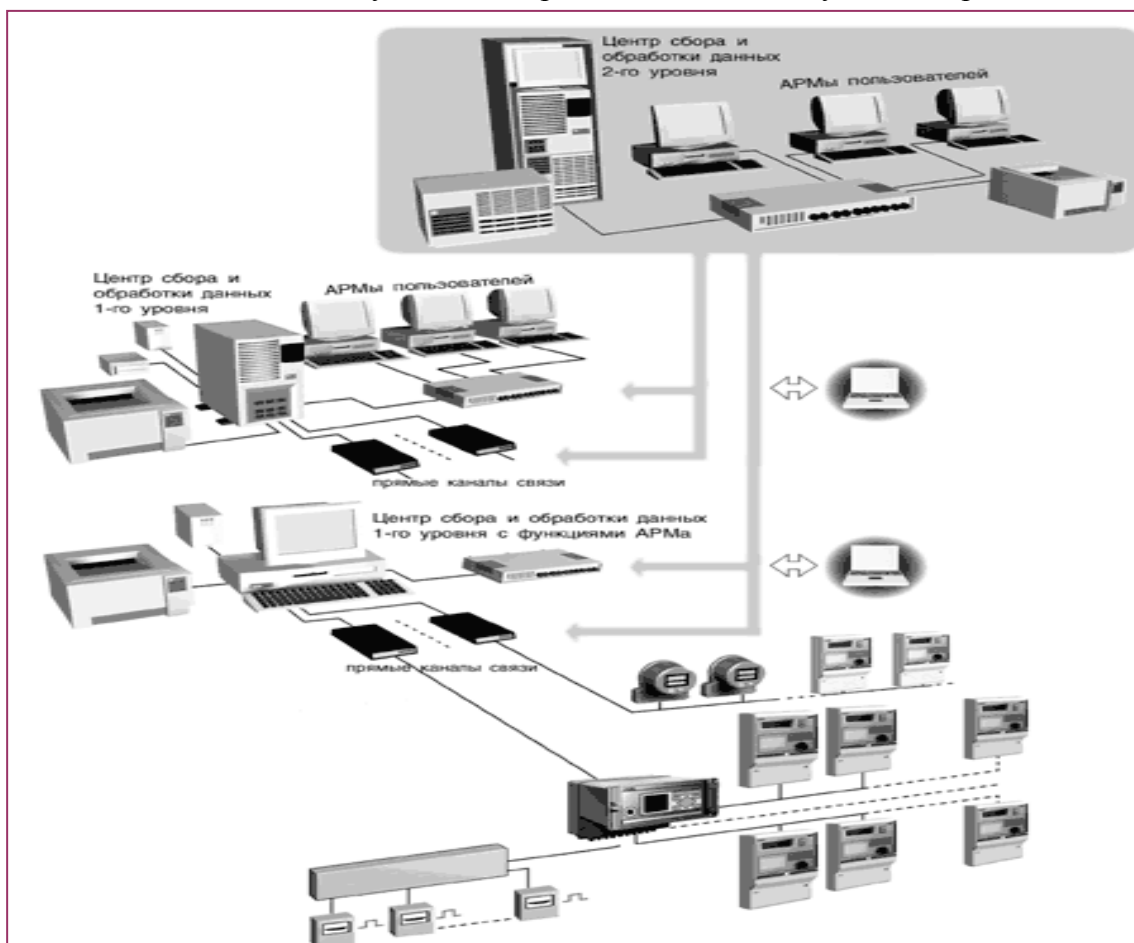
3.8. Бир турга мансуб бўлган ЭНАТ

Тизимнинг турли поғоналарида учун ЭНАТни қуришда минимал нархларни тақлиф этадиган турли етказиб берувчилардан ва турли техник ечимлардан фойдаланиш мумкин. Бундай тизим бир турга мансуб бўлмаган тизимлар дейилади. Бу тизимлар ҳақиқатан арзон туради, лекин шошилиб бу вариантга рози бўлишдан олдин ўйлаб кўриш керак бўлади. Бундай тизимни ишлатиш мураккаб ва қиммат бўлади. Бу мулоҳазаларни қуйидаги фактлар тасдиқлайди:

- турли хилдаги қурилмалар билан ишлаш учун кўплаб дастурий воситалардан доимо фойдаланилиш зарурати;
- Жорий таъминлаш ва хизмат кўрсатиш учун электрон элементларнинг кўплаб шакллари бўлиши зарурати;

- ишчи ходимни ўқитиш ва малакасини оширилишнинг мураккаблиги, чунки малака ошириш турли ташкилотларда бўлиб ўтади;
- Бу тизимларни ишлаб чиқиш ва уларни қуриш ишларининг кўп вақт талаб қилиши;
- тизимларни қуриш ва ишлатиш жараёнида маслаҳатлар олиш ва носозликларни бартараф этиш кўп сонли мутахассисларни жалб қилишга боғлиқ.
- ишчи ходимни ўқитиш ва малакасини оширилишнинг мураккаблиги, чунки малака ошириш турли ташкилотларда бўлиб ўтади;
- Бу тизимларни ишлаб чиқиш ва уларни қуриш ишларининг кўп вақт талаб қилиши;
- тизимларни қуриш ва ишлатиш жараёнида маслаҳатлар олиш ва носозликларни бартараф этиш кўп сонли мутахассисларни жалб қилишга боғлиқ.

Бошланғич босқичда пул маблағларининг тежалиши бу тизимларни ишлатиш

3.9-расм. Ўрта ва йирик қувватли саноат корхоналари ёки энергетика тизими учун кўп поғонали ЭНАТни ташкил этиш

жараёнида молиявий йўқотишларга олиб келади. Бу ҳолда ЭНАТни бир турга мансуб тизим сифатида қуришга имкон берадиган техник ечимлардан фойдаланиш, яъни ҳар бир ҳисобга олиш объектида бир турдаги қурилмалар ва дастурий таъминот воситаларга асосланадиган бир хил тизимни тадбиқ этиш афзал ҳисобланади. Бу электр энергияни ҳисобга олиш ва унинг параметрларини назорат қилишга боғлиқ бўлган бизнес-жараёнларни босқичма-босқич автоматлаштириш имкониятини, ЭНАТни босқичма-босқич қуриш ва ишлаб чиқаришга киритиш имкониятини беради. Бу эса тизимни қуриш ва ишга тушириш билан боғлиқ сарф харажатлар нархини камайтиради. Чунки дастурий таъминот бир вақтда ишлайди

ва талаб қилинадиган ахборотларни тақдим эта бошлайди, ЭНАТ тизимлари қурилган ва ишлатилаётган кўплаб корхоналар ўз тизимларини бир турга мансуб тизим сифатида лойиҳалаштиришни афзал биладилар.

3.9. Саноат корхоналарида автоматлаштирилган тизимларни жорий этилишининг мақсадга мувофиқлиги

Ҳар қандай автоматлаштирилган тизими лойиҳалаштириладиган вақтда лойиҳани ишлаб чиқувчи – бу объектни бошқариш тизимида автоматлаштиришнинг қандай даражаси зарур бўлади деган муҳим саволни ечиши керак. Автоматлаштириш даражаси инсон омили ёрдамида бажариладиган тизимлардан автоматик амалга оширадиган тизимларга кенг чегараларда ўзгариши мумкин. Бир томондан, автоматиканинг замонавий воситалари бошқариш тизимида инсон иштирокини доим ҳам алмаштира олмайди. Иккинчи томондан, инсон ўз чегараланган имкониятлари туфайли бошқара олмайдиган объектлар мавжуд. Бошқариш тизимларида инсон иштироки ва автоматик бошқаришнинг уйғунлашиши самаралироқ ҳисобланади.

Автоматика ёрдамида бошқариш зарур бўлган шароитлар куйидагилар:

- Инсоннинг физиологик ва психологик имкониятлари (мушак кучлари, ахборотларни қайта ишлаш ва қабул қилиш тезлиги, у ёки бу физик кўринишда кодланган ахборотларни қабул қилиш қобилияти, иш қобилияти ва ҳ.к.) бу объект ёки жараёни бошқариш учун етарли эмас ҳисобланади;

- Тизим инсон ҳаёти ва саломатлиги учун хавфли бўлган муҳитда бўлиши мумкин. Бу ҳолда ишлаб чиқувчи бошқариш тизимида меҳнат шароитларини соғломлаштириш ва энгиллаштириш, автоматика ёрдамида техника хавфсизлигини ошириш имкониятларини аниқлаштиради;

- Объектни бошқаришда инсоннинг иштироки ундан жуда юқори малакани талаб қилиши мумкин. Баъзи ишлаб чиқаришларда ноёб мутахассислар мавжуд бўлиб, уларнинг бошқариш жараёнида қатнашиши оптимал ечимларга яқин бўлган ечимларга эришишга имкон беради. Бу мутахассисларни алмаштираш осон эмас меҳнат ресурсларининг етишмаслиги мавжуд (масалан, ўзлаштирилмаган ва олисдаги туманларда ишлаб чиқариш объектларини яратишда);

- Автоматика критик ва авария ҳолатларида объектни бошқаришда зарур. Оддий ҳолатларда ўз мажбуриятларини аъло даражада бажарадиган мутахассис, авария ҳолатларида турли психологик ва физиологик таъсирлар остида бошқариш бўйича тўғри эчимларни қабул қилишга яроқсиз бўлиб қолиши мумкин.

Бошқариш тартибига кўра, объектни бошқаришда қандайдир бошқариш сифати мезони шакллантирилиши мумкин. Бу мезон нарх ифодаланишига эга ёки қийматларига бошқариш тизими тўғридан-тўғри таъсир қиладиган бир қанча параметрларни оптималлаштириш масаласи кўринишида ифодаланади (бунда параметрларнинг қийматлари нарх баҳоланиши билан қандайдир боғланган). Бошқариш объекти принципиал қўлда бошқариш имкониятига эга бўлиши керак. Лекин инсон объектни бошқариш билан бошқариш мезони нуқтаи назардан нооптимал ечимларни қабул қилиб қўйиши мумкин.

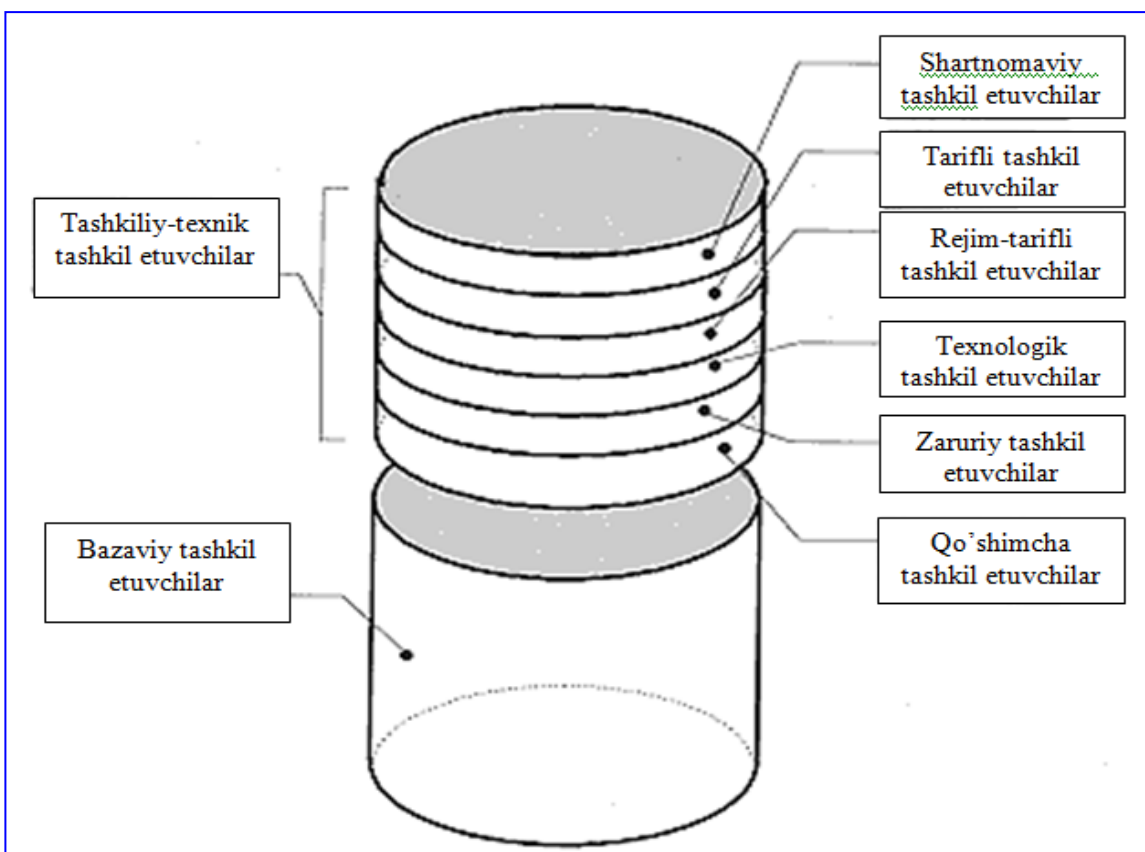
Агар автоматик бошқариш сифатини сезиларли яхшилашга имкон берса, у ҳолда унинг қўлланилиши мақсадга мувофиқ бўлади. Буюртмачи фақат автоматлаштиришга кетган сарфларни бошқариш сифатини яхшилашдан ютуқларга (қабул қилинган ўзини оқлаш муддатларини ҳисобга олиб) пулли кўринишда тақослаши керак бўлади. Агар бу тақослаш натижасида у

автоматлаштиришдан иқтисодий ютукни аниқласа, у ҳолда бошқариш тизимида инсон иштироки қисман ёки тўлиқ автоматика билан алмаштирилиши керак.

Энди асосий масалалардан бири ЭНАТ тизимларини қуришда қандай автоматлаштириш даражаси танланиши лозимлигини аниқласак. Бу масалани ечиш учун ЭНАТнинг асосий функцияларини энергия истеъмоли (ҳисобга олиш) ҳақида маълумотларни йиғиш, шунингдек, корхона энергия таъминоти жараёнларини таҳлил қилиш ва бошқаришни ўтказилишини эшлаш зарур. Ҳисобга олиш катта ҳажмли маълумотларни тўплаш ва улар билан ишлашга боғлиқ, бу ерда ЭХМ инсонга нисбатан шубҳасиз авзалликларга эга. Шунинг учун ҳисобга олишни деярли тўлиқ автоматик қилиш мумкин.

Лекин, корхона энергия таъминотини бошқаришни амалга ошириш инсоннинг иштирокисиз бўлмайди. ЭХМ дастурига технологик жараёнлар талабларининг барча нозик тафсилотларини қўйиб бўлмайди (ёки жуда мураккаб), автоматиканинг у ёки бу зарарларини алгоритмик тавсифлаш қийин. Бу ҳолда ЭХМ га бошқариш функциясини амалга ошириш учун инсонга ёрдам бериш вазифаси юкланади (оператор таҳлил қилиши учун қулай шаклда маълумотларни тайёрлаш, аниқлик даражаси паст маълумотларни аниқлаш ва алоҳида параметрларнинг ўзгаришларини тахмин қилиш, операторлар ҳаракатларининг тўғрилигини қайд этиб бориш ва назорат қилиш). Шундай қилиб, корхона энергия таъминотини бошқаришда оптимал автоматлаштириш даражаси, инсон-оператор ва ЭХМ қатнашишининг оптимал қўшилиши топилиши керак.

3.10 Саноат корхоналарида ЭНАТ ташкил этишнинг иқтисодий самарадорлиги

3.10-расм. Корхона энергия истеъмолининг ташкил

ЭНАТни қуриш ва уни ишлатишнинг мазмуни сарф харажатларида корхона маблағлари ва энергия ресурсларини доимий тежашдан иборат. ЭНАТни ишлатилишидан иқтисодий самаранинг қийматлари корхоналар бўйича энергия

ресурсларининг йиллик истеъмолидан ўртача 15-30% ларга етмоқда, ЭНАТ ни яратишга ҳаражатларни ўзини оқлаши ҳисобот йилининг 2-3 чорагида амалга ошмоқда. Бугунги кунда саноат корхоналарининг ЭНАТ тизими шундай зарур механизм ҳисобланадики, бу тизимларсиз энергия ресурсларини етказиб берувчилар энергия истеъмолига тўлов маданияти билан боғлиқ муаммоларини ечиш, энергия ресурсларини тежаш ва корхона маҳсулоти таннархида энергия ҳаражатларининг улушини камайтириши мумкин эмас. Корхонанинг энергия истеъмоли даражаси икки: асосий ва ташкилий-техник ташкил этувчилардан иборат. Асосий ташкил этувчи ўрнатилган техник қурилмалар энергия сифими орқали аниқланади. Ташкилий-техник ташкил этувчи (ТТТЭ) эса корхона ходими томонидан ишлаб чиқариш шахсий манфаатлари ва эҳтиёжларидан келиб чиқиб бериладиган қурилмаларни ишлатиш режимлари орқали аниқланади. Энергия истеъмолининг биринчи (асосий) ташкил этувчиси эскирган кўп энергия сифимили қурилмаларни ва технологик жараёнларни замонавий ва кам энергия сифимиларига алмаштирилишини талаб қилади. Бу ишлаб чиқаришни модернизатсия қилиш ва йирик инвестицияларни жалб этилишига боғлиқ. Лекин бу масала бугунги кунда саноат корхоналаридаги муаммоли масала ҳисобланади. Шунинг учун катта пул сарфларини талаб қилмайдиган ва ишлатиш юқори самарани берадиган корхона энергия истеъмоли даражасида ТТТЭ ни минималлаштириш имкониятига эътиборни қаратиш зарур. Бу ташкил этувчини минималлаштиришнинг долзарблиги ишлаб чиқаришни модернизация қилиш натижасида асосий энергия истеъмолини қисқартирилганидан кейин ҳам сақланади.

Назорат соволлари:

1. Электр энергияси назоратининг автоматлаштирилган тизимининг тушунчасини ифодаланг
2. Электр энергияси назоратининг автоматлаштирилган тизимининг погоналарига тушанча беринг.
3. ЭНАТ пағоналарининг алоқа турлари келтиринг
4. ЭНАТ ни жорий этиш – энергия ишлаб чиқариш самарадорлигининг зарурий шартини ифодаланг
5. Электр энергияси ҳисоблагичлари нима учун мўлжалланган?
6. Бир ва уч фазали электр энергияси ҳисоблагичларининг қўлланилиш соҳалари?
7. Бир ва уч фазали электр энергияси ҳисоблагичларининг ДТи нималардан иборат?
8. Ҳисоблагич схемасида қандай белгиланишлар қабул қилинади?
9. Бир ва уч фазали ҳисоблагичнинг техник характеристикаларини санаб ўтинг?
10. Ҳисоблагич клавиатураси орқали қандай ишлар бажарилади?
11. Электр энергияси ҳисоблагичларининг қандай иш режимлари бор?
12. Электр энергияси ҳисоблагичлари клеммаларининг вазифаси нималардан иборат?
13. ЭНАТ тизимларини ишлаб чиқишда қандай автоматлаштириш даражаси танланиши керак?
14. Корхона энергия истеъмолини нималар ташкил этади?
15. Саноат корхоналари ЭНАТ тизимларининг иқтисодий самарадорлиги нималардан иборат?
16. Энергияни ҳисобга олиш – энергия тежамкорлиги учун восита эканлигини таърифланг.

Фойдаланилган адабиётлар:

1. Janaka Ekanayake, Kithiri Liyanage, Jianzhong Wu and others. Smart Grid Technology and Application. John Wiley and Sons. UK, 2012.
2. Mohamed E. El-Hawary. Introduction to Electrical Power Systems. Copyright 2008 by the Institute of Electrical and Electronics Engineers, Inc. All rights reserved. Published by John Wiley & Sons, Inc., Hoboken, New Jersey. Published simultaneously in Canada
3. Francis M. Vanek. Louis D. Energy Systems Engineering Evaluation and Implementation. Copyright © 2008 by The McGraw-Hill Companies.
4. Janeza Trdine Energy Storage in the Emerging Era of Smart Grids. Edited by Rosario Carbone. Published by InTech. 9, 51000 Rijeka, Croatia. Copyright © 2011 InTech
5. Janaka Ekanayake Cardiff University, UK Kithsiri Liyanage University of Peradeniya, Sri Lanka Jianzhongwu Cardiff University, Uk Akihiko Yokoyama University of Tokyo, Japan Nick Jenkins Cardiff University, UK. Smart Grid Technology and Applications. © 2012 John Wiley & Sons, Ltd.
6. Markus Hotakainen, Jacob Klimstra & Wdrtsild Finland Oy Smart power generation Printing house: Arkmedia, Vaasa 2011 Publisher: Avain Publishers, Helsinki.
7. Prof. P. S. R. MURTY B.Sc. (Engg.) (Hans.) ME., Dr. - Ing (Berlin), F.I.E. (India). Life Member – ISTE Operation and Control in Power Systems.
8. Leslie A. Solmes. Energy Efficiency Real Time Energy Infrastructure Investment and Risk Management. Springer Science+Business Media B.V. 2009.

4-МАВЗУ: ЭНЕРГИЯНИ АККУМУЛЯЦИЯЛАШ ВА УНИНГ АҲАМИЯТИ

Режа:

1. Энергияни аккумуляциялаш тушунчаси
2. Энергияни аккумуляциялашнинг аҳамияти
3. Электр энергиясини аккумуляциялаш усуллари

Таянч сўз ва иборалар: энергияни аккумуляциялаш, гидроаккумуляцион электр станцияси, электр батареялари, конденсатор батареялари

4.1 Энергияни аккумуляциялаш тушунчаси

Энергияни аккумуляцияланиши (тўпланиши) деганда қайсидир бир тур энергияни қурилмага, жихозга, ускуна ёки иншоатга – аккумуляторга (тўплагичга) йиғиб, керак бўлган пайтда бу энергияни тўғридан-тўғри ёки қайта ўзгартириб истеъмол қилиш тушунилади.

Қуёш ва шамол сингари қайти тикланувчан энергия манъбалари асосида электр энергиясини ишлаб чиқариш келажакда энергияга бўлган талабни қоплаш учун катта имкониятларни очади. Бироқ, бундай ўтканчи қайта тикланувчан манъбалардан электр энергияси ишлаб чиқаришда фойдаланиш самарали электр энергия аккумуляторларни талаб этади. Самарали ва ишончли электр энергия аккумуляторлари қайта тикланувчан энергия манъбаларидан кенг фойдаланишни йўлга қўйишда асосий чекловчи факторлардан бири ҳисобланади. Шу сабабли қуёш ва шамол энергиясидан фойдаланиб электр энергиясини генерациялаш ҳамда энергия манъбаларининг даражали циклик табиатини самарадорлигини оширишда электр энергияни аккумуляциялашнинг аҳамияти критик даражада муҳимдир¹².

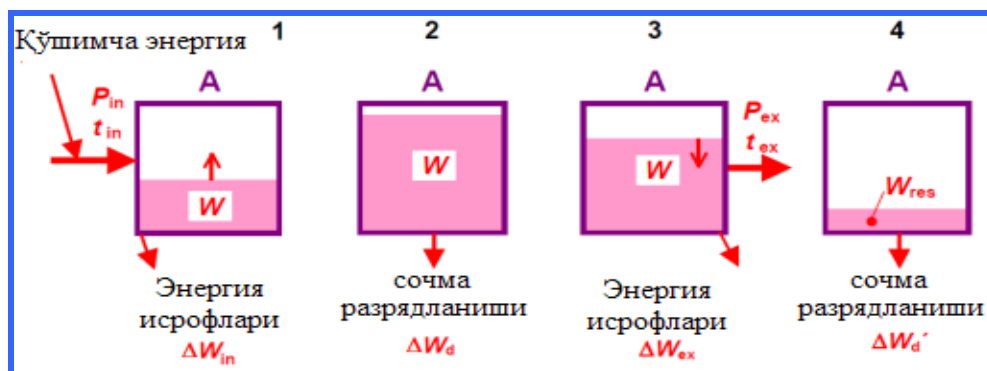
Бугунги кунда кимёвий энергияни аккумуляциялаш қурилмалари (батареялар) ва электрохимик конденсаторлар электр энергияни аккумуляциялашда етакчи ўринни эгаллайди. Уларнинг ҳар иккаласи электрокимёга асосланган бўлиб, улар орасидаги фарқ энергиянинг сақланишида. Батареяларда энергия кимёвий реактивларда заряд ишлаб чиқарувчи сифатида сақланса, электрокимёвий конденсаторларда бевосита заряд сифатида сақланади. Электрокимёвий конденсаторлар электр энергияни катта миқдорда сақлай оладиган келажакда асосий аккумуляторлардан бири бўлиши башорат қилинаётган бўлсада, ҳозирги даврда уларда энергия зичлиги катта энергия аккумуляторлари сифатида фойдаланиш учун ўйлаб кўриладиган даражада жуда паст ҳисобланади.

Аккумуляторни энергия билан зарядлаш вақтларда гоҳида кўшимча энергия талаб қилинади, чунки зарядлаш жараёнида энергия исрофлари кузатилади. Аккумулятор зарядлангандан сўнг тайёр ишчи ҳолатда туриши лозим (зарядланган ҳолат), зарядланган ҳолатда турганда (сақланганда) кичик сочма ва сизиш, ўз-ўзидан разрядланиш ёки бошқа намоёнликлар кузатилиши мумкин. Аккумулятордан энергия олинishi жараёнида ҳам исрофлар кузатилади; ундан ташқари барча тўпланган энергияни тўла тўккис қайтариб олиш имкони бўлмайди. Айрим аккумуляторлар шундай тузилганки, уларда албатта қолдиқ энергия заряди қолиши керак. Аккумуляторнинг қуйдаги иш ҳолатлари схемада кўрсатилган: аккумуляторни энергия қабул қилиш, ишлашга тайёр ҳолати, энергияни қайтариш ҳолати. Расм 1.

---

¹² Large energy storage systems handbook./ Edited by Frank S. Barnes, Jonah G. Levine. CRC Press Taylor and Francos Group. NW. 2011.p. 153-154

Расм. 1. Энергия аккумуляторнинг ҳолатлари (А) (соддалаштирилган). 1 энергияни қабул қилиш, 2 ишга тайёр ҳолати, 3 энергияни узатиши, 4 разрядланган ҳолати.
у ерда: P_{in} - истеъмол қилинаётган қувват, P_{ex} - берилаётган қувват, t_{in} - зарядланиш давомийлиги, t_{ex} - энергияни бериш давомийлиги, W - аккумуляцияланган энергия, W_{res} - қолдиқ энергия, ΔW_{in} - зарядлаш вақтидаги исрофлар, ΔW_{ex} - энергияни узатишдаги исрофлар, W_d - сочма разрядланиш эвазига келадиган исрофлар.

16.1 Энергияни аккумуляциялашнинг аҳамияти

Энергияни аккумуляциялаш одатда мақсадли ҳаракат ҳисобланади. Аммо энергия аккумуляцияланиши (тўпланиши) фақат инсоннинг ҳаракати ёки мақсадига боғлиқ бўлмаганда, балки физик ва табиат жараёнлар ёки сунъий қурилмаларда ҳам бўлади.

Мисол тариқасида Расм 2. да айрим табиатдаги кузатиладиган жараёнлар кўрсатилган. Улардан ташқари қуйдагиларни кўрсатиб ўтиш лозим.

- Жуда катта иссиқлик энергияси, E_p ости суяқ қатламларида жойлашган;
- Ернинг қуёш ўқи атрофида айланиши эвазига ҳосил бўладиган кинетик энергия;
- Шамолнинг кинетик энергияси, сув оқими ва ҳаракатланувчи жисмлар;
- Кимёвий энергия, тирик мавжудотларда тўпланган.

Расм 2. Табиатда энергияни аккумуляцияланишига мисоллар
 Энергияни сунъий аккумуляцияланишида қуйдаги мақсадлар кўзда тутилиши мумкин¹³:

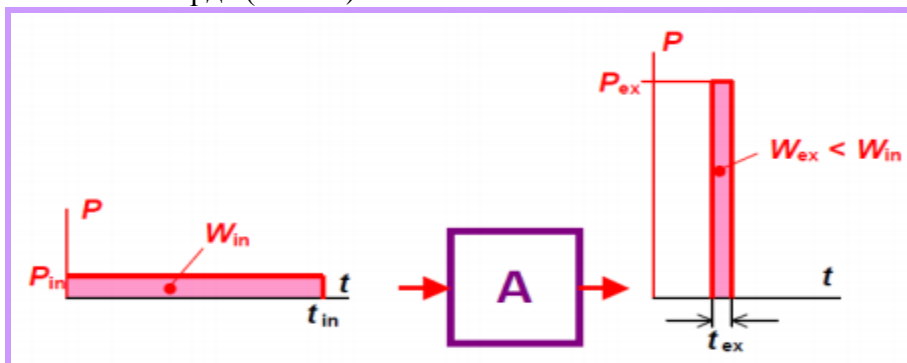
¹³ Frank Kreith D. Yogi Goswami. **Energy management and conservation handbook**. © 2008 by Taylor & Francis Group, LLC. CRCP resisan imprint of Taylor & Francis Group, anInforma business. (p. 123)

- энергиядан захира қилиш (одатда ёқилғи захиралари кўринишида) мақсадида, ҳамда қисқа муддатли энергияни билан таъминлаш узилишларда, кризис ҳолатларда ва бошқалада;

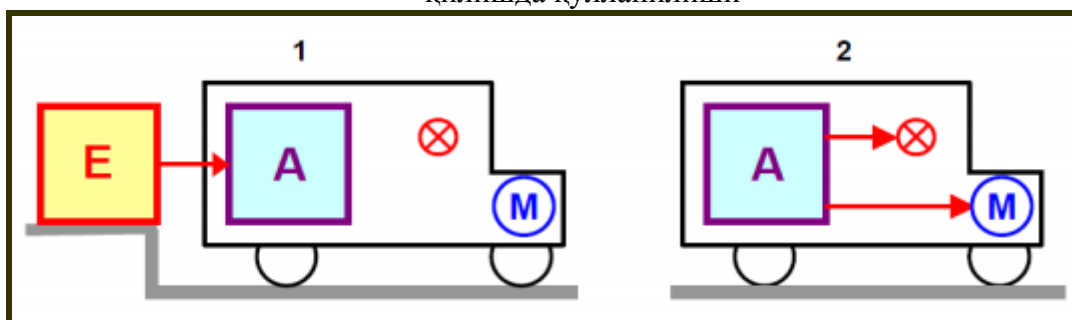
- қисқа муддатли катта қувватлар керак бўлганда (чекланган қувватли манбаларда), масалан чакнаш лампаларни ёқишда ёки нуқтали пайванд қурилмаларда (расм 3);

- электр таъминот тизимини мустақил, яъни ташқи манбаларга боғлиқ бўлмаган, автоном ёки ҳаракатланувчан қурилмаларда ишлатилади (Расм 4),

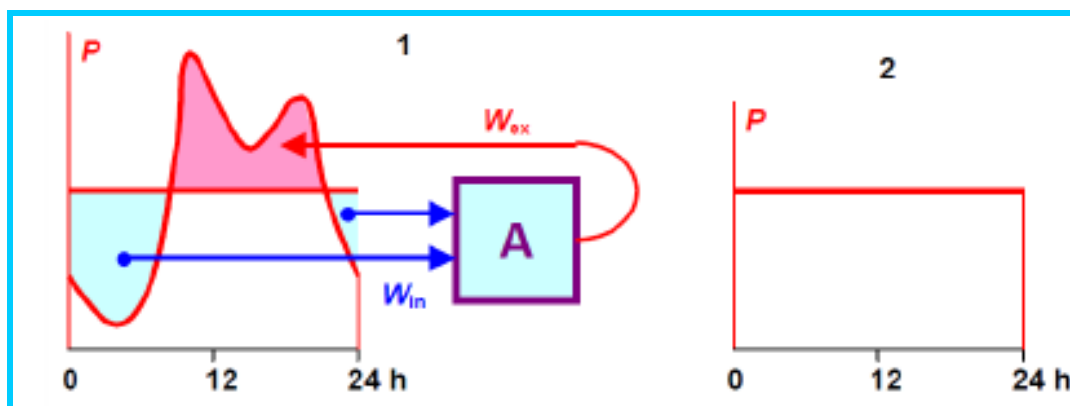
- ўзгарувчан юклар ишлатилганда, масалан поршенли механизмларда, пневматик асбоб ускуналарда, юклама графиги кескин ўзгарувчан бўлганида ва бошқа ўхшаш ҳолатларда (Расм 3).

Расм 3. Энергия аккумуляторининг (А) катта қувватли энергия импульсини ҳосил қилишда қўлланилиши

Расм 4. Ҳаракатланувчи энергия истемолчиларида аккумулятор энергиясини қўллашда намуна. 1) стационар электр энергия манбаидан аккумуляторни қувватлаш, 2) тўпланган электр энергияни ишлатиш.

Расм 5. 1) Тунги минимал юкламада тўпланган энергия W_{in} орқали кунлик юкламани текислаш ва тўпланган энергияни W_{ex} кундузги энг катта юкламаларни қоплаш учун қўллаш.

Аккумулятор энергиялари одатда кўйидагича характерланади:

- тўпланаётган энергия тури (электр энергияси, иссиқлик, механик энергия, химик энергия ва х.к.);
- тўпланаётган энергиянинг сони;
- узатаётган ва истемол қилаётган қуввати;
- энергиянинг тўпланиш ва узатиш давомийлиги;
- аккумуляциялаш ф.и.к. $\eta = \frac{W_{ex}}{W_{in}}$, бу ерда W_{ex} - аккумулятордан узатилаётган энергия, W_{in} - аккумулятор истемол қилаётган энергия;
- бирлик оғирлик ёки ҳажмда солиштирма аккумуляциялаш қобилияти;
- аккумуляторнинг тўлиқ ва солиштирма нархи;
- аккумулятордан олинаётган энергиянинг солиштирма нархи.

16.2 Электр энергиясини аккумуляциялаш усуллари

Гидроэнергияни аккумуляцияланиши.

Гидроэнергия моҳияти бўйича механик энергиянинг бир тури бўлиб, бошқа турдагилар билан жуда катта миқдорда аккумуляциялаш ва энергосистеманинг ўзгарувчан юкмасини сезиларли даражада шундай вақт оралиғида шундай қувват билан ростлаш имконини (5- расм) ҳамда иссиқлик электр станцияларнинг (шунингдек атом электр станцияларни) иш ҳолатларини бир меъёрда таъминлайди.

Аккумуляциялаш ҳамда гидроэнергияни ишлатиш учун гидроаккумуляцияловчи электр станциялари (ГАЭС) курилмоқда.

Ушбу станцияларнинг ишлаш тамоили 6-расмда кўрсатилган. Бундай станцияларда иккита сув омбори (юқори ва қуйи) бўлиб, юқори сув омбори тўлдирилганда уларнинг сатхлари орасидаги масофа одатда 50 метрдан 500 метргача етади. Машина залида мотор-насос ҳамда турбина-генератор иш режимларида ишловчи агрегатлар мавжуд, катта босимларда (тахминан 500 метр ва ундан катта) бошқа алоҳида насосли ва турбинали агрегатлар ишлатилади¹⁴. Энерготизимнинг юкмаси минимал бўлган вақтда (мисол учун тунда) ушбу агрегатлар юқори сув омборини сув билан тўлдиради. Тизимнинг катта юкмаси вақтида тўпланган гидроэнергияни электр энергияга айлантиради. Бундай аккумуляциялашнинг ф.и.к. 70÷85 % бўлиши ҳамда бундай усулда электр энергияни олиш таннархи иссиқлик электр станцияларникига нисбатан анча қиммат бўлишига қарамай электр юкмаслар графигини текислаши ва иссиқлик электр станцияларнинг қувватини камайтириши энергия тизимнинг чиқимларини камайтиради ва ўз навбатида ГАЭС ларни бутунлай оқлайди.

Аккумуляторларникидек бўлгани каби ГАЭС ларда ҳам энергияни аккумуляциялаш кўйидаги формула орқали топилади:

$$W = mgh \quad (\text{Дж})$$

бу ерда, m - юқори сув омборидаги ишлатилган сувнинг оғирлиги, кг

g - оғирликни тездашиши, m/c^2 ($g=9.81 m/c^2$)

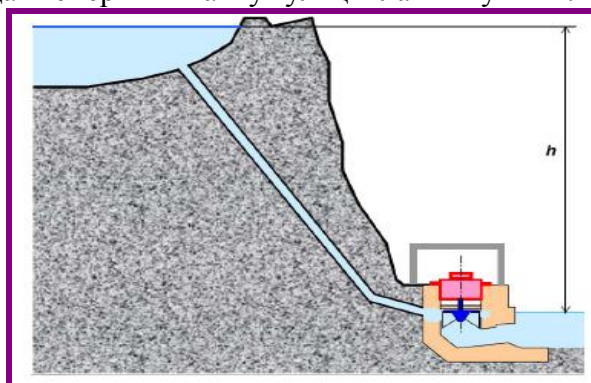
h - ГАЭС нинг генератор режимидаги сувнинг ўртача босими.

Солиштирма аккумуляцияловчи қобилияти кўйидагича аниқланади:

$$w = \frac{W}{m} = gh$$

¹⁴ Large energy storage systems handbook./ Edited by Frank S. Barnes, Jonah G. Levine. CRC Press Taylor and Francos Group. NW. 2011. p. 156

50÷500 м босимдаги, сувнинг таркибидаги солиштирма энергия миқдори $w = (0.5 \div 50)$ кДж/кг ёки (0,14÷14) кВт·с/кг. Катта ГАЭС ларнинг сув омбори 1÷10 ГВт·с миқдордаги энергияни аккумуляциялаши мумкин.

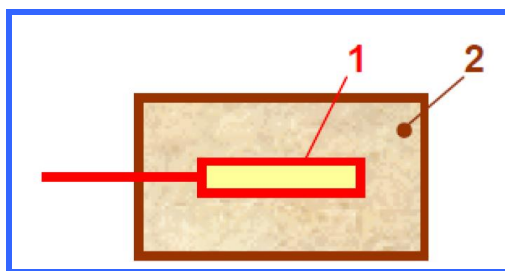

Расм. 6. Гидроаккумуляцияловчи электр станциянинг тузилиши.

Бутун дунёда 300 дан ортиқ ГАЭС лар мавжуд.

Иссиқликни аккумуляциялаш

Иссиқликни аккумуляциялаш нисбатан сода. Бунда қаттиқ ёки суюқ жисмларни қизитиш орқали эришилади. Бундай аккумуляторларда иссиқликни йиғиш табиий ёки мажбурий, нурлантириши ёки бирор бир иссиқлик ташувчи орқали эришиш мумкин. Содда иссиқлик аккумуляторининг тузулиши 7- расмда кўрсатилган.

Расм.7. Иссиқлик аккумуляторнинг тузилиш принципи. 1- электр ёки бошқа иситгич, 2- иссиқликни аккумуляцияловчи модда.

Аккумуляцияловчи иссиқлик қиймати кўйидаги формула орқали аниқланади:

$W = mc(v_2 - v_1)$. W – аккумуляцияловчи иссиқлик, Дж; m – аккумуляцияловчи модданинг оғирлиги, кг; c – аккумуляцияловчи модданинг солиштирма иссиқлик сифими, Дж/(кг К); v_2 – иссиқликни охири (чегаравий) температураси, °С; v_1 – иссиқликни бошланғич температураси ёки совитишнинг чегаравий температураси, °С. Солиштирма аккумуляция қобилияти шундай қилиб:

$$w = W/m = c(v_2 - v_1).$$

Иссиқликни энг яхши аккумуляцияловчи модда бири сув ҳисобланади, унинг арзон нарх, атроф мухити безарарлиги ҳамда катта солиштирма иссиқлик сифими (4,2 кДж / (кг К)) туфайли. Аммо атмосфера босимида сувни қайнатишини хавотирланишсизда фақат 95°С температурагача иситиш мумкин, агар совитиш охиридаги температурасини мисол учун 45°С қабул қилсак унда

$$w = 4,2(95 - 45) \approx 200 \text{ кДж/кг} \approx 60 \text{ Вт} \cdot \text{соат/кг}.$$

Иссиқликни аккумуляция қилиш учун металллар, табиий ва суъний тош хиллари, кимёвий бирикмалар билан фойдаланса бўлади. Уларнинг солиштирма иссиқлик сифими сувга қараганда камроқ ва одатда 0,5 кДж/(кг К) миқдордан 2 кДж/(кг К) миқдоргача, аммо уларни каттароқ температурагача иситиш мумкин

(мисол учун 750 °С гача). Шунака моддаларнинг солиштирма аккумуляцияловчи қобилияти, солиштирма иссиқлик сифимига ва мумкин бўлган иситиш температурасига қараб, одатда 50 Вт·соат/кг дан 400 Вт·соат/кг гача бўлади. Электр аккумуляцияловчи иситиш ускуналарда аккумуляцияловчи модда сифатида магнезит ишлатилади (тош породаси, асосан магний оксиди таркибида), солиштирма иссиқлик сифими 1,3 кДж / (кг К)га тенг, унинг зичлиги 3500 кг/м³ ва иссиқбардоши 2000 °С. Унинг иситиш температураси, иссиқлик сифимини ва иссиқлик аккумулятордаги материалларнинг мумкин бўлган температурасини ҳисобга олганда, одатда 800 °С дан ошмиди, чегаравий совитиш температураси $v_1=150$ °С бўлса, 230 Вт·соат/кг солиштирма қобилиятини беради.

Бир қанча материалларнинг эритиш иссиқлиги эффектив аккумуляцияланади. Бу ҳолда аккумуляцияловчи энергияси қуйидаги формула бўйича топилади

$$W=m[c_1(v_s-v_1)+C+c_s(v_2-v_s)]$$

W – аккумуляцияланган энергия, Дж; m – аккумуляцияловчи модданинг оғирлиги, кг; c_1 – қаттиқ ҳолатидаги солиштирма иссиқлик сифими Дж / (кг К); c_s – суюқлик ҳолатидаги иссиқлик сифими Дж / (кг К); v_s – эритиш температураси °С; v_2 – иситиш температураси °С. Тез-тез ушбу мақсадда натрийнинг гидроокиси фойдаланилади (NaOH, каустик содаси, аччик натр), солиштирма иссиқлик сифими $c_1 \approx c_2 \approx 2,1$ кДж / (кг К), эритиш иссиқлиги $C=180$ кДж/кг ва эритиш температураси $v_s=322$ °С. 600 °С гача қизиганда ва 150°С гача совитишда унинг солиштирма аккумуляцияловчи қобилияти 310 Вт·соат/кг га тенг. Агар натрий фторидлар, магний ва литий билан фойдаланиб, ундан ҳам катта аккумуляцияловчи қобилиятига 600 Вт·соат/кг гача эришиш мумкин.

Иссиқликни аккумуляциялашда печли иситиш асосланган, бунда аккумуляцияловчи модда сифатида печнинг материаллар (олов бардошланган ғиш, кафел ғиш, керамик плиткалар ва бошқалар). Иссиқликни аккумуляциялаш электр иситишида фойдаланилиши маъқул, шу мақсадда электр иситгичлар фойдаланилиши мумкин, ҳамда биноларнинг қурилиш конструкциялар, олдинига пол ва каватлараро бостирмалар.

Электр станцияларида иссиқликни катта миқдорда аккумуляциялаш мақсадга мувофиқдир, масалан:

1) қизиган буғ аккумуляторлари, булар турбогенераторнинг юқламаси вақт бўйича жуда нотекис бўлганда, қозон ва турбина ўртасидаги қизиган буғ исрофларини текислаш учун хизмат қилади;

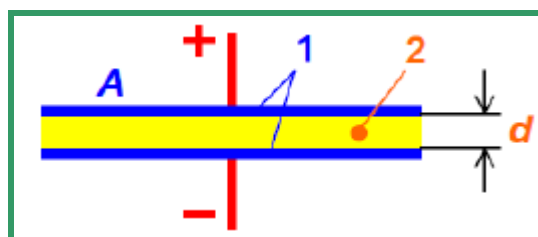
2) иссиқлик электр марказларидаги (ИЭМ) иссиқ сув аккумуляторлари, булар иссиқлик истеъмоллидаги кунлик тебранишларда иссиқлик электр марказларидаги (ИЭМ) юқламани текис таъминлаш учун хизмат қилади;

Электр энергияни аккумуляциялаш

Электр энергия аккумуляцияланиши мумкин:

- 1) конденсаторларда (энергияни энергетик майдон кўринишида);
- 2) индуктив ўрамларда (магнит майдон кўринишида);
- 3) бирламчи ва иккиламчи гальваник элементларда (химик энергия кўринишида).

Содда конденсаторнинг тузилиши 8 расмда кўрсатилган.

8-расм. Ясси конденсаторнинг тузилиш тамоили: 1-қопламаси, 2-диэлектрик.

Бундай аккумуляторнинг сиғими қўйидаги формула орқали аниқланади:

$$C = \epsilon \frac{A}{d}$$

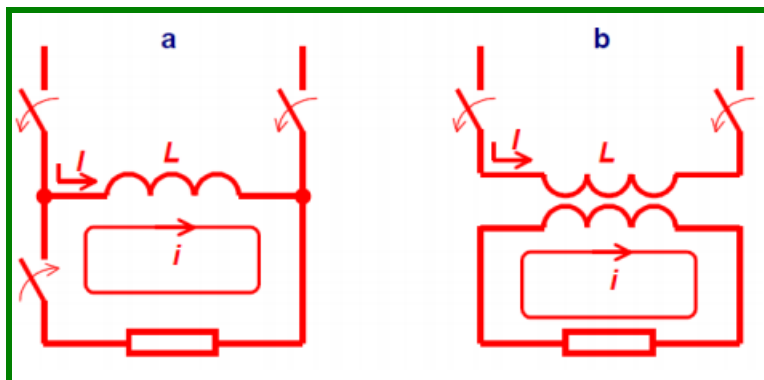
бу ерда, C - конденсатор сиғими, Φ ; A -қоплама майдони, m^2 ; d -диэлектрикнинг қалинлиги, m ; ϵ - диэлектрик ўтказувчанлик, Φ/m .

Конденсаторда захираланган энергия қўйидаги формула орқали аниқланади:

$$W = \frac{CU^2}{2}$$

Бу ерда, W - захираланган энергия, Дж; C -конденсаторнинг сиғими, Φ ; U -конденсаторга берилаётган кучланиш, В.

11 а расмда электр қабул қилгич индуктив ғалтакга уланиши ва бир вақтнинг ўзида чулғам манбаси ўзгармас ток манбаидан ажралиш ҳолати кўрсатилган. Бундай амаллар, хусусан, ўткинчи жараён пайтида хавфли ўтақувчанлиш пайдо бўлмаслиги сабабли, электр машинанинг кўзгатиш чулғами ажралгандаги магнит майдонни сўндириш учун фойдаланилади. 11-б расмда индуктив ғалтак магнит майдонида тўпланган, ғалтак таъминловчи манбаадан ажралгандаги, ғалтакнинг иккиламчи чулғами орқали электр қабул қилгич занжирига энергия узатилиши кўрсатилган. Иккиламчи занжирда электр энергияси бошқа энергия кўринишида (масалан, иссиқлик ёки механик энергия) бўлиши мумкин.

Расм. 11. Индуктив ғалтакда тўпланган, ғалтак орқали электр қабул қилгичга кетма-кет улаш ёки ғалтакни узишдаги ҳолат (а), иккиламчи чулғам билан таъминланган ҳолат (б).

I - ғалтак чулғамида оқувчи доимий ток, L - индуктивлик, i – электр қабул қилгичдаги токнинг сўнувчи импульси.

Индуктив ғалтакдаги тўпланувчи энергия маълум формула орқали ифодаланилади:

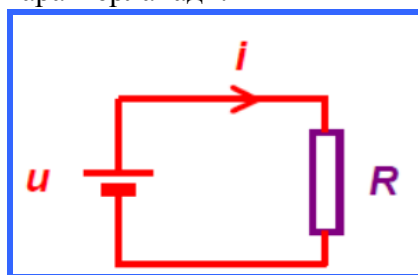
$$W = L \cdot \frac{I^2}{2}$$

Бу ерда W – тўпланган энергия, Дж; L - ғалтак индуктивлиги, $Гн$; I – ғалтакда оқувчи ток, А.

Индуктив ғалтакдаги тўпланувчи солиштирма энергия одатда ниҳоятда кам (0,1...1) Дж/кг, ёки (0,03...0,3) мВт/кг бўлади. Фақатгина етарлича фойдаланиш учун, масалан, электр юкламалари тез ўзгаришига дучор бўлган энергия тизимларда ўтаўтказувчан индуктив ғалтак чулғамида энергия тўплаш мумкин.

Агар индуктив ғалтак чулғами ўтаўтказувчан бўлмаса у ҳолда ток оқими магнит оқимни ушлаб туриш учун зарур бўлган, ғалтакнинг захираланган магнит майдонидаги энергияни оширувчи истофлар билан кузатилади.

Бирламчи гальваник элементларнинг ишлаш принципи бир бирдан фарқланувчи моддалар электродлари орасида пайдо бўлувчи, улар орасида жойлашган электролитлар билан электрохимик реакцияга киришувчи ЭЮКдан фойдаланишга асосланган. Бунда эришилган электр энергия ролловчи моддалар сони билан аниқланади ва характерланади.

Расм. 12. R юклама қаршиликли гальваник элементнинг уланиш схемаси.
i-юклама токи, элемент қисқичларидаги кучланиш.

Разряд пайтида хосил бўладиган энергия, аккумуляцияловчи элементнинг қобилиятига тенг деб қараш мумкин, у қуйдаги формула орқали аниқланиши мумкин

$$W = \int u i dt$$

бу ерда u – “В” элементининг қисмаларидаги кучланиш, i – юклама токи (А),
 t – вақт (соат), W хосил бўладиган қувват (Вт)

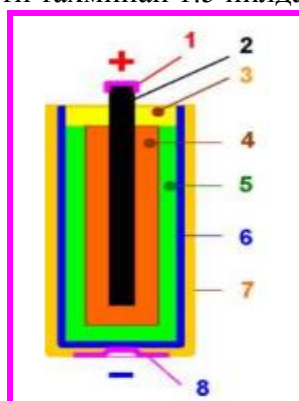
Мисол сифатида Расм 13 да кенг қўлланиладиган кўмир-рухли бирламчи элементни ишлаш принципи кўрсатилган. Ташқи занжир берк бўлганда элементда қуйдаги кимёвий жараёнлар содир бўлади, уларнинг натижасида

- анодда рух атомлари эрийди, иккита электронни беради ва электролитга хлорли-аммоний рухга бирикади,
- катодда двоокись марганец MnO_2 уч валентлик окись марганецга ўтади Mn_2O_3 .

Графит ўзак ва двоокись марганец чегарасида водородли қатлам пайдо бўлади, у элементнинг ички қаршилигини оширади ва у ЭЮКни камайтиради.

Кўмир-рухли бирламчи элементни бошланғич ЭЮКси тахминан 1,5 Вольтни, бирлик энергия массасига 0.8 Вгача разрядланганда одатда 60-80 Вт*с/кг ораликда бўлади.

Гальваник элементларда кимёвий реакциялар ташқи занжир уланмаган бўлса хам кузатиб турилади. Бундай жараён ўз-ўзидан разрядланиш деб аталади, кўмир-рухли бирламчи элементи тахминан 1.5 йилда тўлик разрядланади.

Расм. 13. Кўмир-рух қурилмали бирламчи элементнинг ишлаш принципи.

1-контакт қалпоқча(мисол учун, латунли), 2-графит ўзак, 3-изоляция, 4-катод(марганец икки окиси), 5-электролит(аммоний хлорид пастаси), 6- анод

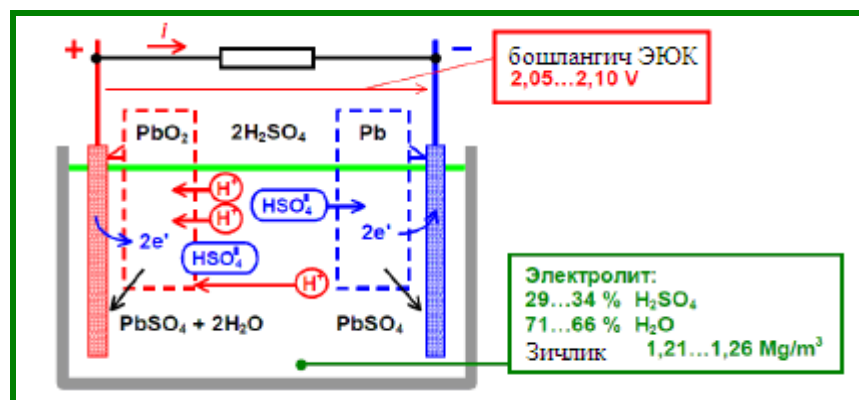
(стакан кўринишидаги рух), 7-изоляцияли қобик, 8-остки контакт халқа(мисол учун латунли)

Бирламчи элементлардан электролит сифатида кўмир-рухларга нисбатан ишқорли марганец-рухлилари самаралироқ ҳисобланади ва уларда калий гидроксиди қўлланилади. Ташқи кўринишидан бундай элемент кўмир-рухга ўхшаш, лекин уни қобиғи металлдан тайёрланган ва мусбат кутбга уланган; ундан ташқари, графитли ўзак ўрнига латун қўлланилади. Бошланғич ЭЮК шунингдек 1,5 В га тенг, лекин солиштирма энерго сифими кўпроқ-одатда 120 дан 130 Вт*ч/кг.

Энергия янада самаралироқ бошланғич ЭЮК си 3 га тенг бўлган литийли бирламчи элементларда сақланиши мумкин, солиштирма тўплаш имконияти эса аниқ турларига боғлиқ бўлган ҳолда 250 дан 600 Вт*ч/кг гача бўлади. Бу элементларда 10 дан ортиқ турли хил катод материаллари қўлланилмоқда ва улар ҳам цилиндрсимон, ҳам диск кўринишида тайёрланади. Кичиклаштирилган дискли элементлар, хусусан, кўл соатларида, чўнтак калькуляторларида, ўчмайдиган видеокамера тармоқларида ва бошқа микроэлектрон қурилмаларида кенг қўлланилмоқда.

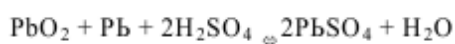
Шунингдек бошқа бирламчи элементлар ҳам мавжуд, масалан, симоб-рухли(улар ҳозирги вақтда симобнинг ташқи муҳитга чиқиб кетиш хавфи булганлиги учун қўлланилмайди), кумуш-рухли ва бошқалар. Улар ҳам юқори тўплаш имконияти билан тавсифланади, лекин ўта махсус соҳаларда қўлланилади. Гальваник элементлар талаб қилинган кучланиш ва сифимда батарея кўринишида кетма-кет, параллел ёки аралаш уланади. Масалан, 9 В кучланишли, 6 та кўмир-рух ёки марганец-рухли элементлардан тузилган кичик компакт батареялар жуда кенг қўлланилади.

Иккиламчи гальваник элемент ёки аккумулятор разрядлангандан сўнг, аниқ турига боғлиқ ҳолда, бир неча 10 дан бир неча 1000 гача қайта зарядлаш мумкин. Кўрғошинли(кислотали) аккумулятор жуда кенг тарқалганлардан бири ҳисобланиб, уни тузилиш принципи 14-расмда кўрсатилган.

Расм. 14. Кўрғошинли аккумулятор тузилиш принципи ва разрядланиш жараёнини электрохимёвий схемаси

Бу аккумуляторнинг зарядланган ҳолатидаги аноди(манфий электрод) кўрғошиндан иборат, катод(мусбат электрод) эса-кўрғошин икки оксидан PbO₂ иборат. Иккала электрод ҳам электролит билан таъсирлашиш юзаси катта бўлиши учун серғовак қилиб тайёрланган. Электродларнинг конструктив тузилиши уларнинг фойдаланилиши ва аккумулятор сифимига қараб турлича бўлиши мумкин. Аккумуляторнинг зарядланиш ва разрядланиш кимёвий реакцияси қуйидаги формулада келтирилган:

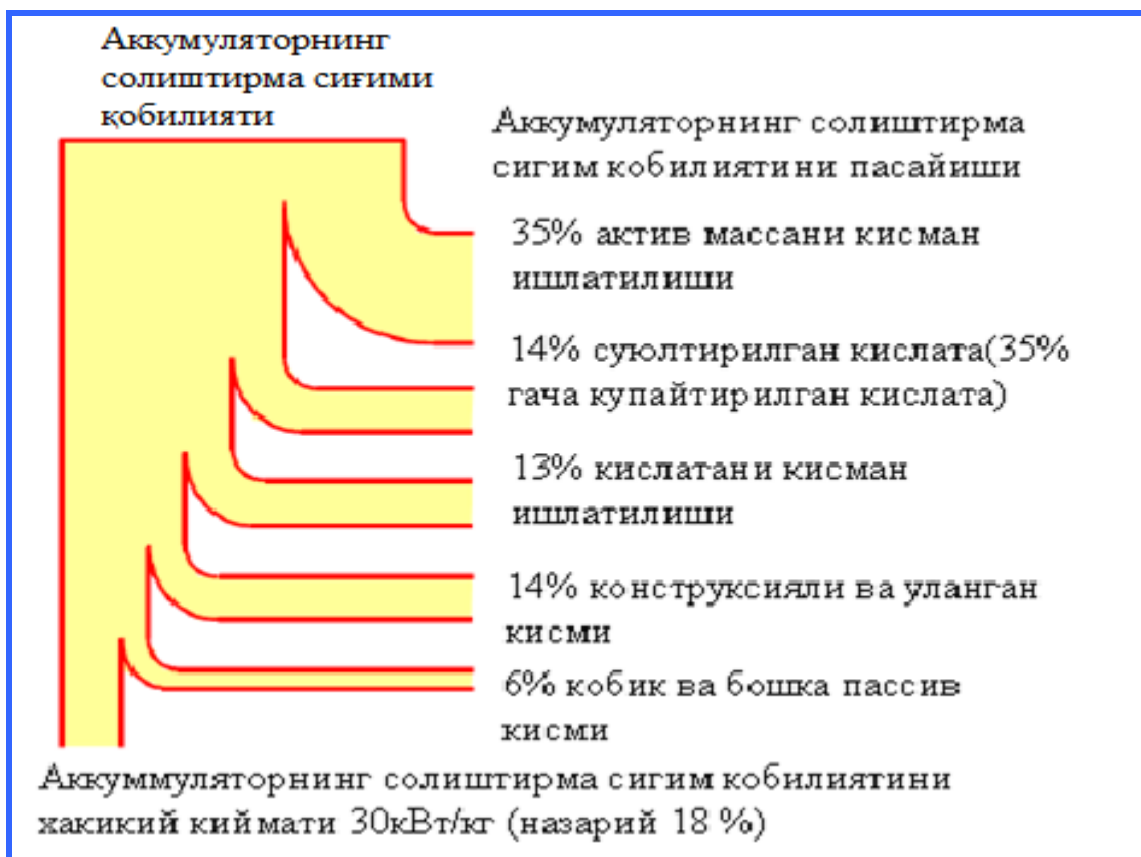

Аккумуляторни зарядлаш учун назария бўйича 167 Вт/кг энергия керак бўлади. Бундан келиб чиқадики, солиштирма тўплаш имконияти чегараси ҳам шу сонга тенг.

Бирок ҳақиқий зарядлаш қобилияти кичик, шуниси маълумки аккумуляторнинг зарядлашда одатда тахминан 30 Вт/кг электр энергия олинади.

15-расмда аккумулятсияловчи қобилияти пасайиши кўрсатилган. Аккумуляторнинг ФИК (зарядлаш пайтидаги энергиянинг ҳолатини зарядлашга кетган энергия) одатда 70 % дан 80 % гача ташкил этади.

Расм 15. Қурғошинли аккумуляторнинг ҳақиқий ва назарий солиштирма сизим қобилияти.

Турли махсус усуллар (кислота миқдорини ошириши 39%, мис ва пластмасса конструкция қисимларини улаш орқали) сўнги вақтларда солиштирма сизим қобилиятини 40 Вт·с/кг ва ундан юқори.

Юқорида келтирилган маълумотлар шуни кўрсатадики, қурғошинли аккумуляторнинг солиштирма сизим қобилияти (ундан ташқари кейинчалик кўрсатиладиган бошқа турдаги аккумулятор турлари) амалда кичик, бирламчи гальваник элементга нисбатан. Лекин бу камчилик одатда компетсацияланади.

- кўп маротабалик зарядлаш имконияти, тахминан аккумулятордан олинган электр энергия нархини 10 марта арзонлаштиради.

- аккумулятор батареясини катта ҳажмда энергосизимини ташкил қилиш (ехтиёжга кўра 100 Мвт·с)

Қурғошинли аккумуляторни ФИК электролитни зичлигига боғлиқ ва у экспериментал формула орқали топилади:

$$E = 0,84 + \gamma,$$

Бу ерда E – ФИК В,

γ – электролит зичлиги кг/м³

формулага асосан аккумуляторни бошланғич ФИК, аниқ турига боғлиқ ва $2.05 \div 2.1$ в оралиғида бўлади. Аккумулятор қискичларидаги кучланиш разряд охирида 1.7 в гача пасайиши заряд охирида 2.6 в га кўтарилиши мумкин (16 расм)

Рис. 5.16. Қўрғошинли аккумуляторни кучланишини турли заряд ва разрядда ўлчаш.

Ҳар заряд-разряд сиклида электродларни такрорланмас жараёнлари кузатилади, шу билан бирга электродга қайта тикланмас қўрғошинли олтингугурт кислотасини аста томизилади. Шу сабабли аккумулятор сиклларини сонини аниқлаш яхши зарядлаш қобилиятини ёқотади (одатда тахминан 1000).

Бу аккумуляторни узоқ вақт ишлатилмаслигида содир бўлади, шунингдек электрохимевий разрядлаш жараёни (аста ўз-ўзини разрядлаш) аккумулятордан ўқиб ўтади қачонки у ташқи электр занжирга уланмаган бўлса.

Қўрғошинли аккумулятор сутка давомида умумий зарядининг 0,5 % дан 1 % гача қисмини ўзини-ўзи разряд қилиш ҳисобига йўқотади. Бу жараённи компенсация қилиш учун қурилмада керакли турғун кучланишда ўзгармас нимзаряд қўлланилади (аккумуляторларнинг типидан келиб чиқиб, кучланиши 2,15 В дан 2,20 В гача).

Бошқа қайтимсиз жараён сувнинг электролизи бўлиб (аккумуляторнинг «қайнаши»), зарядланиш жараёни охирида ҳосил бўлади. Сув исрофини қайта тўлдириш орқали қоплаш мумкин, аммо ажралиб чиқаётган водород, ҳаво билан бирга аккумулятор ичида ёки қисмида портловчи аралашмани вужудга келтиради. Портлаш хавфидан холос бўлиш учун, мос ишончли вентиляция қўйиш назарда тутилади.

Охириги 20 йилликда суюқ бўлмаган шилимшоқсимон (желе) электролитли герметик ёпик қўрғошинли аккумуляторлар пайдо бўлди. Бундай аккумуляторларни хоҳлаган вазиятларда ўрнатиш мумкин. Бундан ташқари, зарядланиш вақтида ўлар водород ажратиб чиқармаганлиги учун ҳархил биноларга жойлаштириш мумкин.

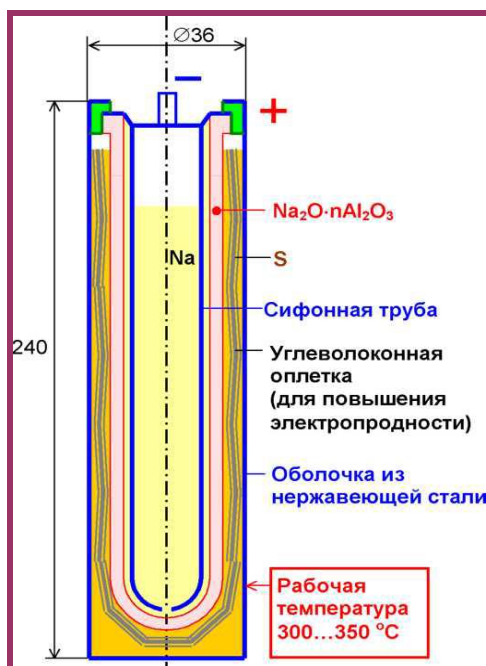
Қўрғошинли аккумулятордан ташқари, ҳархил электрохимик тизимга асосланган 50 хилдан ортиқ тури ишлаб чиқарилади. Электр қурилмаларда ишқор (электролит билан бирга, калий гидроксидли КОН) никел-темирли ва никел-кадмили, ЭЮК 1,35 В дан 1,45 В гача ва нисбий аккумуляция қобилияти $15 \text{ Вт} \cdot \text{с}/\text{кг}$ дан $45 \text{ Вт} \cdot \text{с}/\text{кг}$ гача бўлган аккумуляторлардан жуда кенг фойдаланилади. Улар атроф муҳит ҳароратига ва ишлатиш қоидаларига кам сезгир. Улар яна узоқ хизмат кўрсатиш хусуиятига эга (одатда заряд-разряд цикли 1000 дан 4000 гача), аммо, разрядланиш вақтида уларнинг кучланиши қўрғошинли аккумуляторларга нисбатан кенг чегарада ўзгаради ва ф.и.к ҳам анча кичик (50 % дан 70 % гача).

Аккумулятор батареялари дастлаб (19-асрнинг иккинчи ярмидан бошлаб) силжитиш воситаларида қўлланилиб бошлади. Бунда аккумулятордан истеъмол қилинадиган электр юритма ички ёнув двигателлерига нисбатан анча афзалликларга эга эди. Масалан:

- тортувчи двигателнинг (ёки двигателларнинг) бир қанча оддий ва ихчам конструкцияланишига,
- кўпдвигателли юритмаларни қўллаш имконияти (ҳар бир ғилдиракни алоҳида двигател билан таъминлаш орқали),
- юритманинг юқори ф.и.к (80 % дан 90 % гача),
- редуктор қўлламасдан, барча рухсат этилган ораликларда тезликни силлик ростлаш,
- махсус ишга тушириш тизимининг йўқлиги (аккумулятор ва стартер),
- торможланиш вақтида энергия аккумуляция қилиш имкони,
- автоматлаштирилган бошқариш тизимлари ва ростлашни оддий қўллаш имкони (яна симсиз тизимни),
- юритманинг анча юқори ишончлилиги ва хизмат кўрсатиш муддатинигузуклиги,
- хавфсиз хизмат кўрсатиш (ёнғин ва портлашга қарши мотор ёқилғисини фойдаланмаслик ҳисобига),
- атроф муҳитга зарарли таъсир қилувчи ишлатилган газлар бошқа чиқиндиларнинг бўлмаслиги,
- қўшимча энергия манбаларнинг бўлмаслиги (масалан, генератор),
- шовқинсиз,

Силжитиш воситасида (автомобилларда, кемаларда, поездларда ва х.) кўрғошинли аккумуляторларни ишлатиш нисбатан массаси катта бўлгани учун, одатда ички ёнув двигателларининг массаси ошиши ҳисобига уларни қўллаш қийинлик туғдиради. Туғри келадиган оғирликда эса, зарядтан кейин жуда кичик ораликга ҳаракатланади (одатда тахминан 100 км).

Заряд (одатда 100 км). Шунинг учун, батарея воситалари ва бошқа батареявоситалари юқори сақлаш қувватига эга батареялар турлари таклиф этилади. 1970-йилда бу мақсадлар учун, масалан, ЭЮК 2 В дан 2,1 В оралиғида бўлган натрий-олтингугурт батарея, ва назарий хос хотира ҳажми $1,29 \text{ кВт} \cdot \text{с} / \text{кг}$ га тенг бўлган аккумуляторлар ишлаб чиқилган. Деярли аниқ сақлаш имкониятларини (кўрғошинли аккумуляторлар нисбатан икки марта катта) $\cdot 80 \text{ Вт} \cdot \text{с} / \text{кг}$ ташкил этди. батареянинг таъсири нисбатан оддий электрохимёвий реаксия асосланган $2\text{Na} + x\text{C} \rightarrow \text{Na}_2\text{C}_x$ ва унинг қурилма тамойили 17 расмда кўрсатилган.

Расм. 17. Натрий-олтингугурт батареянинг қурилма тамойили. Натрий сўлфидни шакллантириш пайтида, натрий ионлари олтингугурт иони билан алмашиш мембрана орқали киради ва унга боғланади.

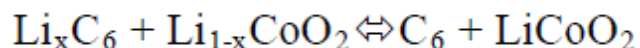
Олтингугурт (119°C бошланғич эриш нуқтаси) ва натрий (98°C эриш нуқтаси), аккумуляторлардан бир эриган ҳолатда бўлиши керак ва эриган олтингугурт етарлича яхши натрий сўлфиди (1180°C эриш нуқтаси), батарея иш ҳарорати эриган бўлиши керак яъни бу 300°C дан 350°C оралиғида бўлиши керак. Қўрғошинли аккумуляторлар нисбатан Бирок, бу қобилиятлар, бартараф этилади. юқори ўзига хос сақлаш даражаси қуввати кичик, узоқ хизмат муддати (1500 заряд-зарядсизлашдан) ўз-ўзини разряди ҳодисанинг тўлиқ йўқлиги, зарядлаш ишончсизлик.

Батарея герметик ва ҳар қандай ҳолатда ўрнатилган бўлиши мумкин. Унинг самарадорлиги тахминан (75% дан 80% гача) кўрғошин батарея бир хил бўлади. Аккумулятор батареянинг сизими 17-расмда кўрилган, $42\text{A}\cdot\text{с}$, ва вазни 0,4 кг.

Юқори оператсион ҳарорат натрий-олтингугурт батарея ишлатишдан олдин самарали иссиқлик изолятсия ва олдиндан иситиш талаб қилади. Шу сабабларга кўра, батарея бу турдаги аккумулятор қўллаш топилмади. Аккумулятор воситалари учун янада ривожланиш 1998- йилда пайдо бўлди никел металл гидрид ва литий-ион кучи батарея, муҳрланган деб ҳисобланади (шундай батарея кичик электр истеъмолчилар етказиб бериш бўйича ишлаб чиқарилди олдин - Уяли телефонлар, камералар, кичик компьютер, ва ҳоказо). батареялар ҳар икки турдаги нормал ҳароратларда амалга оширилмоқда. никел металл гидрид элементи $1,25\text{ В}$ ва ўзига хос хотира ҳажми 60 дан 120 $\text{Вт}\cdot\text{Соат}/\text{кг}$ оралиғида, лекин айна пайтда литий-ион элементларни олиб келиши алоҳида қизиқиш қайси бу параметрларни оралиғида навбатида 3,6 дан 3,7 В гача ва 100 дан 200 $\text{Вт}\cdot\text{с} / \text{кг}$.

Литий-ионли аккумулятор аноди углероддан ташкил топган бўлади, таркибида зарядланган карбид литийнинг Li_xC_6 зарядланган таркибидан, катода эса литий ва кобальт оксидан ташкил топган бўлади. Электролит сифатида эса суяқ органик эритмага (масалан эфирга) эритилган ҳолда, қаттиқ тузли литий қўлланилади (LiPF_6 LiBF_4 LiClO_4 ва бошқалар). Электролитга одатга қуюлтиргич қўшилади (масалан, кремний органик бирикма), шунинг учун ҳам у қаттиқ кўришни эгаллайди. Разрядланиш ва зарядланишда электромеханик реакциялар

қуйидаги формула бўйича литий ионларининг бир электродидан бошқа электродга ўтиши билан яқунланади.

Литий ионли аккумулятор элементларининг ташки формаси (тўртбурчак пластинага ўхшаш) ясси ёки цилиндрик (рулонли электрод) кўринишда бўлиши мумкин. Аноди ва католи бошқа материаллардан тайёрланган аккумуляторлар ҳам ишлаб чиқарилади. Тез зарядланадиган аккумуляторлар асосий ривожланиш йўналишларидан бири саналмоқда.

Кўпгина бошқа турдаги аккумуляторлар ҳам мавжуд (100 га яқин). Масалан, қурилмаларнинг массаси иложи борича камайтираладиган, самолётларнинг электр таъминоти тизимида, ўртача 100Вт*ч/кг солиштирма аккумуляциялаш хусусиятига эга бўлган кумуш-рухли аккумуляторларни қўллаш ўйлаб топилган. Энг юқори ЭЮК (6.1 В) ва энг юқори солиштирма аккумуляциялаш хусусиятига (6270 Вт*ч/кг) фтор-литий аккумуляторлар эга, бироқ уларни ишлаб чиқариш серияси хозирча йўқ.

Бирламчи галваник элементлар узоқ муддатли ишлаш режимига жуда мос тушади, аккумуляторларни эса узоқ муддатли иш режимига ҳам қисқа муддатли ва силтанувчи юкларга ҳам қўлланилади. Конденсаторлар ва индуктив ғалтаклар, асосан импульсли юкларни ва юкларни тез ўзгарадганда қувватни тўғрилаш учун қўлланилади. Энерготизимга қувват узатувчи шамол ва қуёш электростанцияларида қувватларни тўғрилашда, ултраконденсаторли аккумулятор комбинацияси қўлланилиши мумкин. Бир неча аккумуляцияловчи қурилмаларнинг юкларлар узунлиги ва узатиладиган қувват бўйича қўлланиш ҳудуди характеристикаси 18 расмда келтирилган.

Расм. 18. Бир неча аккумуляцияловчи қурилмаларнинг (келтирилган) солиштирма аккумуляциялаш хусусияти ва солиштирма қувватининг чегараси.

Назорат саволлари:

1. Энергияни тўплаш деганда ним а тушунилади.
2. Табиатда қандай аккумуляциялаш жараёни сизга маълум.
3. ГАЭС ларнинг ишлаш принципини айтиб беринг.
4. Иссиқликни қандай қилиб тўплаш мумкин.
5. Электрэнергияни қаерда тўплаш мумкин.

Фойдаланилган адабиётлар:

1. Frank Kreith D.Yogi Goswami. Energy management and conservation handbook. © 2008 by Taylor & Francis Group, LLC. CRCP ressisan imprint of Taylor & Francis Group, anInforma business.

2. Janeza Trdine Energy Storage in the Emerging Era of Smart Grids. Edited by Rosario Carbone. Published by InTech. 9, 51000 Rijeka, Croatia. Copyright © 2011 InTech
3. Zoran Morvaj. Energy efficiency –a bridge to low carbon economy. Published by InTech Janeza Trdine 9, 51000 Rijeka, Croatia. Copyright © 2012 InTech
4. P. GiridharKiniand Ramesh C. Bansal, Energy managementsystems. Published by InTech. JanezaTrdine 9, 51000 Rijeka, Croatia. Copyright © 2011 InTech.
5. Moustafa Eissa. Energy efficiency –the innovative ways for smart energy, the future towards modern utilities. <http://dx.doi.org/10.5772/2590> Edited by Moustafa Eissa. Electric Power Distribution Handbook, T. A. Short. Taylor & Francis Group. 6000 Broken Sound Parkway NW, Suite 300.
6. Energy in the 21st century. (2nd edition) John r. Fanchi. Texas Christian University, USA. With christoper j. Fanchi. Copyright © 2011 by world scientific publishing co. Pte. Ltd.
7. Francis M. Vanek. Louis D. Energy Systems Engineering Evaluation and Implementation. Copyright © 2008 by The McGraw-Hill Companies.
8. Janaka Ekanayake Cardiff University, UK Kithsiri Liyanage University of Peradeniya, Sri Lanka Jianzhongwu Cardiff University, Uk Akihiko Yokoyama University of Tokyo, Japan Nick Jenkins Cardiff University, UK. Smart Grid Technology and Applications. © 2012 John Wiley & Sons, ltd
9. Markus Hotakainen, Jacob Klimstra & Wдртсйлд Finland Oy Smart power generation Printing house: Arkmedia, Vaasa 2011 Publisher: Avain Publishers, Helsinki
10. Leslie A. Solmes. Energy Efficiency Real Time Energy Infrastructure Investment and Risk Management. Springer Science+Business Media B.V. 2009

5-МАВЗУ: ЭЛЕКТР ЭНЕРГИЯНИ ИШЛАБ ЧИҚАРИШ, УЗАТИШ ВА ТАҚСИМЛАШ ЖАРАЁНЛАРИДА ЭНЕРГЕТИК САМАРАДОРЛИКНИ ОШИРИШ (2 соат)

Режа:

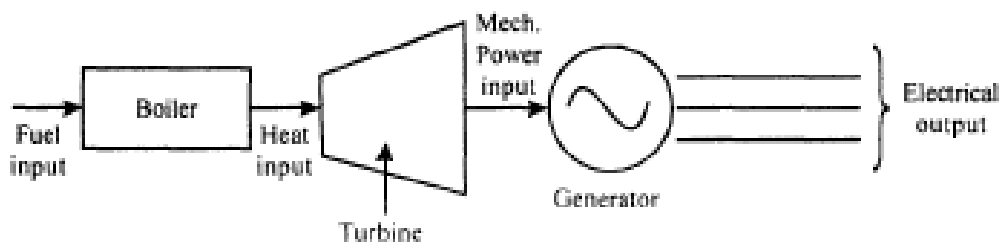
1. Бирлашган энергетика тизимлари ва уларнинг аҳамияти
2. Бирлашган энергетика тизимларининг иш режимларини режалаштириш ва бошқариш
3. Электр энергияси узатиш ва тақсимлашда исрофларни ҳисоблаш
4. Электр энергиясини узатиш ва тақсимлашда исрофларни камайтириш тадбирлари

Таянч сўз ва иборалар: энергетика тизимим, бирлашган энергетика тизими, Халқаро энерготизим, электр тизмининг режимини оптималлаштириш, режимни оптимал режалаштириш, электр тармоғи, тармоқдаги исроф, исрофни ҳисоблаш, электр тармоғининг режимини оптималлаштириш, реактив қувватни компенсациялаш, трансформация коэффициенти.

1.1 Бирлашган энергетика тизимлари ва уларнинг аҳамияти.

Бирлашган энергетика тизимларини ишлатиш, ва бошқаришни режалаштиришда кўплаб турли хил масалалар пайдо бўлади¹⁵. Бу ерда энг муҳим масала бўлиб тизимни иқтисодий ишлатиш масаласи ҳисобланади. Иқтисодий ишлатиш дейилганда режалаштирилганда ҳар бир қадам, тизимни графиклаштириш ва ишлатиш, блокларнинг иш ҳолатлари, станцияларнинг иш ҳолатлари ва уларни туташтироувчи линияларнинг иш ҳолатлари абсолют иқтисодийликни берувчи оптимал бўлиши тушунилади. Бунда электр энергиясини узатишдаши исрофлар ҳам муҳим рол ўйнайди. Ушбу мавзуди энергетик тизимларни иқтисодий ишлатиш (ҳар иккала иссиқлик ва гидро тизимларни) мос келувчи аналитик моделлардан фойдаланилгани ҳолда кўриб чиқилади.

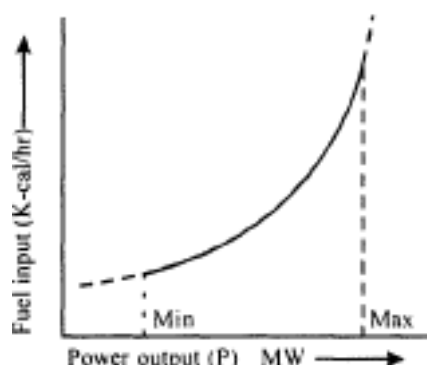
Иссиқлик тизимларининг иқтисодийлик томонларини таҳлил этишда уларнинг кириш-чиқиш характеристикалари салмоқли ўринни эгаллайди. Ушбу мақсадларда қозон, турбина ва генератордан иборат бўлган ягона блок (5.1-расм)нинг характеристикасидан фойдаланиш мумкин. Блок ўзининг 2-5% ни ташкил этувчи шахсий эҳтиёжини ҳам таъминлайди.

5.1- расм. Қозон, турбина ва генератор блоки.

Юқорида эслатиб ўтилганидек, ҳар қандай иссиқлик блоки учун кириш-чиқиш характеристикаси уни ишлатиш характеристикасидан олиниши мумкин. Кириш ҳар соатига тўғри келувчи килокалория ёки килограмм шартли ёқилғи ва чиқиш киловаттларда бўлиши мумкин. 5.1- расмда тасвирланган блок учун типик характеристика 5.2- расмда тасвирланган.

¹⁵ P S R Murty. Operation and Control In Power Systems/ B S Publications. Hyderabad. 2008. p. 86-87

5.2- расм. Иссиқлик блокиннинг кириш-чиқиш характеристикаси.

1.2 Бирлашган энергетика тизимларининг иш режимларини режалаштириш ва бошқариш

Энергетика тизимининг ҳолатларини оптимал режалаштириш

Агар блокларнинг нисбий ўсиш характеристикалари (НЎХ) кенг диапазонда ишлатилган ҳам ўзгармас бўлса ва энергияни узатишдаги исрофлар ҳамда захира бўйича талаб эътиборга олинмаса, у ҳолда бундай характеристикалар блокларнинг самарадорлигининг нисбий ўсиши бўйича ҳосил қилиш мумкин¹⁶. Бундай усулда ҳосил қилинувчи характеристикалар хизмат жадваллари деб юритилади. Хизмат жадваллари нисбий самарадорликка асосланиб тайёрланади ва ҳар бир блок энг юқори нисбий самарадорликка эга бўлиши учун даражаланган қувватга юкланган бўлади. Ёқилғи нархи, станциянинг цикл самарадорлиги, станциянинг ишга яроқлилиги сингари кўрсаткичларнинг ўзариши бундай жадваллардан фойдаланиш асосида амалга оширилади. Бундай усулда тайёрланган жадвалларга қараш орқали блокнинг бошқа блокдан фарқловчи генерация графигини тузиш мумкин.

Энергетика тизимларининг оптимал ҳолатларини ҳисоблаш ва жорий этиш уларни диспетчерлик бошқариш пурктларида амалга оширилади. Диспетчерлик пунктида масалаларни ечиш учун зарурий дастлабки маълумотларни олиш, қайти ишлаш, улар асосида ҳисоблашларни амалга ошириш, натижаларни узатиш ва уларга мувофиқ ҳолда энерготизимни бошқариш фақат замонавий автоматлаштирилган бошқариш тизимлари ва ҳисоблаш воситалари ёрдамида амалга оширилади.

Автоматлаштирилган бошқариш тизимлари (АБТ) кибернетиканинг барча сифат жихатидан турлича булган тизимларни бошқаришнинг асоси булиб, бошқаришнинг усул ва техникасидаги умумий хусусиятлар ва усулларни белгиловчи конунлар ҳисобланишини курсатувчи таркибий қисми ҳисобланади. Ҳозирги даврда АБТ сифатида бошқарувчи тизимда масалани қўйиш ва асосий қарорни қабул қилиш одам, бунинг учун зарур бўлган маълумотни қайта ишлаш эса – махсус қурилмалар мажмуи – ЭҲМ, телемеханика, аёлоқа ва бошқа воситалар томонидан бажарилувчи одам-машина тизими тушунилади.

АБТда одамнинг ҳал этувчи роли шу билан белгиланадики, бу тизимларнинг ўта даражада мураккаблиги сабабли уларни математика ёрдамида ҳам, моделлаштирувчи қурилмалар ёрдамида ҳам формаллаштириб бўлмайди.

Автоматлаштирилган бошқариш тизимларида ЭҲМ математик усуллар ва алгоритмларнинг ягона комплексидан фойдаланиш асосида маълумотларни қайта ишлашнинг барча жараёнларида асосий восита ҳисобланади.

¹⁶ P S R Murty. Operation and Control In Power Systems/ B S Publications. Hyderabad. 2008. p. 97

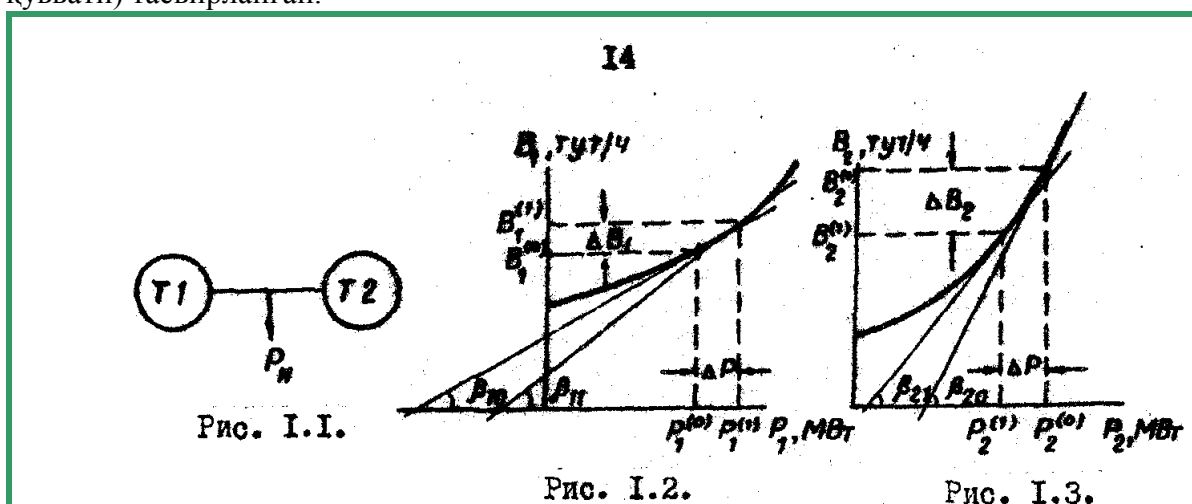

Шундай қилиб, энергетика тизимининг автоматлаштирилган бошқарув тизимида уларнинг ҳолатларини оптималлаш алоҳида ўринни эгаллайди. Бунда турли усул ва алгоритмлар бўйича оптималлаш дастурларидан фойдаланади.

Энергетика тизимининг ҳолатини актив қувват бўйича оптималлаш электр энергетика тизими (ЭЭТ)нинг юкласини электр станциялари ўртасида оптимал тақсимлашдан иборатдир.

Энерготизим юкласини иссиқлик электр станциялари ўртасида оптимал тақсимлаш шартини ҳосил қилиш учун оддий мисол кўриб ўтамыз.

ИЭСнинг иккита блоки битта умумий юклага ишлаётган бўлсин (1.1.а-расм). Блокларнинг ёқилғи сарфи характеристикалари силлиқ (квадратик) бўлсин. Бу характеристикалар 1.1.б-расмда келтирилган бўлиб, ордината ўқида бир соат давомдаги шартли ёқилғи сарфи, абсцисса ўқида эса блокнинг юкласи (актив қуввати) тасвирланган.

Блокларнинг P_1 ва P_2 қувватлари йиғиндиси юклама қуввати P_H га тенг бўлиши зарур:

$$P_1 + P_2 = P_H$$

Бошланғич ҳолатда блокларнинг қувватлари $P_1^{(0)}$ ва $P_2^{(0)}$ бўлиб, сарф хараakterистикалари бўйича уларга $B_1^{(0)}$ ва $B_2^{(0)}$ ёқилғи сарфлари мос келади. Бу тақсимланишнинг оптималлигини аниқлаш учун уни 1-блок қувватини шу миқдорга камайтириб ўзгартирамиз, яъни:

$$P_1^{(1)} = P_1^{(0)} - \Delta P;$$

$$P_2^{(1)} = P_2^{(0)} + \Delta P;$$

$$P_1^{(1)} + P_2^{(1)} = P_H.$$

Бундай қайта тақсимлаш натижасида биринчи блокда сарф бўлувчи шартли ёқилғи миқдори ΔB_1 ошиб, иккинчи блокда сарф бўлувчи шартли ёқилғи миқдори ΔB_2 га камаяди. $\Delta B_1 < \Delta B_2$, яъни қайта тақсимланиши натижасида иқтисод сарфга нисбатан катта бўлганлиги сабабли қайта тақсимланишдан кейинги ҳолат оптимал ҳисобланади.

Албатта, яқуний оптимал қайта тақсимланишни олиш учун блокларнинг қувватларини қабул қилинган йўналишда ўзгартириб бориш зарур. Бу жараённи $\Delta B_1 = \Delta B_2$ шарт бажарилгунга қадар давом эттириш лозим.

$\Delta P_1 = \Delta P_2$ бўлганлиги сабабли бу шартни қуйидагича ифодалаш мумкин:

$$\frac{\Delta B_1}{\Delta P_1} = \frac{\Delta B_2}{\Delta P_2} \quad \text{ёки} \quad \operatorname{tg} \beta_1 = \operatorname{tg} \beta_2$$

Юқоридаги нисбатнинг ΔP_i нолга интилгандаги лимити, яъни

$$\lim_{\Delta P_i \rightarrow 0} \frac{\Delta B_i}{\Delta P_i} = \frac{dB_i}{dP_i} = e_i$$

i-блокда ёқилғи сарфининг нисбий ўсиши (нисбий ўсиш) деб юритилади. Шундай қилиб, оптимал тақсимланиш шarti бўлиб қувват баланси таъминланган ҳолда нисбий ўсишларнинг тенглиги ҳисобланади:

$$\frac{dB_1}{dP_1} = \frac{dB_2}{dP_2} \quad \text{ёки} \quad \epsilon_1 = \epsilon_2 \quad (1.1)$$

Агар блоклар турли нархдаги ёқилғиларда ишлаётган бўлса, у ҳолда оптималлик шarti (суммавий харажатларнинг минималлиги) куйидаги кўринишда ифодаланади:

$$c_1 v_1 = c_2 v_2. \quad (1.2)$$

Бу ерда c_i -i блокда ёқилувчи ёқилғининг нархи. Оптималлик мезони (1.1) ни (баланс таъминланган ҳолда) суммавий ёқили сарфининг минималлиги шartидан ҳам ҳосил қилиш мумкин:

$$B = B_1(P_1) + B_2(P_2) \rightarrow \min, \quad (1.3)$$

$$W = P_1 + P_2 - P_H = 0 \quad (1.4)$$

(1.4) шart мавжуд бўлганда (яъни уни ҳисобга олиб) мақсад функцияси (1.3) ни минималлаштиришни Лангранж функциясининг экстремуми (стационар нуқтаси)ни топиш орқали амалга ошириш мумкин:

$$L = B + \mu W = B_1(P_1) + B_2(P_2) + \mu(P_1 + P_2 - P_H) \rightarrow \min \quad (1.5)$$

$$\frac{\partial L}{\partial P_1} = \frac{\partial B_1}{\partial P_1} + \mu \frac{\partial W}{\partial P_1} = \frac{\partial B_1}{\partial P_1} + \mu = \epsilon_1 + \mu = 0, \quad (1.6)$$

$$\frac{\partial L}{\partial P_2} = \frac{\partial B_2}{\partial P_2} + \mu \frac{\partial W}{\partial P_2} = \frac{\partial B_2}{\partial P_2} + \mu = \epsilon_2 + \mu = 0. \quad (1.7)$$

(1.4), (1.6) ва (1.7) тенгламаларни биргаликда олиб, система қилиб ечиш барча номаълумлар P_1 , P_2 , μ ларни топиш имконини беради. Бироқ бунда муаммолар ҳосил бўлиши мумкин, чунки блокларнинг $B_i = f_i(P_i)$ сарф характеристикалари, одатда, узик ёки синик чизиқли ҳисобланади. Бу характеристикаларни аналитик кўринишда ифодалаш уларни юқори даражали полиномлар билан аппроксимациялаш билан боғлиқдир. Шу сабабли қўйилган масалани ечиш, умумий ҳолда, юқори даражали ва катта ўлчамли эгри чизиқли тенгламалар системасини ечиш ва ундан келиб-чиқувчи қийинчиликлар билан боғлиқ.

Бошқача интерпретацияда (тасвирда) масаланинг ечилишини соддалаштириш мумкин. Бунинг учун (1.4), (1.6) ва (1.7) тенгламалардан куйидагини ҳосил қиламиз:

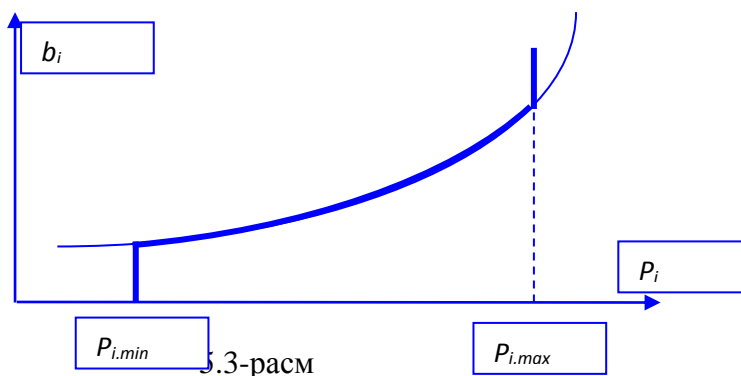
$$\left\{ \begin{array}{l} \epsilon_1 = \epsilon_2 = -\mu_1 \\ P_1 + P_2 = P_H \end{array} \right\} \quad (1.8)$$

(1.8) асосида юклама қувватини иккита блок орасида оптимал тақсимлашни кўриб ўтамиз. 1 ва 2 блокларнинг НЎХлари берилган бўлсин. Блоклар учун умумий бўлган нисбий ўсиш $\epsilon_c = v_1 = v_2$ учун турли қийматларни қабул қилиб мос P_1 , P_2 ва $P_1 + P_2$ ларни топиш асосида $\epsilon_c = f(P_1 + P_2)$ боғланишни кўраимиз. Бу боғланиш бўйича P_H нинг ҳар қандай қиймати учун мос $\epsilon_c = v_1 = v_2$ ни ва блокларнинг НЎХлари бўйича оптимал тақсимланишда ҳосил бўлувчи P_1 ва P_2 ларни топишимиз мумкин. Булар асосида 1 ва 2 блокларнинг оптимал юклама графиклари аниқланади. Эквивалент НЎХ ни ҳосил қилиш учун блокларнинг НЎХларида берилган барча нуқталарни эътиборга олиш лозим.

Кўриб чиқилган усул тенгламалар системасини ечмасдан тақсимлаш имконини бериб, у бевосита ёки нисбий ўсишларнинг тенглиги усули деб юритилади. Ушбу усул бошқаларидан ўта соддалиги билан ажратиб туради. Бундан ташқари бу усулда энергетик характеристикалардаги мавжуд узилишлар қийинчиликсиз ҳисобга олинади. Шунингдек, блок ва станцияларнинг минимал ва максимал қувватлари

бўйича чегаравий шартлар осон – характеристика тўсиқ киритиш орқали ҳисобга олинади. Блокларнинг қувватни ошириш ва камайтириш тезлиги бўйича чегаравий шартлар ҳам ушбу усулда осон эътиборга олинади.

Блок ёки станциянинг минимал ва максимал қувватлари бўйича чегаравий шартларни ҳисобга олишнинг тўсиқлар усулида НЎХ 5.3-расмда кейинги оптималлаш қайта куришда пайдо бўлган НЎХлар бўйича амалга оширилади.

ИЭСнинг иккита блоки учун ёзилган оптималлик шarti (1.8) N та иссиқлик блокларининг параллел ишлаган ҳолатлари учун ҳам осон умумлаштирилади:

$$\left\{ \begin{array}{l} \epsilon_1 = \epsilon_2 = \dots = \epsilon_N = -\mu, \\ P_1 + P_2 + \dots + P_N = P_n \end{array} \right\} \quad (1.9)$$

Охирги (1.9) шартни таъминлаш юқоридаги тартибда амалга оширилади. У шунингдек ИЭСлар тўплами учун ҳам осон умумлаштирилади. Бунда ҳар бир ИЭС ундаги алоҳида блокларнинг НЎХ ларини қўшиш орқали ҳосил қилинувчи эквивалент НЎХ билан тасвирланади.

Юклама қувватини иккита блок ўртасида оптимал тақсимлаш шартини умумлаштириш учун фақат олинган натижа ҳақиқатдан ҳам минимум ҳаражат таъминлашини аниқлаш қолмоқда. Иккинчи тартибли ҳосиланинг ишорасини таҳлил қилиш буни аниқлаш имконини беради. Агар

$$\frac{d^2 B}{dP_i^2} = \frac{d\epsilon_i}{dP_i} > 0 \quad (1.10)$$

бўлса, $v_i=f_i(P_i)$ боғланиш силлиқ бўлган ҳолатда мақсад функциясининг минималлиги таъминланади.

Реал электр энегетика тизимларида оптималлаш масаласини ҳал этишда барча станцияларнинг ҳам юкламалари номаълумлар сифатида қатнашмайди. ЭЭТ юклама графигининг базисида ишловчи ростланмайдиган АЭС, ИЭМ ва ГЭС лар тугунлардаги манфий юкламалар билан алмаштирилиши мумкин. Юклама графигининг ўзгариб турувчи қисмида қатнашувчи электр станциялари ҳисобий станциялар деб юритилади.

Энергетика тизимларининг ҳолатларини номаълум Лагранж қўнайтувчилари усулида оптималлаш¹⁷

Энергетика тизимининг ҳолатини актив қувват бўйича оптималлаш масаласининг маъноси барча станцияларнинг барча чегаравий шартларнинг

¹⁷ Operation and Control In Power Systems... p. 97-98

бажарилгани ҳолда иссиқлик станцияларидаги ёқилғи сарфи билан боғлиқ бўлган умумий харажатлар¹⁸

$$И = \sum_{i=1}^n I_i B_i(P_i) \rightarrow \min \quad (1.11)$$

ёки бу станциялардаги умумий шартли ёқилғи сарфининг

$$В = \sum_{i=1}^n B_i(P_i) \rightarrow \min \quad (1.12)$$

минимал бўлишини таъминловчи қувватларини топишдан иборатдир.

Бунда барча электр станцияларининг қувватлари P_i энерготизимда қувват балансини таъминлаши зарур:

$$\sum_{i=1}^i (P_i) - \sum_{j=1}^m P_j = 0. \quad (1.13)$$

Бу ерда n , m — мос ҳолда энерготизимдаги станция ва юклама тугунларининг сони; P_i , P_j — i -чи электр станцияси ва j -чи юклама тугунининг қувватлари.

Номаълум Лагранж кўпайтувчилари усулида кўриладиган (1.2) — (1.3) шартли минималлаш масаласи қуйидаги Лагранж функциясини шартсиз минималлаш масаласига келтирилади:

$$L = \sum_{i=1}^n B_i(P_i) + \mu \left(\sum_{i=1}^n P_i - \sum_{j=1}^m P_j \right) \rightarrow \min \quad (1.14)$$

Бу ерда μ - номаълум Лагранж кўпайтувчиси. Қуйилган масаланинг ечим нуктасида (1.13) шарт бажарилганлиги сабабли (1.14) функциясининг минимуми (1.12) функциянинг минимуми билан устма-уст тушади.

(1.14) функциясининг минимумини аниқлаш учун L функциясидан барча ўзгарувчилар бўйича ҳосилани нулга тенглашда ҳосил бўлган тенгламалар системасини ечиш лозим:

$$\begin{aligned} \frac{\partial L}{\partial \alpha} = \frac{\partial \hat{A}_i(P_i)}{\partial P_i} + \mu = 0, i = \overline{1, n} & \quad b_i + \mu = 0, i = \overline{1, n} \\ \frac{\partial L}{\partial \mu} = \sum_{i=1}^n P_i - \sum_{j=1}^m P_j = 0 & \quad \text{ёки} \quad \sum_{i=1}^n P_i - \sum_{j=1}^m P_j = 0 \end{aligned} \quad (1.15)$$

Бу ерда b_i — i -ч ИЭСда шартли ёқилғи сарфининг нисбий ўсиши.

Шундай қилиб, кўриладиган масалани ечиш n та станцияларнинг номаълум қувватлари ва битта номаълум Лагранж кўпайтувчиларига эга бўлган $n+1$ та тенгламадан иборат бўлган (1.15) системани ечишга келтирилади.

Умумий ҳолатда тенгламалар системаси (1.15) ни ечишда электр станцияларининг сарф характеристикалари $B_i(P_i)$ ларнинг узлукли эканлиги билан боғлиқ бўлган муаммолар пайдо бўлади. Аммо, уларни қандайдир аниқликда юқори даражали қаторлар, масалан квадратик қаторлар, билан аппроксимациялаб олиш мумкин. Бундай ҳолатда (1.15) тенгламалар системаси тўғри чизиқли тенгламалар системасига айланади ва у осонгина ечилади.

¹⁸ P S R Murty. Operation and Control In Power Systems/ B S Publications. Hyderabad. 2008. P. 97-98.

Ушбу усулнинг ҳисоблаш сифатларини энерготизимнинг актив юкламаси $P_H=500$ МВт ни қуйидаги шартли ёқилғи сарфи характеристикаларига эга бўлган иккита иссиқлик электр станциялари ўртасида оптимал тақсимлаш масаласига қўллаб ўрганамиз:

$$B_1 = 100 + 0,2P_1 + 0,001P_1^2 \quad \text{т.ш.ё./соат,}$$

$$B_2 = 60 + 0,2P_2 + 0,002P_2^2 \quad \text{т.ш.ё./соат,}$$

Масаланинг математик ифодасини ёзамиз:

$$B = B_1(P_1) + B_2(P_2) \rightarrow \min,$$

$$P_1 + P_2 - P_i = 0.$$

Лагранж функциясини тузамиз:

$$L = B_1(P_1) + B_2(P_2) + \mu(P_1 + P_2 - P_i) \rightarrow \min.$$

Бу функция минимумлигининг зарурий шартидан қуйидаги тенгламалар системасини ҳосил қиламиз:

$$\begin{cases} \frac{\partial L}{\partial P_1} = 0,2 + 0,002P_1 + \mu = 0, \\ \frac{\partial L}{\partial P_2} = 0,2 + 0,004P_2 + \mu = 0, \\ \frac{\partial L}{\partial \mu} = P_1 + P_2 - 500 = 0. \end{cases}$$

Ҳосил бўлган чизикли тенгламалар системасини уни ечишнинг бирор усули, масалан Крамер усули, ёрдамида ечамиз:

$$\Delta = \begin{vmatrix} 0,002 & 0 & 1 \\ 0 & 0,004 & 1 \\ 1 & 1 & 0 \end{vmatrix} = -0,006,$$

$$\Delta_1 = \begin{vmatrix} -0,2 & 0 & 1 \\ -0,2 & 0,004 & 1 \\ 500 & 1 & 0 \end{vmatrix} = -2,$$

$$\Delta_2 = \begin{vmatrix} 0,002 & -0,2 & 1 \\ 0 & -0,2 & 1 \\ 1 & 500 & 0 \end{vmatrix} = -1,$$

$$\Delta_3 = \begin{vmatrix} 0,002 & 0 & -0,2 \\ 0 & 0,004 & -0,2 \\ 1 & 1 & 500 \end{vmatrix} = 0,0052,$$

$$P_1 = \frac{\Delta_1}{\Delta} = \frac{-2}{-0,006} = 333,33 \text{ МВт,}$$

$$P_2 = \frac{\Delta_2}{\Delta} = \frac{-1}{-0,006} = 166,67 \text{ МВт,}$$

$$\mu = \frac{\Delta_3}{\Delta} = \frac{0,0052}{-0,006} = -0,86 .$$

Шундай қилиб, станцияларнинг оптимал юкламалари $P_1=333,33$ МВт, $P_2=166,67$ МВт бўлиб, бунда улардани умумий шартли ёқилғи сарфи $B = 426,667$ т.ш.ё./соат.

1.3 Электр энергияси узатиш ва тақсимлашда исрофларни ҳисоблаш Электр тармоқларида энергия исрофларини юклама графиги ва максимал исрофлар вақти бўйича ҳисоблаш

Электр тармоқнинг ҳар қандай элементида электр энергия исрофи юклама-нинг характери ва кўрилаяётган вақт жараёнида унинг сезгаришига боғлиқ. Сезгармас юклама билан ишлаб, ΔP актив қувват исрофига эга бўлган ЭУЛда t вақт давомида исроф бўлувчи энергия қуйидагича аниқланади:

$$\Delta W = \Delta P t . \quad (6.1)$$

Юкламаси йил давомида сезгариб турувчи электр тармоғида йиллик энергия исрофини турли усуллар ёрдамида ҳисоблаш мумкин. Мавжуд барча усулларни уларда фойдаланилувчи математик моделга боғлиқ равишда иккита катта гуруҳга бўлиш мумкин. Булар – аниқ ва эҳтимолий-статистик усуллардир.

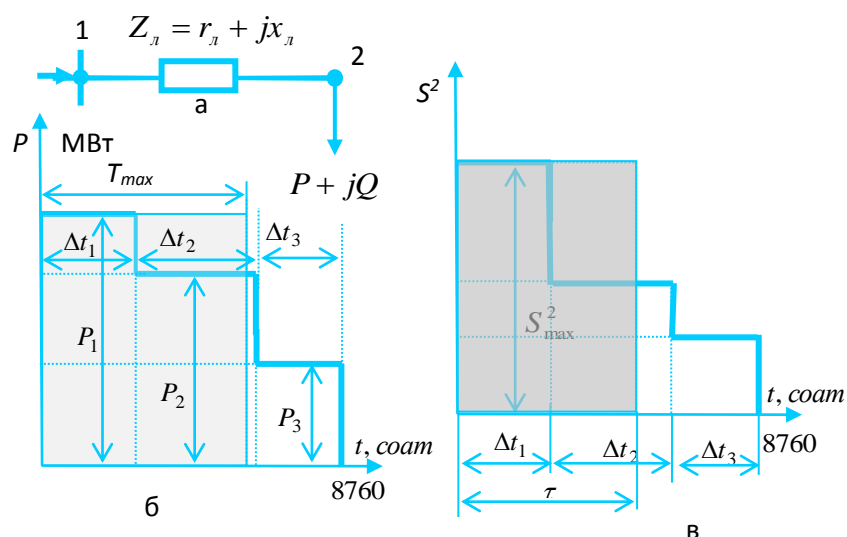
Электр энергия исрофини ҳисоблашнинг энг аниқ усули бу шохобчаларнинг юклама графиклари бўйича ҳисоблашга асосланган. Бунда ҳисоблаш юклама графигининг ҳар бир поғонаси учун қувват исрофларини аниқлаш ва уларнинг йиғиндисини топишни кезда тутати. Бу усул баъзан график интерполяциялаш усули деб ҳам юритилади.

Юклама графиклари суткалик ва йиллик бўлиши мумкин.

Суткалик графиклар юклама қувватларини сутка давомида, йиллик графиклар эса йил давомида сезгаришини ифодалайди. Йиллик график баҳорги-ёзги ва кузги-қишки даврлар учун характерли суткалик графиклар асосида қурилади. Йиллик энергия исрофини ҳисоблашда давомийлик бўйича юклама графикларидан фойдаланилади. Бундай графикни ҳосил қилиш қуйидаги тартибда амалга оширилади. Бу графикнинг бошланғич ординатаси максимал юкламага тенг қилиб қабул қилинади. Суткалик графиклар бўйича турли типдаги суткалар сонини ҳисобга олиб (шанба, якшанба, душанба, иш куни) юкламанинг ҳар бир қиймати учун бир йил давомидаги соатлар сони аниқланади. Аввало, юклама максимал бўлган вақт давомийлиги, сўнгра юклама қувватининг бошқа қийматлари учун (камайиб бориш тартибида) вақт давомийликлари аниқланади.

Йиллик юклама графиги бўйича йиллик энергия исрофини аниқлаш мумкин. Бунинг учун ҳар бир ҳолат учун қувват ва энергия исрофлари аниқланиб, улар қўшилади. Мисол тариқасида схемаси 6.1,а-расмда келтирилган электр тармоқнинг уч поғонали юклама графигини (6.1,б-расм) оламиз. Юклама P_1 бўлган ҳолатда ЭУЛдаги қувват исрофи қуйидагича ҳисобланади:

$$\Delta P_1 = \frac{S_1^2}{U_1^2} r_1 . \quad (6.2)$$

6.1-расм. Электр энергия исрофини юклама графиги ва максимал исрофлар вақти бсейича аниқлаш
 а – ЭУЛнинг схемаси; б – уч поғонали юклама графиглари; в – уч поғонали S^2 графиги

Электр энергия исрофини ушбу ҳолат учун қувват исрофини шу ҳолатнинг давомийлик вақтига ксепайтириш орқали топамиз:

$$\Delta W_1 = \Delta P_1 \Delta t_1 . \quad (6.3)$$

Қолган ҳолатлар учун ҳам электр энергия исрофи шу тартибда топилади. Юклама P_2 бсёлган ҳолат учун

$$\Delta P_2 = \frac{S_2^2}{U_2^2} r_n , \quad (6.4)$$

$$\Delta W_2 = \Delta P_2 \Delta t_2 ; \quad (6.5)$$

юклама P_3 бсёлган ҳолат учун

$$\Delta P_3 = \frac{S_3^2}{U_3^2} r_n . \quad (6.6)$$

$$\Delta W_3 = \Delta P_3 \Delta t_3 . \quad (6.7)$$

Юқоридагилардан келиб чиқиб, N та поғонага эга бсёлган ксеп поғонали юклама графигининг i -поғонаси учун қувват ва энергия исрофлари куйидаги формулалар бсейича аниқланади:

$$\Delta P_i = \frac{S_i^2}{U_i^2} r_n , \quad i = 1, \dots, N , \quad (6.8)$$

$$\Delta W = \sum_{i=1}^N \Delta P_i \Delta t_i . \quad (6.9)$$

Бу ерда Δt_i -юклама графигининг i -поғонаси давомийлиги.

Δt_i вақт давомида икки чулғамли трансформатордаги қувват ва энергия исрофлари куйидагича ҳисобланади:

$$\Delta P_i = \Delta P_{\kappa} \left(\frac{S_{2i}}{S_{\text{н.о.м}}} \right)^2 + \Delta P_c ; \quad (6.10)$$

$$\Delta W_i = \left[\Delta P_\kappa \left(\frac{S_{2i}}{S_{НОМ}} \right)^2 + \Delta P_c \right] \Delta t_i. \quad (6.11)$$

Бу ерда $\Delta P_\kappa, \Delta P_c$ - мос равишда трансформаторнинг қисқа туташув ҳолатида чулғамларида (мисида) ва салт ишлаш ҳолатида ўзагида (псёлатида) исроф бселувчи актив қувватлар; S_{2i} - трансформаторнинг иккиламчи томонида графикнинг i -поғонаси юкламаси; $S_{НОМ}$ - трансформаторнинг номинал қуввати¹⁹.

κ та бир хил трансформаторлар параллел ишлаганда N та поғонали юклама графигининг i -поғонасида исроф бселувчи қувват ва йиллик энергия исрофи мос равишда қуйидаги формулалар бсейича ҳисобланади:

$$\Delta P_i = \frac{1}{\kappa} \Delta P_\kappa \left(\frac{S_{2i}}{S_{НОМ}} \right)^2 + \kappa \Delta P_c; \quad (6.12)$$

$$\Delta W = \left[\Delta P_\kappa \left(\frac{S_{2i}}{S_{НОМ}} \right)^2 + \Delta P_c \right] \Delta t_i. \quad (6.13)$$

Исрофларни юклама графиги бсейича аниқлаш усулининг афзаллиги – катта аниқликдир. Аммо электр тармоқнинг барча шохобчаларини юкламалари ҳақида маълумотлар етарли бўлмаганда ушбу усулни қселлаб бўлмайди.

Исрофларни аниқлашнинг энг содда усулларида бири *максимал исрофлар вақти* дан фойдаланишга асосланган. Бу усулга мувофиқ, тармоқнинг барча ҳолатлари ичидан қувват исрофи энг катта бселган ҳолати аниқланади. Бу ҳолатни ҳисоблаб, унга мос келувчи максимал қувват исрофи $\Delta P_{\max}$ топилади. Йил давомидаги энергия исрофи максимал қувват исрофини максимал исрофлар вақти τ га ксепайтириб топилади:

$$\Delta W = \Delta P_{\text{экат}} \tau. \quad (6.14)$$

Максимал исрофлар вақти шундай вақтки, агар бу вақт давомида ўзгармас максимал юклама билан ишланганда исроф бселувчи энергия йил давомида юклама графиги бсейича ишланганда исроф бселувчи энергияга тенг бселади, яъни,

$$\Delta W = \Delta P_1 \Delta t_1 + \Delta P_2 \Delta t_2 + \dots + \Delta P_N \Delta t_N = \Delta P_{\max} \tau, \quad (6.15)$$

бу ерда N - юклама графиги поғоналари сони.

Электр энергия исрофи ва истеъмолчи томонидан қабул қилинган электр энергия орасида қуйидаги тартибда боғланишни сernатиш мумкин.

Истеъмолчи томонидан қабул қилинган энергия:

$$W = P_1 \Delta t_1 + P_2 \Delta t_2 + \dots + P_N \Delta t_N = \sum_{i=1}^N P_i \Delta t_i = P_{\max} T_{\max}, \quad (6.16)$$

бу ерда $P_{\max}$ - юкламанинг максимал қуввати.

Максимал юклама вақти $T_{\max}$ шундай вақтки, бу вақт давомида максимал юклама билан ишловчи истеъмолчи тармоқдан олган энергияси бир йил давомида у юклама графиги бсейича ишлаб тармоқдан олган энергияга тенг бселади, яъни

$$P_{\max} T_{\max} = \sum_{i=1}^N P_i \Delta t_i, \quad T_{\max} = \frac{\sum_{i=1}^N P_i \Delta t_i}{P_{\max}}. \quad (6.17)$$

¹⁹ P. GiridharKiniand Ramesh C. Bansal, Energy managementsystems. Published by InTech. JanezaTrdine 9, 51000 Rijeka, Croatia. Copyright © 2011 InTech. (p. 24-25, 45)

$S^2 = f(t)$ графикни курамыз (6.1, в-расм). Фараз қилайлик, юклама графикнинг i -поғонасида қувват исрофининг тахминий қиймати номинал кучланиш бўйича топилади, яъни (6.8) нинг сарнига қуйидаги ифодадан фойдаланамиз:

$$\Delta P_i = \frac{S_i^2}{U_{ном}^2} r_{л} .$$

Агар $r_{л} / U_{ном}^2 = const$ эканлигини эътиборга олсак, Δt_i вақт давомида исроф бўлувчи энергия маълум масштабда $S_i^2 \Delta t_i$ га, яъни томонлари Δt_i ва S_i^2 га тенг бўлган тўғри тўртбурчакнинг юзасига тенг бўлади. Демак, кўрилатган ҳолатда электр энергия исрофи маълум масштабда 6.1, в- расмдаги ажратиб кўрсатилган фигуранинг юзасига тенгдир.

τ учун юқорида келтирилган таърифга мувофиқ

$$S_{\max}^2 \tau = \sum_{i=1}^N S_i^2 \Delta t_i , \quad \tau = \frac{\sum_{i=1}^N S_i^2 \Delta t_i}{S_{\max}^2} . \quad (6.18)$$

Пик қуринишидаги юклама графиклари учун τ нинг қиймати қуйидаги эмперик формула бўйича топилиши мумкин:

$$\tau = \left(0,124 + \frac{T_{\max}}{10000} \right)^2 \cdot 8760 . \quad (6.19)$$

(6.19) формуладан йил учун максимал исрофлар вақтини топишда (яъни $T = 8760$ соат бўлганда) фойдаланиш мумкин. Бунга нисбатан кичик вақт давоми учун ҳисоблаш аниқлигини ошириш мақсадида (6.19) сарнига қуйидаги ифодадан фойдаланиш мақсадга мувофиқ:

$$\tau = 2T_{\max} - T + \frac{T - T_{\max}}{1 + \frac{T_{\max}}{T} - \frac{2P_{\min}}{P_{\max}}} \left(1 - \frac{P_{\min}}{P_{\max}} \right)^2 . \quad (6.20)$$

Шунингдек τ ни аниқлашда кўплаб турли характердаги юклама графиклари учун ҳисоблаш йўли билан аниқланган $\tau = f(T_{экат}, \cos \varphi)$ типик боғланишлардан ҳам фойдаланиш мумкин.

1.4 Электр энергиясини узатиш ва тақсимлашда исрофларни камайтириш тадбирлари

Электр тармоқларида исрофларни камайтириш ёқилғини иқтисод қилишнинг муҳим манбаларидан биридир.

Электр энергия исрофларини таҳлил қилишда исроф қуйидаги турларга ажратилади:

- исрофнинг ҳисобот қиймати;
- исрофнинг ҳисобий ёки техник қиймати;
- тижорий исрофлар.

Электр энергия исрофини камайтириш учун кўплаб тадбирлар ишлаб чиқилган бўлиб, улардан энг оптималини танлаш масаласи мураккаб бўлганлиги учун уларни классификациялаш, яъни турларга ажратишга эҳтиёж ҳосил қилди. Бундай тадбирлар асосан уч гуруҳга бўлинади: ташкилий, техник ва электр энергияни ҳисобий ва техник ҳисобга олиш тизимларини такомиллаштириш тадбирлари. Ташкилий тадбирларни жорий қилиш ҳеч қандай қўшимча капитал харажатларни талаб этмайди. Техник тадбирлар эса капитал харажатларни талаб этади.

Таъминловчи электр тармоқ ҳолатини реактив қувват, кучланиш ва трансформациялаш коэффициентлари бўйича оптималлаш

Ушбу параметрлар бўйича оптималлаш электр энергия исрофини камайтиришнинг асосий ташкилий тадбирларидан биридир. Оптималлаш масаласи электр тармоқнинг, барча техник шартлар бажарилгани ҳолда, исроф энг кичик бўлувчи барқарор ҳолатини аниқлашдан иборатдир.

Бу масалани ечишда барқарор ҳолатнинг тенгламаси кўринишидаги ва назорат қилинувчи катталикларнинг ўзгариш оралиқларига қўйилган тенгсизлик кўринишидаги чегаравий шартлар ҳисобга олинади. Мақсад (оптималлаштирилувчи) функция бўлиб, тармоқдаги актив қувват исрофи функцияси ΔP ҳисобланади.

Оптималлаш масаласини ечишда барча тугунларнинг, шу жумладан ростлаш воситаларига эга бўлмаган юклама тугунларнинг кучланишлари, генерацияловчи манбаларнинг реактив қувватлари, трансформаторларнинг трансформациялаш коэффициентлари, шунингдек, назорат қилинувчи линияларнинг тоқлари бўйича чегаравий шартлар ҳисобга олинади. Шундай қилиб, ушбу масала математик кўринишда, умумий ҳолда, қуйидагича ифодаланади:

$$\Delta P \rightarrow \min \quad (8.1)$$

$$\left. \begin{aligned} W_i' &= P_i - P_{i3} = 0, \quad i \in \Gamma + H; \\ W_i'' &= Q_i - Q_{i3} = 0, \quad i \in \Gamma_1 + H \end{aligned} \right\} \quad (8.2)$$

$$U_{i,\min} \leq U_i \leq U_{i,\max}, \quad i \in \Gamma + H; \quad (8.3)$$

$$Q_{i,\min} \leq Q_i \leq Q_{i,\max}; \quad i \in \Gamma - \Gamma_1; \quad (8.4)$$

$$K_{Tl,\min} \leq K_{Tl} \leq K_{Tl,\max}; \quad l \in T_a; \quad (8.5)$$

$$\left. \begin{aligned} K'_{Tl,\min} &\leq K'_{Tl} \leq K'_{Tl,\max} \\ K''_{Tl,\min} &\leq K''_{Tl} \leq K''_{Tl,\max} \end{aligned} \right\} \quad l \in T_K; \quad (8.6)$$

$$P_{l,\min} \leq P_l \leq P_{l,\max} \quad l \in L_P; \quad (8.7)$$

$$I_{l,\min} \leq I_l \leq I_{l,\max} \quad l \in L_I; \quad (8.8)$$

Бу ерда $P_i, Q_i, P_{i3}, Q_{i3} - i$ – тугуннинг ҳисобланувчи ва берилган актив ва реактив қувватлари; $U_i, U_{i,\min}, U_{i,\max} - i$ – тугундаги кучланиш, ҳамда унинг берилган минимал ва максимал чегаравий қийматлари; $K_{Tl}, K'_{Tl}, K''_{Tl} - l$ – шохобчадаги трансформатор комплекс трансформациялаш коэффициентининг модули, ҳақиқий ва мавҳум қисмлари; $P_l, I_l - l$ – актив қувват оқими ва токи назорат қилинувчи l – шохобчанинг ҳисобланувчи актив қуввати ва токи; $\Gamma, H -$ генерация ва юклама тугунлари тўпламлари; $\Gamma_1 -$ реактив қуввати ростланмайдиган генерация тугунлари тўплами; $T_a, T_K -$ ростланадиган ҳақиқий ва комплекс трансформациялаш коэффициентларига эга бўлган шохобчалар тўпламлари; $L_P, L_I -$ актив қувват оқими ва токи назорат қилинувчи шохобчалар тўпламлари.

(8.1)-(8.8) масалани ечишнинг энг қулай усули уни Лагранж функциясини тузиш орқали шартсиз оптималлаш масаласига келтиришга асосланган. Бунда эркин номмаълумлар бўйича ва функционал чегаравий шартларни жарима функцияси ёрдамида, тенглик кўринишидаги чегаравий шартларни эса, номмаълум Лагранж кўпайтувчилари орқали ҳисобга олиб, қуйидаги шартсиз оптималлаш масаласи ҳосил қилинади:

$$L = \Delta P + \sum_{i \in \Gamma + H} \lambda_i' W_i' + \sum_{i \in \Gamma_1 + H} \lambda_i'' W_i'' \quad (8.9)$$

Бу ерда $\sum_{i \in \Gamma + H} \lambda_i' W_i' + \sum_{i \in \Gamma_1 + H} \lambda_i'' W_i'' + \sum_{l \in L_P} \lambda_{P_l} P_l + \sum_{l \in L_I} \lambda_{I_l} I_l$ бўлиб, у мос чегаравий шарт бажарилганда нолга тенг ва бузилганда бузилиш даражасига пропорционал

тарзда тез ортувчи жарима функцияларининг йиғиндиси; λ_i', λ_i'' - номаълум Лагранж кўпайтувчилари.

Оптималланувчи параметрларнинг қийматлари, масалан оптимал кучланишлар, (8.9) функция минимумлигининг зарурий шартидан ҳосил қилинган куйидаги тенгламалар системасини ечиш асосида топилади:

$$\left\{ \begin{array}{l} \frac{\partial L}{\partial \lambda_i'} = W_i' = P_i - P_{i3} = 0; \quad i \in \Gamma + H, \\ \frac{\partial L}{\partial \lambda_i''} = W_i'' = Q_i - Q_{i3} = 0; \quad i \in \Gamma_1 + H, \end{array} \right. \quad (8.10)$$

$$\left\{ \begin{array}{l} \frac{\partial L}{\partial \delta_i} = \frac{\partial F}{\partial \delta_i} + \sum_{j \in \Gamma + H} \lambda_j' \frac{\partial W_j'}{\partial \delta_i} + \sum_{j \in \Gamma_1 + H} \lambda_j'' \frac{\partial W_j''}{\partial \delta_i} = 0; \quad i \in \Gamma + H, \\ \frac{\partial L}{\partial U_i} = \frac{\partial F}{\partial U_i} + \sum_{j \in \Gamma + H} \lambda_j' \frac{\partial W_j'}{\partial U_i} + \sum_{j \in \Gamma_1 + H} \lambda_j'' \frac{\partial W_j''}{\partial U_i} = 0; \quad i \in \Gamma_1 + H, \end{array} \right. \quad (8.11)$$

$$\left\{ \begin{array}{l} \frac{\partial L}{\partial U_t} = \frac{\partial F}{\partial U_t} + \sum_{j \in \Gamma + H} \lambda_j' \frac{\partial W_j'}{\partial U_t} + \sum_{j \in \Gamma_1 + H} \lambda_j'' \frac{\partial W_j''}{\partial U_t} = 0; \quad i \in \Gamma - \Gamma_1. \end{array} \right. \quad (8.12)$$

Бу ерда P_i, Q_i, P_{i3}, Q_{i3} – i -тугуннинг ҳисобий ва берилган актив ва реактив қувватлари; U_i, δ_i – i -тугун комплекс кучланишининг модули ва фазаси.

Ҳисоблашларни қулайлаштириш мақсадида ҳар бир яқинлашишда юқоридаги системани ечиш учта – (8.10), (8.11), (8.12) подсистемаларни кетма-кет тарзда ечиш асосида амалга оширилади. (8.10) подсистемани ечиш натижасида барча туғунлар кучланишларининг фазалари ва модуллари (кучланиши оптималланувчи туғундан ташқари); (8.11) подсистемани ечиш натижасида номаълум Лагранж кўпайтувчилари ва (8.12) подсистемани ечиш натижасида реактив қувват манбаига эга бўлган туғунларнинг оптимал кучланишлари модуллари топилади.

Ёпиқ контурларнинг ножинслилигини камайтириш. Электр истеъмолчиларини таъминлашда юқори ишончлилиқни таъминлаш мақсадида ёпиқ тармоқлардан фойдаланилади. Бундан ташқари ёпиқ тармоқлардан фойдаланилганда, исрофларни очик тармоқлардагига нисбатан камайтириш имкониятлари пайдо бўлиши мумкин.

Ёпиқ тармоқ бир жинсли бўлганда улардан истеъмолчиларга қувват узатиш энг кам исрофларда амалга ошади. Бундай тармоқлар контурни ташкил этувчи шохобчаларнинг актив ва реактив қаршилиқларининг нисбатлари бир хиллиги билан характерланади, яъни

$$\frac{x_i}{r_i} = const.$$

Ножинсли (бир жинсли бўлмаган) ёпиқ электр тармоқларда контурни ташкил этувчи шохобчаларнинг қаршилиқлари нисбатлари турличадир. Бундай тармоқларда қувватларнинг табиий тақсимланиши тўла қаршилиқ $z=r+jx$ бўйича амалга ошади.

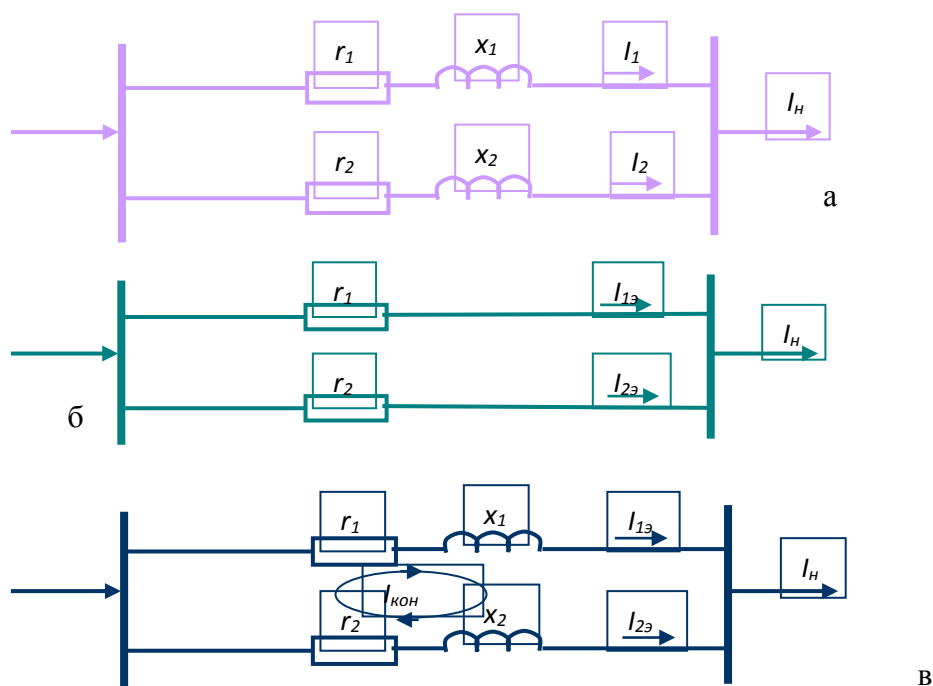
Ёпиқ тармоқда қувватнинг ундаги исрофни энг кам бўлиш ҳолатига мос келувчи иқтисодий тақсимланиши уни фақат актив қаршилиқ бўйича тақсимланиши билан бир ҳил бўлади.

Ножинсли ёпиқ электр тармоқда қувватлар оқимининг иқтисодий тақсимлаш имкониятларини ўрганиш учун бир контурли ёпиқ тармоқни кўриб ўтамиз (8.1,а-рasm).

Схемаларда кўрсатилган I_1 , I_2 , $I_{1\varnothing}$, $I_{2\varnothing}$ тоқлар контурда қувватлар табиий ва иқтисодий тақсимланган ҳолатларга мос келиб, мазкур тармоқ учун уларнинг қийматлари Кирхгофнинг биринчи ва иккинчи қонунларидан фойдаланиб, қуйидагича ҳисобланиши мумкин:

$$I_1 = I_H \cdot \frac{r_2 + jx_2}{r_1 + r_2 + j(x_1 + x_2)}, \quad I_2 = I_H \cdot \frac{r_1 + jx_1}{r_1 + r_2 + j(x_1 + x_2)},$$

$$I_{1\varnothing} = I_H \cdot \frac{r_2}{r_1 + r_2}, \quad I_{2\varnothing} = I_H \cdot \frac{r_1}{r_1 + r_2}.$$

8.1-рasm

Агар 8.1,а-рasmда тасвирланган контурда тармоқнинг ножинслилиги туфайли тенглаштирувчи ток $I_{кон}$ оқади деб ҳисобласак (8.1,в-рasm), у ҳолда табиий ва иқтисодий тақсимланиш ҳолатлари учун тоқлар қуйидаги ифодалар билан боғланган:

$$I_1 = I_{1\varnothing} + I_{кон}; \quad I_2 = I_{2\varnothing} - I_{кон}.$$

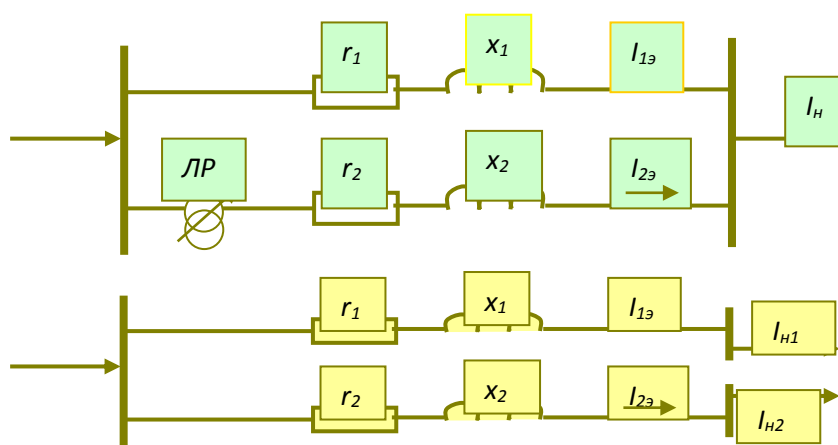
Шундай қилиб, ёпиқ электр тармоқларда қувват исрофини минималлаш учун уларда тенглаштирувчи тоқларни нолга келтириш лозим. Бу тармоқнинг ножинслилигини камайтириш ёки тенглаштирувчи тоқларни компенсациялаш орқали амалга оширилади.

Тармоқнинг ножинслилигини камайтириш ўтказгичларнинг кесим юзаларини ўзгартириш ва БКҚ (бўйлама компенсацияловчи қурилма) улаш орқали амалга оширилиши мумкин.

Тенглаштирувчи контур тоқларини компенсациялаш икки йўл билан амалга оширилиши мумкин:

1) компенсацияловчи тенглаштирувчи тоқларни ҳосил қилиш орқали (контурда қувват оқимини ростлаш);

2) тенглаштирувчи тоklarнинг йўлини узиш орқали (тармоқ контурларини очиш орқали) (8.2,б-расм).

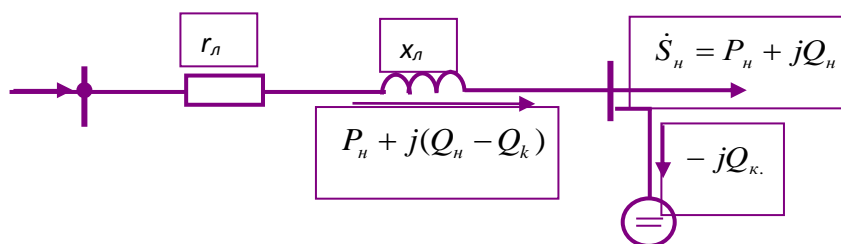
8.2-расм

Компенсацияловчи тенглаштирувчи тоklarни ҳосил қилиш контурларга қўшимча ЭЮК киритиш орқали амалга оширилади. jz навбатида қўшимча ЭЮК линия ростлагичлари ҳисобига, яъни кучланишни бўйлама-кўндаланг ростлаш ёки мувозанатлашмаган трансформациялаш коэффициентлари ҳисобига ҳосил қилинади (8.2,а-расм).

Таъминловчи электр тармоқларда қўшимча ЭЮКнинг қийматини ёки контурни очиш нуқтасини аниқлаш учун унинг ҳолатини оптималлаш масаласи ечилади. Бунинг учун юқорида келтирилган алгоритмдан фойдаланиш самаралидир.

Тақсимловчи электр тармоқларда қувват ва энергия исрофини камайтириш

Тақсимловчи электр тармоқлар таъминловчи тармоқлардан фарқли равишда доимо очиқ ҳолда ишлайди. Шу сабабли уларда исрофни камайтиришнинг энг самарали ва кенг фойдаланилувчи усули реактив қувватни компенсациялашга асосланган. Ушбу усул бўйича исрофни камайтириш имкониятлари билан схемаси 8.3-расмда тасвирланган битта линиядан иборат бўлган тармоқ мисолида танишамиз.

8.3-расм

Маълумки, реактив қуввати компенсацияланмаган линияда актив қувват исрофи қуйидагича аниқланади:

$$\Delta P = \frac{P_n^2 + Q_n^2}{U_n^2} \cdot r_n$$

Линиянинг охирида уланган истеъмолчиларнинг ёнида компенсацияловчи қурилма улангандан сўнг юкларнинг умумий (компенсатор билан бирга

ҳисобланганда) актив қувват коэффиценти $\cos\varphi$ ошади ва линиядаги актив қувват исрофи камаяди:

$$\Delta P = \frac{P_n^2 + (Q_n - Q_k)^2}{U_n^2} \cdot r_l.$$

Компенсаторнинг тармоқдаги қувват исрофини энг кам бўлишини таъминловчи оптимал қувватни исроф функцияси минимумлигининг зарурий шарти, яъни у бўйича хусусий ҳосиланинг нолга тенглигидан фойдаланиб топиш кулайдир:

$$\frac{\partial \Delta P}{\partial Q_k} = -\frac{2(Q_n - Q_k)}{U_n^2} \cdot r_l = 0.$$

Шундай қилиб, кўрилаётган тармоқ учун $Q_{k, opt} = Q_n$. Демак, ушбу ҳолатда юкламанинг реактив қуввати компенсатор ёрдамида тўла компенсацияланганда (линия орқали истеъмолчига фақат актив қувват узатилганда) тармоқдаги актив қувват исрофи минимал бўлади.

Назорат саволлар:

1. Бирлашган энергетика тизимини ифодасини беринг;
2. Бирлашган энергетика тизимларининг иш режимларини режалаштириш ва бошқариш учун тушунча беринг;
3. Электр энергияси узатиш ва тақсимлашда исрофларни ҳисоблаш йулларини келтиринг;
4. Электр энергиясини узатиш ва тақсимлашда исрофларни камайтириш тадбирларини айтиб беринг.

Фойдаланилган адабиётлар:

1. P S R Murty. Operation and Control In Power Systems/ B S Publications. Hyderabad. 2008.
2. Mohamed E. El-Hawary. Introduction to Electrical Power Systems. Copyright 2008 by the Institute of Electrical and Electronics Engineers, Inc. All rights reserved. Published by John Wiley & Sons, Inc., Hoboken, New Jersey. Published simultaneously in Canada.
3. Francis M. Vanek. Louis D. Energy Systems Engineering Evaluation and Implementation. Copyright © 2008 by The McGraw-Hill Companies.
4. Janeza Trdine Energy Storage in the Emerging Era of Smart Grids. Edited by Rosario Carbone. Published by InTech. 9, 51000 Rijeka, Croatia. Copyright © 2011 InTech.
5. Janaka Ekanayake Cardiff University, UK Kithsiri Liyanage University of Peradeniya, Sri Lanka Jianzhongwu Cardiff University, Uk Akihiko Yokoyama University of Tokyo, Japan Nick Jenkins Cardiff University, UK. Smart Grid Technology and Applications. © 2012 John Wiley & Sons, Ltd.
6. Markus Hotakainen, Jacob Klimstra & Wdrtsild Finland Oy Smart power generation Printing house: Arkmedia, Vaasa 2011 Publisher: Avain Publishers, Helsinki.
7. Prof. P. S. R. MURTY B.Sc. (Engg.) (Hans.) ME., Dr. - Ing (Berlin), F.I.E. (India). Life Member – ISTE Operation and Control in Power Systems.
8. Leslie A. Solmes. Energy Efficiency Real Time Energy Infrastructure Investment and Risk Management. Springer Science+Business Media B.V. 2009.

IV. АМАЛИЙ МАШҒУЛОТ МАТЕРИАЛЛАРИ

1-амалий машғулот:

Электр станциялари ва қурилмаларининг самарадорлигини ҳисоблаш (2 соат)

Ишдан мақсад: электр станцияси ва қурилмасининг ишлаб чиқарувчи қуввати ва самарадорлиги бўйича сарфланувчи бирламчи энергия ва энергия ресурсининг миқдорини аниқлаш; энергияни турли бирликларда ифодалаш; электр станцияси ва қурилмасида сарфланувчи бирламчи энергия ресурси ва ишлаб чиқариқарилувчи электр энергияси миқдори бўйича унинг фойдали иш коэффициентини ҳисоблаш га оид бўлган амалий масалаларни ечишни ўргатиш. Шунга оид масалалар ²⁰да қуриб чиқилган.

Масаланинг қуйилиши: Тошкент иссиқлик электр станциясида бир сутка давомида ишлаб чиқарилган электр энергияси миқдори 23000000 кВт.соатни ташкил этди. Ушбу станциянинг сутка давомида ўртача самарадорлиги 32% ни ташкил этган бўлса, станцияда сутка давомида қанча миқдорда шартли ёқилғи сарфланган? Бу миқдор қанча нефт эквивалентига тенг?

Ишни бажариш учун намуна: Масалани ечиш учун аввало сутка давомида ишлаб чиқарилган электр энергияни Жоуль бирлигига ўтказамиз:

$$23000000 \text{ кВт.соат} = 23 \cdot 10^6 \cdot 10^3 \cdot 3600 \text{ Дж} = 82,8 \cdot 10^{12} \text{ Дж.}$$

Электр станциясининг самарадорлигини эътиборга олиб, сутка давомида ёқилғини ёқишдан ҳосил бўлган бирламчи иссиқлик энергиясининг миқдорини ҳисоблаймиз: $82,8 \cdot 10^{12} \text{ Ж} / 0,32 = 258,75 \cdot 10^{12} \text{ Дж.}$

1 кг шартли ёқилғи тўлиқ ёнганда 29300 к Дж иссиқлик энергияси беришини эътиборга олиб, ёқилғи миқдорини ҳисоблаймиз:

$$258,75 \cdot 10^9 \text{ кЖ} / (29300 \text{ к Дж}) = 8831058 \text{ кг.ш.ё.} \approx 8831,0 \text{ т.ш.ё.}$$

Ушбу миқдорни нефт эквивалентига ўтказиш учун 1 тонна нефт эквиваленти 1,428 тонна шартли ёқилғига тенг эканлигидан фойдаланамиз:

$$8831,058 / 1,428 \approx 6184,2 \text{ т.н.э.}$$

Шундай қилиб, иссиқлик электр станциясида сутка давомида 8831,0 т.ш.ё ёки 6184,2 т.н.э миқдордаги ёқилғи ёқилган.

Назорат саволлари:

1. Конденсацион иссиқлик электр станциясида бир сутка давомида 20000 тонна кўмир ёқилиб, электр энергияси ишлаб чиқарилди. Агар ёқилган кўмирнинг 1 килограми ёнганда 3500 ккал иссиқлик ажралган бўлса, шунингдек КЭСнинг фойдали иш коэффициенти 0,34 га тенг бўлса, сутка давомида қанчи миқдорда электр энергияси ишлаб чиқарилган. Уни кВт.соат бирлигида ифодаланг.
2. Чорбоғ ГЭСида сутка давомида сув напор 120 м бўлгани ҳолда 7500000 кВт.соат электр энергияси ишлаб чиқарилди. Сутка давомида ГЭСнинг ўртача самарадорлиги 95% ни ташкил этган бўлса, қанча миқдорда сув сарфланган? Сарфланган сув миқдорини м³ бирлигида ифодаланг.

Фойдаланилган адабиётлар:

1. P. GiridharKiniand Ramesh C. Bansal, Energy managementsystems. Published by InTech. JanezaTrdine 9, 51000 Rijeka, Croatia. Copyright © 2011 InTech.
2. Frank Kreith D.Yogi Goswami.Energy management and conservation handbook. © 2008 by Taylor & Francis Group, LLC. CRCP ressisan imprint of Taylor & Francis Group, anInforma business.

---

²⁰ P. GiridharKiniand Ramesh C. Bansal, Energy managementsystems. Published by InTech. JanezaTrdine 9, 51000 Rijeka, Croatia. Copyright © 2011 InTech

2-амалий машгулот:
«Altair Jr» Энергия назоратининг автоматлаштирилган тизимлари
дастурини ўрганиш (4 соат)

Ишдан мақсад: Истемол қилинадиган электр энергияни «Altair Jr» дастури асосида ўрганиш.

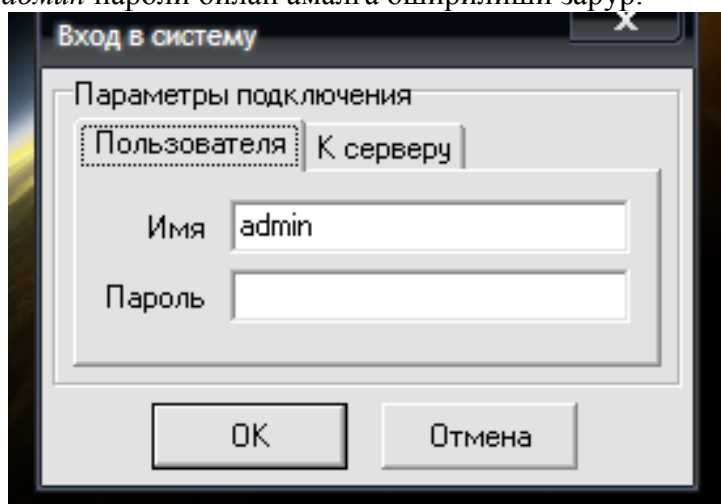
Масаланинг қуйилиши:

Тарифлар бўйича ҳисобот кўрсатилган даврда ҳисобга олинган энергия бўйича турли ҳисоботларни тузиш.

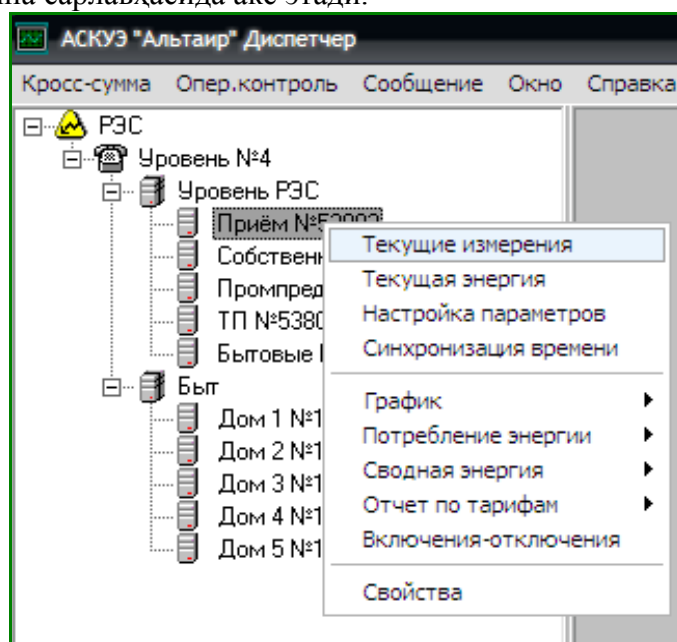
Созлашларда “Период суток” (“Сутка даври”) (Тун, ярим максимум, барчаси ёки жами), “Тип тарифа” (Ишчи, байрам, шанба, якшанба ёки жами), шунингдек, айнан қайси “Тип энергия”(“Энергия тури”) бўйича (Актив “+”, Актив “-”, Реактив I квадрант, Реактив III квадрант, Реактив III квадрант, Реактив IV квадрант) ҳисоботни чиқариш.

Ишни бажариш учун намуна:

«Altair Jr» ўрнатилганидан кейин, “Пуск” (“Ишга тушириш”) менюсидан мос бўлимни танлаш орқали у ишга туширилиши мумкин. Дастурни ишга туширилиши *админ* номи ва *админ* пароли билан амалга оширилиши зарур.

Дастур *маъмур* (тизимни созлаш) ёки *диспетчер* (тўғридантўғри ишлаш) иш режимларидан бирида ишга туширилиши мумкин. Режимни танлаш киритиш ойнасида фойдаланувчи номи ва пароли орқали амалга оширилади, кейин эса бу ахборот ишчи ойна сарлавҳасида акс этади.

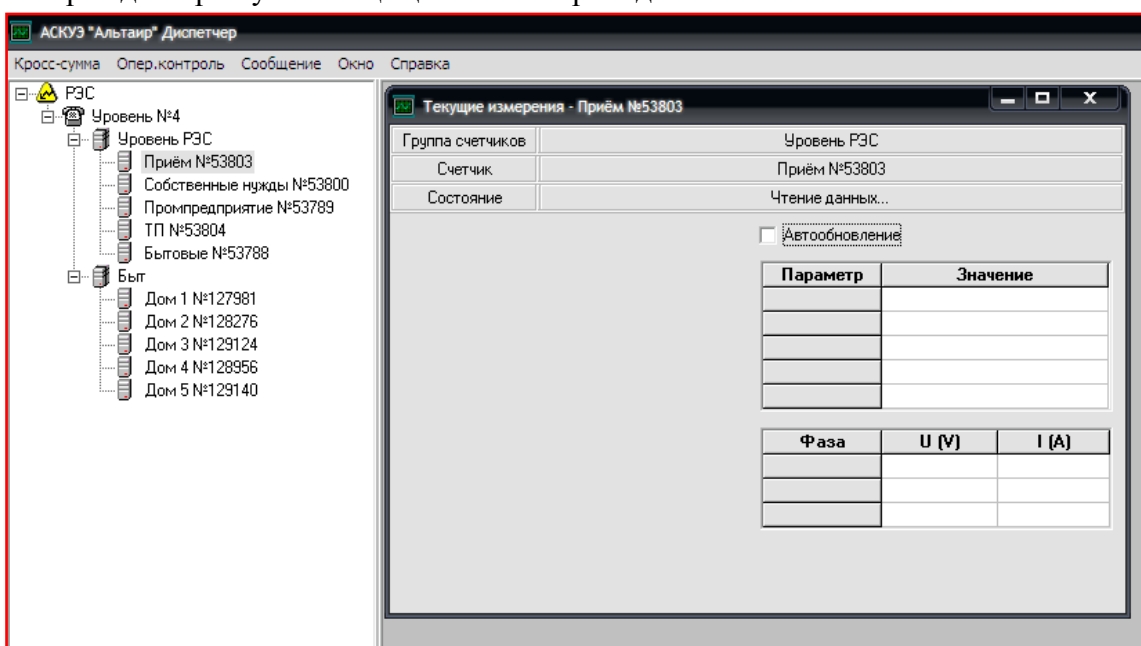
Тизимда икки турдаги фойдаланувчилар аниқланиши мумкин: маъмурлар ва диспетчерлар. Маъмурлар тизимни созлашни амалга ошириши, шунингдек, диспетчерларни имкониятларда чеклаши мумкин.

Жорий ўлчашлар

Бу меню ток, кучланиш, қувватларнинг оний қийматларини, шунингдек, тармоқ сифатини характерлайдиган параметр қийматларни олишга имкон беради. Бу имконият тармоқни сифат кўрсаткичларини оператив назорат қилишга имкон беради, дастурда бу қулай график шаклда тақдим этилган. Ток ва кучланишлар вектор диаграммаларини график акс эттирилишидан ташқари, қуйидаги кўрсаткичлар ҳақида атрофлича рақамли ахборотлар чиқарилади:

- актив ва реактив қувват, тармоқ частотаси, тармоқ сифати;
- башорат қилинадиган юклама графигининг кейинги нуқтаси қиймати (ПА_Нехт);
- ҳар бир фаза бўйича кучланиш ва тоқлар қиймати.

Юқори қисмда ҳисоблагичнинг номи, у кирадиган ҳисоблагичлар туркуми, ахборот долзарб бўлган вақт ҳам акс эттирилади.

Ҳисоблагичдан оний ўлчашларни олиш автоматик тарзда амалга оширилади. Шунингдек, “Автообновление” (“Авто янгиланиш”) байроқчасидан фойдаланиш мумкин, бу ҳолда ҳисоблагичга сўровлар акс эттириладиган ахборотни доимий долзарблигини таъминлаш билан автоматик юборилади.

Жадвалда қизил ранг билан белгиланган қийматлар бу параметрга ўрнатилган лимитдан ортиб кетиш ҳақида билдиради. Лимитларни кўриб чиқиш, ўрнатиш ёки қийматларини ўзгартириш ҳар бир ҳисоблагич учун “Свойства” (“Хосса”) менюсида амалга оширилади. Бунинг учун керакли ҳисоблагичга сичқончанинг ўнг тугмасини, кейин “Свойства” (“Хосса”) ва “Лимиты” (“Лимитлар”) қўйилмасини (закладка) босиш етарли бўлади

Энергия графиги

Ҳисоблагичдан олинган статистик маълумот асосида ЭНХАТ «Altair Jg» қуйидагиларни шакллантиришга имкон беради:

- энергия турлари бўйича график;
- юклама графиги;
- ҳисобга олиш гуруҳлари бўйича ихтиёрий вақт учун энергия истеъмоли ҳақида ҳисобот;

• турли даврларга бўлиш билан ҳисобга олиш гуруҳлари бўйича энергия истеъмоли ҳақида жамланган ҳисобот.

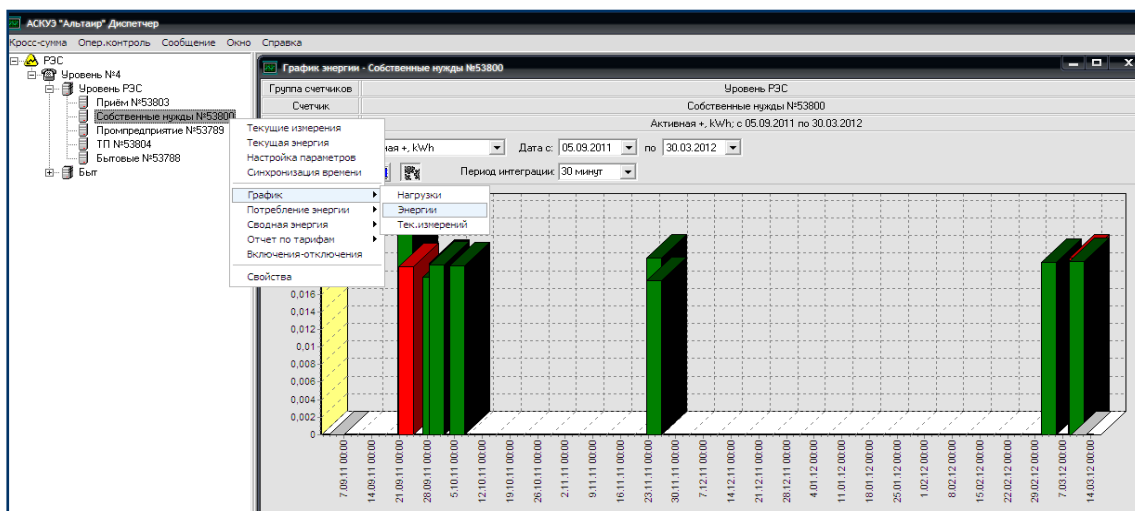
Бу график ҳисоблагич ҳисобга олган умумий йиғиндига (кросс-сумма) кирадиган электр энергияси қийматларини график ва матнли кўринишда кўриб чиқишга имкон беради. Графикни кўриб чиқиш ва таҳлил қилиш учун рўйхатдан энергия турини танлаш (ойнанинг юқори қисмидаги “*Тип параметра*” (“*Параметр тури*”)) сатри ва сўров интервали чегараларини бериш керак бўлади.

Сутканинг вақт зоналари ранглар билан белгилаб ажратилган:

- кўк тун;
- яшил ярим максимум;
- қизил максимум.

Энергия графигининг сонли қийматларининг жадвали ойнанинг чап томонида жойлашиши учун ишчи ойнанинг юқори чап қисмидаги инструментлар панелидаги “*Таблица*” (“*Жадвал*”) тугмасини босиш зарур. Шундан кейин ишчи ойнанинг ташқи кўриниши ўзгаради:

Зарурат туғилганда графикни устунлар ёки линиялар кўринишида кўрсатилишини ёқиш (ёки ўчириш) мумкин. Бунинг учун ишчи ойнанинг инструментлар панелидаги керакли тугмани босиш зарур ва маълумот график кўринишга эга бўлади.

Бунда экрандаги шаклларнинг исталган параметрларни ўзгартириш орқали оператив ишлаш имконияти яратилади:

- энергия тури (актив/реактив, истеъмол/генерация);
- ҳисобот даври;
- акс эттириш режими: жадвални, график кўринишини ва бошқаларни кўрсатиш/кўрсатмаслик.

Графикни босиб чиқариш учун ишчи ойнанинг инструментлар панелидаги “*Печать*” (“*Чоп этиш*”) тугмасини босиш зарур.

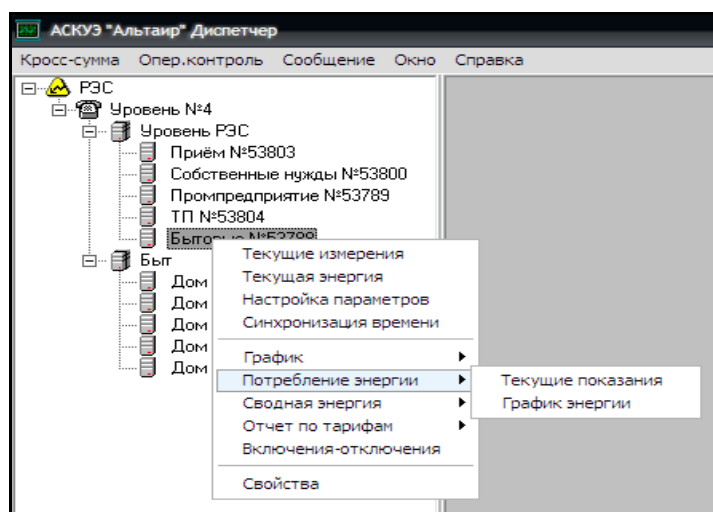

Юклама графиги

Бу график ҳисоблагич ҳисобга олган умумий йиғиндига (кросс-сумма) кирадиган электр энергияси қийматларини график кўринишда ва матнли кўринишда кўриб чиқишга имкон беради. Графикни кўриб чиқиш ва таҳлил қилиш учун рўйхатдан энергия турини

танлаш (ойнанинг юқори қисмидаги “*Тип параметра*” (“*Параметр тури*”) сатри) васу́ров интервали чегараларини бериш керак бўлади.

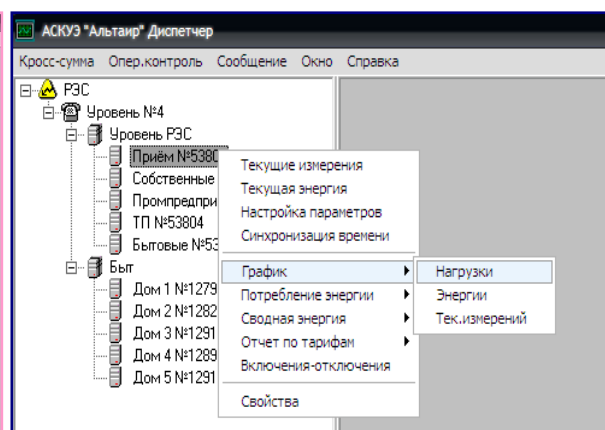
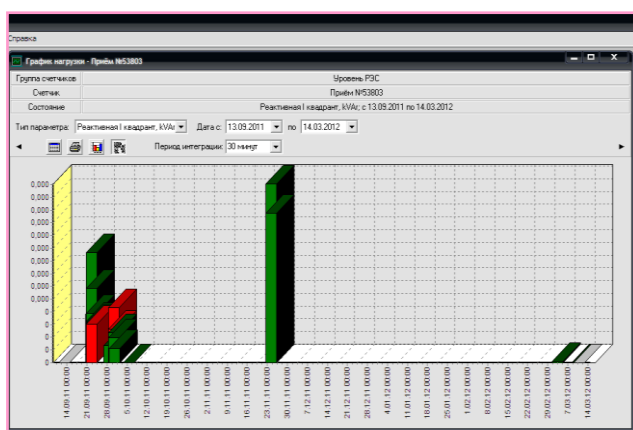
Бунда экранда юклама графигининг ташқи кўриниши ва таҳлил қилиш шакли функционал имкониятлари энергия графигини таҳлил қилиш шаклига ўхшаш шакл пайдо бўлади.

я. Текущие показания - ТП №53804]

Окно Справка

Группа счетчиков	Уровень РЭС		
Счетчик	ТП №53804		
Состояние	с 18.07.2011 по 30.03.2012		
Начало периода:	18.07.2011	0:00:00	Конец периода: 30.03.2012 0:00:00
		☐ Генерация	☒ Пользовательские коэффициенты
		☐ Период	
Дата, время	Активная +, kWh	Реактив+ I, kVAh	Реактив- IV, kVAh
30.09.2011 9:00:00	0,000	0,000	0,000
03.03.2012 10:30:00	0,534	0,000	0,003
10.03.2012 9:30:00	0,102	0,000	0,001
10.03.2012 10:00:00	0,047	0,000	0,000
10.03.2012 10:30:00	0,047	0,000	0,000
ВСЕГО	0,731	0,000	0,004

Энергия истеьмоли

Энергия истеьмоли ҳақида ҳисобот кўрсатилган даврда ҳисобга олинган энергия бўйича ҳисоботни тузишга имкон беради. Созлашларда интегратсия даврини (секундларгача аниқликда кўрилатган даврнинг бошланишидан ва

охиригача), оператив назорат қилиш гуруҳини (гуруҳни яратиш бўйича юқоридаги умумий йиғиндини (кросс-сумма) яратиш бўлимига қаранг), шунингдек, айнан қайси энергия тури бўйича (Актив “-”, Актив “+”, Реактив I квадрант, Реактив II квадрант, Реактив III квадрант, Реактив IV квадрант) ҳисоботни чиқариш мумкинлигини кўрсатиш мумкин.

“Период” (“Давр”) қайта улагичининг ўрнатилишига қараб қуйидаги учта позитсия кўзда тутилади:

- * барча маълумотлар;
- * соатбай;
- * суткабай.

Ҳисобот очик кўринишда ёки жамланган кўринишида тақдим этилиши мумкин.

Ойнининг юқори қисмида қайси ҳисоблагичлар гуруҳи учун ҳисобот шакллантирилаётганлиги, айнан қайси ҳисоблагичлар ҳисоботнинг шакллантирилишини бажарилиши ҳолати ва оператив назорат қилиш гуруҳига кириши тўғрисидаги ахборотларни олиш мумкин. Ҳисобот кўринишини ўзгартириш қандайдир буйруқларсиз, яъни параметрлардан бирини ўзгартириши билан автоматик тарзда амалга ошади. Шунга оиб дулган масалаларни ²¹да топиш мумкин.

Ҳисобот жадвалида қуйидагиларни кўриш мумкин:

- алоҳида даврларда актив энергия истеъмоли;
- барча олдинги вақт учун йиғилган актив энергия истеъмоли (“Накопительно” “Йиғилган”) колонкаси).

Жамланган энергия

Менюнинг бу бўлими кўрсатилган даврда ҳисобга олинган энергия бўйича ҳисоботни тузишга имкон беради, унда битта шаклда учта энергия турлари акс эттирилади. Ҳисобот учун берилганлар умумий йиғинди (кросс-сумма) қоидаси бўйича гуруҳлаштирилганлар ҳисобланади, унга ҳисоблагичлар қийматлари кирмайди. Генератсия байроқчаси ёқилгани ёки ёқилмаганлигига боғлиқ равишда ҳисоботда Актив “-”, Реактив 2 ва 3 чорак энергиялар (байроқ ёқилган) ёки Актив “+”, Реактив 1 ва 4 чорак энергиялар (байроқ ўчирилган) акс эттирилади.

Созлашларда “Период” (“Давр”) (секундларгача аниқликда кўрилаётган даврнинг бошланиши ва охири), Оператив назорат қилиш гуруҳини (гуруҳни яратиш бўйича юқоридаги Кросс-йиғиндини яратиш бўлимига қаранг) ва бериш мумкин.

Ҳисобот очик кўринишда ёки жамланган кўринишида тақдим этилиши мумкин.

“Период” (“Давр”) қайта улагичининг ўрнатилишига боғлиқ қуйидаги учта позитсия кўзда тутилади:

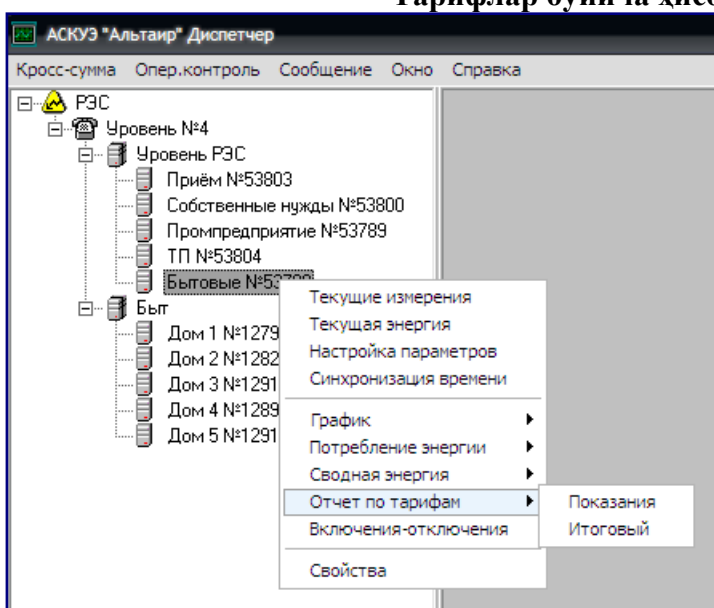
- барча маълумотлар;
- соатбай;
- суткабай.

Ойнининг юқори қисмида қайси ҳисоблагичлар гуруҳи учун ҳисобот шакллантирилаётганлиги, айнан қайси ҳисоблагичлар сўров ҳолати ва оператив назорат қилиш гуруҳига кириши тўғрисидаги ахборотларни олиш мумкин.

---

1. ²¹ Francis M. Vanek, Louis D. Energy Systems Engineering Evaluation and Implementation. Copyright © 2008 by The McGraw-Hill Companies.

Тарифлар бўйича ҳисобот

“Тарифлар бўйича ҳисобот” кўрсатилган даврда ҳисобга олинган энергия бўйича турли ҳисоботларни тузишга имкон беради.

Созлашларда “Период суток” (“Сутка даври”) (Тун, ярим максимум, барчаси ёки жами), “Тип тарифа” (Ишчи, байрам, шанба, якшанба ёки жами), шунингдек, айнан қайси “Тип энергия” (“Энергия тури”) бўйича (Актив “+”, Актив “-”, Реактив I квадрант, Реактив III квадрант, Реактив IV квадрант)

ҳисоботни чиқариш мумкинлигини кўрсатиш мумкин.

Ҳисобот жадвалида куйидагиларни кўриш мумкин:

- тариф бўйича ҳисоблагичларнинг жорий кўрсаткичлари;
- алоҳида вақт даврларидаги энергия истеъмоли (“Накопительно” (“Йиғилган”) колонкаси).

Назорат саволлари:

1. «Altair Jr» дастурини ишга тушириш қандай амалга оширилади?
2. ЭНХАТ «Altair Jr» дастурининг қандай иш режимлари мавжуд?
3. Электр параметрларни жорий ўлчаш қандай амалга оширилади?
4. Энергия ва юклама графиклари қандай чизилади?
5. Истеъмол қилинган энергия ҳисоботининг тузилмаси қандай шакллантирилади?
6. Тарифлар бўйича ҳисобот қандай тузилади?

Фойдаланилган адабиётлар:

1. P. GiridharKiniand Ramesh C. Bansal, **Energy managementsystems**. Published by InTech. JanezaTrdine 9, 51000 Rijeka, Croatia. Copyright © 2011 InTech.
2. John r. Fanchi. Energy in the 21st century. (2nd edition) Texas Christian University, USA. With christoper j. Fanchi. Copyright © 2011 by world scientific publishing co. Pte. Ltd.
3. Francis M. Vanek. Louis D. Energy Systems Engineering Evaluation and Implementation. Copyright © 2008 by The McGraw-Hill Companies.

3-амалий машгулот:

Электр станциялари пағонасида ЭНАТни ўрганиш

Ишдан мақсад: электр станциялари пағонасида ЭНАТни ўрганиш.

Масаланинг қуйилиши:

Исталган мураккабликдаги поғонадаги ЭНХАТ (“Ўзбекэнерго” АЖ, МЭТ, ЭТК, ТЭТ, ПС, ЭС) бир хил схема бўйича қурилади. Фарқи конфигурацияда, техник ва дастурий воситалар сонидан кўринади.

Ишни бажариш учун намуна:

“Ўзбекэнерго” АЖ синфидаги корхона ЭНХАТ бир қатор ўзига хос хусусиятларга эга. Аввало, унинг етарлича географик кенг тарқалганлиги, чунки “Ўзбекэнерго” АЖ субъект ҳудудига (вилоят, республика) хизмат кўрсатади. Бу шунинг билдирадигани, ЭНХАТ ўзаро алоқа коммуникациялари орқали худудий ЭНХАТ га (ХЭНХАТ) бирлаштирилган локал тизимлардан (ЛЭНХАТ) ташкил топади.

“Ўзбекэнерго” АЖ таркибига ПС, ТЭТ, ЭТК, МЭТ ва ЭС каби бир неча корхоналар кириши мумкин.

“Ўзбекэнерго” АЖ учун ЭНХАТ муаммоларини қуйидаги бир неча йўналишларга бўлиш мумкин:

- тизимлараро ва давлатлараро оқимлар (перетоки) (ФОРЭМ да ҳисоблашларни автоматлаштириш);
- ички тизимли оқимлар (перетоки);
- фойдаланувчилар (фойдаланувчилар билан ҳисоблашларни автоматлаштириш).

Такдим этилган йўналишлардан ҳар бири ўзига хос хусусиятга эга, лекин уларни ташкил этиш умумий принцип асосида амалга оширилади.

Ҳисоблагичларнинг асосий қисми биринчи поғона маълумотларни йиғиш марказлари билан тўғридан-тўғри алоқа каналлари орқали доимий боғланган ва ЭНХАТ ни ташкил этишнинг учинчи усулидаги каби берилган сўров жадвалига мувофиқ амалга оширилади. Баъзи ҳисоблагичлар ва биринчи поғона маълумотларни йиғиш марказлари орасида доимий алоқа бўлмаслиги мумкин, улар ЭНХАТ ни ташкил этишнинг учинчи усулидаги каби кўчма компьютер ёрдамида бажарилиши мумкин. Ҳисоблагичлардан бирламчи ахборотлар биринчи поғона маълумотларни йиғиш марказлари МО га ёзилади, унда маълумотларни қайта ишлаш ҳам амалга ошади. Иккинчи поғона маълумотларни йиғиш марказларида ахборотларни кўшимча бирлаштириш ва тизимлаштириш, уларни иккинчи поғона маълумотларни йиғиш марказлари МО га ёзиш орқали амалга оширилади. ЭНХАТ ни бундай ташкил этиш усулида МО сифатида ORACLE8.X маълумотлар омборини бошқариш тизимидан (МОБТ) фойдаланиш тавсия қилинади. Алфа МАРКАЗ дастурий комплексининг асосий конфигурацияси 4, 8, 16, 32 алоқа каналлари бўйича маълумотларни параллел йиғишни ташкил этишга имкон беради. 16, 32 каналларда коммуникацион сервер сифатида алоҳида ЭХМ ни ишлатиш зарур²².

Алоқа каналлари ажратилган, коммутацияланадиган, тўғри уланишли бўлиши мумкин. Ҳар бир каналнинг параметрлари линиянинг тури ва унинг характеристикаларига боғлиқ равишда индивидуал созланиши мумкин. Тизимда бир неча коммуникацион серверлар параллел ишлаши мумкин. Бунда маълумотларни йиғиш тизими барча параметрларининг тавсифи, объектларнинг

---

²² P. GiridharKiniand Ramesh C. Bansal, Energy managementsystems. Published by InTech. JanezaTrdine 9, 51000 Rijeka, Croatia. Copyright © 2011 InTech (p.14)

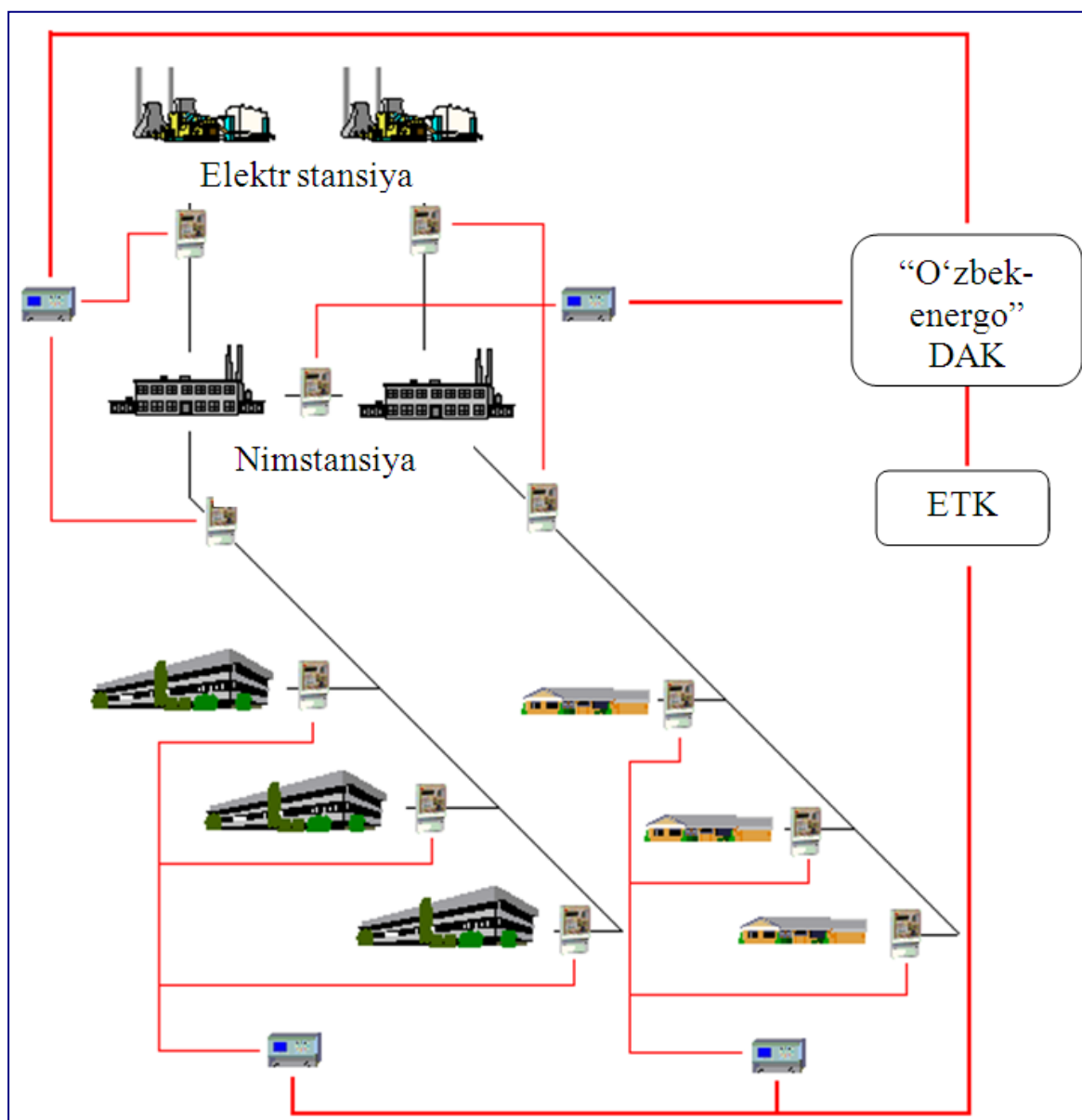
барча электр ва ҳисоблаш схемаларининг тавсифи, шунингдек, барча бирламчи ва ҳисоблаш маълумотлари фақат МО серверида ва маълумотларни йиғиш маркази иловаларида сақланади. Маълумотларни йиғиш маркази фақат маълумотларни йиғиш ва қайта ишлашни амалга оширади.

Фойдаланувчилар АИЖ лари уларга локал тармоқ бўйича уланади. Обектда ҳисоблагичлар сони унча катта бўлмаганида биринчи поғона маълумотларни йиғиш маркази АИЖ функциясини бажариши мумкин. Биринчи поғона маълумотларни йиғиш марказлари иккинчи поғона маълумотларни йиғиш марказлари билан боғланган. Алоқа каналлари локал тармоқ бўйича ажратилган, коммутацияланадиган, тўғридан-тўғри уланишли бўлиши мумкин. Иккинчи поғона маълумотларни йиғиш маркази сервери биринчи поғона маълумотларни йиғиш маркази МО дан ўрнатилган жадвалга мувофиқ зарур ахборотларни автоматик сўрайди. Ҳудудий тақсимланган ўрта ва йирик қувватли корхона ёки энергетик тизими учун кўп поғонали ЭНҲАТ ни ташкил этиш қуйидаги масалаларни ечишга имкон беради²³:

- етказиш/истеъмол параметрларини аниқ ўлчаш;
- корхона ва унинг инфратузилмавий элементлари (турар-жой ва иссиқлик объектлари, цехлар, бўлинмалар) бўйича энергия ресурсларини комплекс автоматлаштирилган тижорат ва техник ҳисобга олиниши;
- электр энергиясига ҳисоблашни амалга ошириш учун шартномаларни олиб бориш ва тўлов ҳужжатларини шакллантириш;
- берилган вақт интервалларида (5 минут, 30 минут, зоналар, сменалар, суткалар, декадалар, ойлар, кварталлар ва йиллар) берилган лимитлар ва қувватни технологик чеклашларга нисбатан ҳисобга олиш нуқталари ва объектлари бўйича энергия истеъмоли ва электр энергиясининг сифат кўрсаткичини назорат қилиш;
- меъёрий-маълумотлар ахборотларини олиб бориш;
- электр энергиясини ҳисобга олиш ва электр энергиясининг сифат кўрсаткичини назорат қилиш бўйича маълумотларни қайта ишлаш ва ҳисоботларни шакллантириш;
- энергия ресурсларининг назорат қилинадиган параметрларининг
- ўзгаришларини қайд этиш, уларнинг энергия истеъмолини ҳамда ишлаб чиқариш жараёнларини таҳлил қилиш учун абсолют ва нисбий бирликларда баҳолаш;
- назорат қилинадиган катталикларни рухсат этиладиган қийматлар оралиқларидан ўзгаришлари ҳақида сигнализатсия (ранг билан, товуш билан);
- маълумотларнинг тўлиқлигини таҳлил қилиш;
- объектларнинг электр боғланишларини ва уларнинг характеристикаларининг тавсифи;
- коммуникатсия ва характеристика сўровларини параметрлаштириш;
- тизимни таҳлил қилиш;
- ягона тизим вақтини ушлаб туриш.

---

²³ Frank Kreith D.Yogi Goswami.Energy management and conservation handbook. © 2008 by Taylor & Francis Group, LLC. CRCP ressisan imprint of Taylor & Francis Group, anInforma business (p.144)

Топширик

1. ЭС поғонаси тасвирланган лаборатория стендини ўрганиб чиқинг.
2. ЭС поғонасида ўрнатилган ҳисоблагичларни ўрганиб чиқинг.
3. Ҳисоблагичлардан сўралган қийматларни олиб, қуйидаги жадвални тўлдиринг.
4. ЭС поғонасида генератсия қилиш ва кейинги поғонага узатиш оралиғида қувват исрофларини аниқланг.
5. Кўрилатган сана учун (сана ўқитувчи томонидан берилади) ЭС поғонасининг қабул қилаётган электр энергияси миқдорини аниқланг ва кунлик юклама графиги курунг.

Кўрсаткич	+W, кW·с	- W, кW·с	ΣW , кW·с	Q_I , кВАр	Q_{II} , кВАр	Q_{III} , кВАр	Q_{IV} , кВАр	ΣQ , кВАр
Электр энергия								
Генерация								
Хусусий эҳтиёж								
Технологик эҳтиёж								
Кейинги поғонага узатиш								

Ҳисоботни расмийлаштириш

Ҳисобот – ишдан мақсад, лаборатория натижаларидан (ишни бажариш тартиби орқали аниқланадиган кетма-кетликда) ташкил топиши керак.

Ҳисоботда қуйидагилар келтирилади:

- лаборатория стендининг схемаси;
- лаборатория стени элементларининг паспорт маълумотлари;
- жадваллар кўринишида келтириладиган лаборатория асосида аниқланган кувватлар ва энергиялар қийматлари;
- иш натижаларини таҳлил қилиш ва хулосалар.

Назорат саволлари:

1. Кўп поғонали ЭНҲАТ қандай масалаларни ечишга имкон беради?
2. Ҳисоблагичларнинг асосий қисми нима билан боғланган?
3. ЭС поғонасида АИЖ қандай функцияни бажаради?
4. ЭС поғонасида қандай ҳисоблагичлар ўрнатилган?
5. Ҳисоблагичларнинг кўрсаткичлари қандай олинади?

Фойдаланилган адабиётлар:

1. P. GiridharKiniand Ramesh C. Bansal, Energy managementsystems. Published by InTech. JanezaTrdine 9, 51000 Rijeka, Croatia. Copyright © 2011 InTech.
2. Frank Kreith D.Yogi Goswami.Energy management and conservation handbook. © 2008 by Taylor & Francis Group, LLC. CRCP ressisan imprint of Taylor & Francis Group, anInforma business.
3. Zoran Morvaj. Energy efficiency –a bridge tolow carbon economy. Published by InTech Janeza Trdine 9, 51000 Rijeka, Croatia. Copyright © 2012 InTech.

4-амалий машғулот:

Электр энергетика тизимининг юкламасини электр станциялари ўртасида оптимал тақсимлаш

Ишдан мақад: электр энергетика тизимининг юкламасини электр станциялари ўртасида оптимал тақсимлаш.

Масаланинг қуйилиши:

Ушбу машғулотла электр энергетика тизимининг актив юкламасини электр станциялари ўртасида чегаравий шартларни эътиборга олиб ва олмасдан оптимал тақсимлашга оид масалалар ечилади. Қуйида масла ечиш наъмуналари ва мустақил бажариш учун топшириқлар берилган.

Ишни бажариш учун намуна:

Ўхшаш масалалар ²⁴да қуриб чиқилган. Энерготизим юкламаси $P_{н2}=200$ МВт ни қуйидаги нисбий ўсиш характеристикаларига (сўм/(МВт·соат)) эга бўлган учта ИЭС ўртасида оптимал тақсимланг:

$$\begin{aligned}\varepsilon_1 &= 3 + 0,2P_{Г1} + 0,004P_{Г1}^2; & \varepsilon_2 &= 2 + 0,4P_{Г2} + 0,002P_{Г2}^2; \\ \varepsilon_3 &= 4 + 0,15P_{Г2} + 0,003P_{Г2}^2.\end{aligned}$$

Станцияларнинг генерацияловчи қувватлари бўйича қуйидаги чегаравий шартлар мавжуд:, МВт: $P_{Г1max}=62$; $P_{Г1min}=40$; $P_{Г2max}=100$; $P_{Г2min}=60$; $P_{Г3max}=90$; $P_{Г3min}=30$.

Ечиш: Номаълумларни қуйидагича эркин Y ва эрксиз X ўзгарувчиларга ажрата-миз: $Y=\|P_{Г1}, P_{Г3}\|$; $X=\|P_{Г2}\|$. Бошланғич қийматларни қуйидагича қабул қиламиз, МВт: $P_{Г1}^{(0)} = 60$, $P_{Г3}^{(0)} = 45$.

Энерготизимда актив қувват баланси шартидан аниқлаймиз:

$$P_{Г2}^{(0)} = 200 - 60 - 45 = 95 \text{ МВт}.$$

1. Дастлабки нуқта рухсат этилган соҳанинг ичида ётганлигига ишонч ҳосил қиламиз: $P_{Г1}^{(0)} = 60 \text{ МВт}$; $P_{Г3}^{(0)} = 45 \text{ МВт}$; $P_{Г2}^{(0)} = 95 \text{ МВт}$,.

2. Ушбу нуқтада келтирилган градиент усулидан келиб чиқиб, градиентни ҳисоблаймиз:

$$\frac{\partial I}{\partial P_{Г1}} = \varepsilon_1^{(0)} - \varepsilon_2^{(0)}; \quad \frac{\partial I}{\partial P_{Г3}} = \varepsilon_3^{(0)} - \varepsilon_2^{(0)}.$$

Дастлабки нуқтага мос келувчи қувватлар учун нисбий ўсишларва сўнгра градиентнинг ташкил этувчиларини аниқлаймиз:

$$\varepsilon_1^{(0)} = 3 + 0,2 \cdot 60 + 0,004 \cdot 60^2 = 29,40 \text{ сўм / (МВт \cdot соат)};$$

$$\varepsilon_2^{(0)} = 2 + 0,4 \cdot 95 + 0,002 \cdot 95^2 = 58,05 \text{ сўм / (МВт \cdot соат)};$$

$$\varepsilon_3^{(0)} = 4 + 0,15 \cdot 45 + 0,003 \cdot 45^2 = 16,83 \text{ сўм / (МВт \cdot соат)},$$

$$\left. \frac{\partial I}{\partial P_{Г1}} \right|_{t=0} = 29,40 - 58,05 = -28,65 \text{ сўм / (МВт \cdot соат)};$$

$$\left. \frac{\partial I}{\partial P_{Г3}} \right|_{t=0} = 16,83 - 58,05 = -41,22 \text{ сўм / (МВт \cdot соат)}.$$

Юқорида келтирилганига мувофиқ рухсат этилган йўналиш антиградиент билан устма-уст тушади, чунки дастлабки нуқта рухсат этилган соҳада ётибди.

---

²⁴ P. GiridharKiniand Ramesh C. Bansal, Energy managementsystems. Published by InTech. JanezaTrdine 9, 51000 Rijeka, Croatia. Copyright © 2011 InTech (p.201)

3. Оптималлашнинг рухсат этилган қадамини аниқлаймиз. Градиентнинг ҳар иккала ташкил этувчилари манфий бўлганлиги сабабли $P_{Г1}$ ва $P_{Г3}$ ортади. Бунга мос ҳолда уларнинг рухсат этилган ўзгаришларини юқори чегаралари белгилайди. Рухсат этилган қадамларни қуйидагича аниқлаймиз:

$$t_{1pyx} = \frac{P_{Г1max} - P_{Г1}}{-\frac{\partial I}{\partial P_{Г1}}|_{t=0}} = \frac{-60 + 62}{28,65} = 0,0698;$$

$$t_{3pyx} = \frac{P_{Г3max} - P_{Г3}}{-\frac{\partial I}{\partial P_{Г3}}|_{t=0}} = \frac{-45 + 90}{41,22} = 1,0917.$$

Ушбу масалада эрксиз ўзгарувчи $X=P_{Г2}$ эркин ўзгарувчи $Y=\|P_{Г1}, P_{Г3}\|$ ларга чизиқли боғлиқ бўлиб, бу ёзилган тенгламалардан кўриниб турибди. Шу сабабли $P_{Г2}$ бўйича тенгсизлик кўринишидаги чегаравий шартларни ҳисобга олишда Y учун ёзилган ифодалардан фойдаланиш мумкин.

$P_{Г2}$ кувватнинг ўзгариши қуйидагича аниқланади:

$$\Delta P_{Г2} = -(\Delta P_{Г1} + \Delta P_{Г3}) = \left(\frac{\partial I}{\partial P_{Г1}}|_{t=0} + \frac{\partial I}{\partial P_{Г3}}|_{t=0} \right) t.$$

Бу ерда $-\frac{\partial I}{\partial P_{Г2}} = V_2 = \frac{\partial I}{\partial P_{Г1}} + \frac{\partial I}{\partial P_{Г3}} < 0$ бўлганлиги сабабли $P_{Г3}$ камаяди. Бундай

ҳолда $P_{Г3}$ бўйича рухсат этилган қадамнинг қиймати унинг минимал чегараси билан белгиланади:

$$t_{3pyx} = \frac{P_{Г2min} - P_{Г2}}{\frac{\partial I}{\partial P_{Г1}} + \frac{\partial I}{\partial P_{Г3}}} = \frac{60 - 95}{-28,65 - 41,22} = 0,5009.$$

Рухсат этилган қадамларнинг барчасидан минималини танлаймиз:

$$t_{pyx} = \min(0,0698; 1,0971; 0,5009) = 0,0698.$$

1. Бошланғич синов қадамни амалга оширамиз. t_0 сифатида t_{pyx} ни қабул қилиш қулай. Агар бунда қадамни амалга ошириш натижасида ҳосила $\frac{\partial I}{\partial t}|_{t=t^*}$ ҳосила

$\frac{\partial I}{\partial t}|_{t=0}$ га нисбатан ишорасини алмаштира, демак минимум ўтилган оралиқнинг ичида ётибди. Бундай ҳолда t^* қуйидаги формула ёрдамида ҳисобланади:

$$t_* = \frac{\frac{\partial I}{\partial t}|_{t=t_0}}{\frac{\partial I}{\partial t}|_{t=0} - \frac{\partial I}{\partial t}|_{t=t_0}} t_0.$$

2. Кўрилатган ҳолатда t^* нинг ишораси манфийдир, чунки доимо $t_0 > 0$. Бу ерда $\frac{\partial I}{\partial t}|_{t=0} < 0$ ва $\frac{\partial I}{\partial t}|_{t=t_0} > 0$. Бу оптимум нуқтадан ўтиб кетилганлиги ва орқага

кайтиш лозимлигидан ҳам тушунарли. Агар $\frac{\partial I}{\partial t}|_{t=t_0} < 0$ бўлса, яъни ҳосила ишорасини алмаштирмаса, бу оптимум ушбу йўналишда рухсат этилган соҳадан ташқаридалигини билдиради ($t^* > t_{pyx}$). Бунда биз $t_0 = t_{pyx}$ қадамни амалга ошириб, ушбу йўналишда қанча мумкин бўлса шунчага минималлаштирган ҳисобланамиз. Шундай қилиб, $t_0 = t_{pyx} = 0,0698$;

$$\Delta P_{\Gamma_1}^{(1)} = -\frac{\partial I}{\partial P_{\Gamma_1}} \Big|_0 \cdot t_0 = 28,65 \cdot 0,0698 = 1,9998 \text{ MBm};$$

3. $P_{\Gamma_1}^{(1)} = 60 + 1,9998 = 61,9998 \text{ MBm},$

$$\Delta P_{\Gamma_3}^{(1)} = -\frac{\partial I}{\partial P_{\Gamma_3}} \Big|_0 \cdot t_0 = 41,22 \cdot 0,0698 = 2,8772 \text{ MBm};$$

4. $P_{\Gamma_3}^{(1)} = 45 + 2,8772 = 47,8772 \text{ MBm}.$

5. Янги нуктада $P_{\Gamma_2}^{(1)}$ ни топамиз:

$$P_{\Gamma_2}^{(1)} = 200 - 61,9998 - 47,8772 = 90,123 \text{ MBm}.$$

6. Янги нуктада градиентни аниқлаймиз:

$$\varepsilon_1^{(1)} = 30,7759; \quad \varepsilon_2^{(0)} = 54,2935; \quad \varepsilon_3^{(1)} = 18,0583;$$

$$\frac{\partial I}{\partial P_{\Gamma_1}} \Big|_{t=t_0} = -23,5176; \quad \frac{\partial I}{\partial P_{\Gamma_3}} \Big|_{t=t_0} = -36,2352.$$

7. $\frac{\partial I}{\partial t} \Big|_{t=0}$ ва $\frac{\partial I}{\partial t} \Big|_{t=t_0}$ ҳосилаларни $\frac{\partial \Psi}{\partial t} \Big|_{t=0} = -\sum_{k=1}^N \frac{\partial \Psi}{\partial X_k} \Big|_{t=t_0} \cdot \frac{\partial \Psi}{\partial X_k} \Big|_{t=0}$ ифо-

дадан фойдаланиб ҳисоблаймиз:

$$\frac{\partial I}{\partial t} \Big|_{t=0} = -\left(\frac{\partial I}{\partial P_{\Gamma_1}} \Big|_{t=0}\right)^2 - \left(\frac{\partial I}{\partial P_{\Gamma_3}} \Big|_{t=0}\right)^2 = -(-28,65)^2 - (-41,22)^2 = -2519,9109;$$

$$\frac{\partial I}{\partial t} \Big|_{t=t_0} = -\left(\frac{\partial I}{\partial P_{\Gamma_1}} \Big|_{t=0} \cdot \frac{\partial I}{\partial P_{\Gamma_1}} \Big|_{t=t_0}\right) - \left(\frac{\partial I}{\partial P_{\Gamma_3}} \Big|_{t=0} \cdot \frac{\partial I}{\partial P_{\Gamma_3}} \Big|_{t=t_0}\right) =$$

$$-(-28,65)(-23,5176) - (-41,22)(-36,2352) = -2167,3941.$$

Ҳосила $\frac{\partial I}{\partial t}$ ишорасини ўзгартирмади, демак оптимал қадам рухсат

этилганидан катта: $t^* > t_{\text{доп}}$. Шу сабабли навбатдаги қадамни $t=t_0=t_{\text{доп}}$ нуктадан амалга оширамиз. 6- пунктда ҳисобланган антиградиентни йўналтирувчи вектор сифатида қабул қилиб, оптималлаш йўналишини ўзгартирамиз:

$$\frac{\partial I}{\partial P_{\Gamma_1}} \Big|_{t=0} = -23,5176; \quad \frac{\partial I}{\partial P_{\Gamma_3}} \Big|_{t=0} = -36,2352.$$

Биринчи қадамнинг сўнгги нуктаси иккинчи қадамнинг биринчи нуктаси ҳисобланади. Шу сабабли 6- пунктда градиентнинг бу ташкил этувчилари $t=t_0$ га, 7- пунктда эса $t=0$ га мос келади.

8. Янги йўналтирувчи вектор ташкил этувчиларининг қийматлари P_{Γ_1} ва P_{Γ_3} ларни яна ортиши лозимлигини кўрсатади. Бироқ P_{Γ_1} ўзининг юқори чегарасида турибди. Шу сабабли йўналтирувчи вектор сифатида

$$V = \|V_1, V_3\|$$

векторни қабул қиламиз.

Бу ерда: $V_1 = 0; \quad V_3 = -\frac{\partial I}{\partial P_{\Gamma_3}} = 36,2352.$

9. Рухсат этилган қадамни фақат P_{Γ_3} учун аниқлаймиз, чунки P_{Γ_1} бу йўналишда ўзгармайди. 3- пунктдаги ифодалардан фойдаланамиз. P_{Γ_3} ортади, P_{Γ_2} камаяди:

$$t_{3\text{рух}} = \frac{90 - 47,8772}{36,2352} = 1,1625;$$

$$t_{2\text{рух}} = \frac{-60 + 90,1230}{36,2352} = 0,8313.$$

Минимал рухсат этилган кадамни қабул қиламиз:

$$t_{\text{рух}} = \min(t_{3\text{рух}}, t_{2\text{рух}}) = \min(1,1625; 0,8313) = 0,8313.$$

10. Қувватларнинг қийматлари, МВт:

$$P_{\Gamma_1}^{(2)} = 61,9998; \quad P_{\Gamma_3}^{(2)} = 47,8772 + 36,2352 \times 0,8313 = 77,9995;$$

$$P_{\Gamma_2}^{(2)} = 200 - 61,9998 - 77,9995 = 60,0007.$$

9- пунктдан келиб чиққанидек P_{Γ_2} минимал қийматига эришади.

11. Янги нуқтада градиентни ҳисоблаймиз (иккинчи кадамнинг охиридаги кадам $t=t_0$ да):

$$\frac{\partial I}{\partial Y} = \left\| \frac{\partial I}{\partial P_{\Gamma_1}} \Big|_{t=t_0}; \frac{\partial I}{\partial P_{\Gamma_3}} \Big|_{t=t_0} \right\|;$$

$$\varepsilon_1^{(2)} = 30,7759; \quad \varepsilon_2^{(2)} = 33,2004; \quad \varepsilon_3^{(2)} = 33,9517;$$

$$\frac{\partial I}{\partial P_{\Gamma_1}} \Big|_{t=t_0} = 30,7759 - 33,2004 = -2,4245;$$

$$\frac{\partial I}{\partial P_{\Gamma_3}} \Big|_{t=t_0} = 33,9517 - 33,2004 = 0,7513,$$

12. $\frac{\partial I}{\partial Y}$ нинг ўрнига V векторни қўйиб, ҳосилани аниқлаймиз:

$$\begin{aligned} \frac{\partial I}{\partial t} \Big|_{t=t_0} &= \left(V_1 \frac{\partial I}{\partial P_{\Gamma_1}} \Big|_{t=t_0} + V_3 \frac{\partial I}{\partial P_{\Gamma_3}} \Big|_{t=t_0} \right) = \\ &= [0(-2,2245) + (36,2352)(0,7513)] = 27,2235. \end{aligned}$$

Ҳосила $\frac{\partial I}{\partial t} \Big|_{t=0} = -(-36,2352)^3 = -1312,9897$ га нисбатан ишорасини ал-
маштирди.

13. Оптимал кадамни ҳисоблаймиз:

$$t_* = \frac{\frac{\partial I}{\partial t} \Big|_{t=t_0}}{\frac{\partial I}{\partial t} \Big|_{t=0} - \frac{\partial I}{\partial t} \Big|_{t=t_0}} t_0 = \frac{27,2235}{-1312,9897 - 27,2235} - 0,8313 = -0,0169.$$

14. Янги нуқтага ўтаемиз:

$$P_{\Gamma_1}^{(3)} = 61,9998 \text{ МВт}; \quad P_{\Gamma_3}^{(1)} = 77,9995 + (36,2352)(-0,0169) = 77,3871 \text{ МВт};$$

$$P_{\Gamma_2}^{(3)} = 200 - 61,9998 - 77,3871 = 60,6131 \text{ МВт};$$

$$\varepsilon_1^{(3)} = 30,77759 \text{ сум}/(\text{МВт} \cdot \text{соат}); \quad \varepsilon_2^{(3)} = 33,5931 \text{ сум}/(\text{МВт} \cdot \text{соат});$$

$$\varepsilon_3^{(3)} = 33,5744 \text{ сум}/(\text{МВт} \cdot \text{соат});$$

$$\left. \frac{\partial I}{\partial P_{r1}} \right|_{t=0} = 30,7759 - 33,5931 = -2,872;$$

$$\left. \frac{\partial I}{\partial P_{r3}} \right|_{t=0} = 33,5744 - 33,5931 = -0,0187.$$

P_{r1} ўзининг юқори чегаравий қийматига тенг ва $\left. \frac{\partial I}{\partial P_{r1}} \right|_{t=0} < 0$ бўлганлигидан ўсиш-га интилганлиги сабабли рухсат этилган векторда $V_1=0$ ва $V_3 = 0,0187$. Демак йўналтирувчи векторнинг модули етарлича кичик бўлиб қолганлиги сабабли ҳисоблаш жараёнини тугалланди деб ҳисоблаш мумкин. Шундай қилиб, станцияларнинг оптимал қувватлари қуйидагича:
 $P_{r1}=61,9998$ МВт; $P_{r2}=60,6131$ МВт; $P_{r3}=77,3871$ МВт.

11.1- жадвал.

Энерготизимнинг ҳисобий параметрлари

№ вар.	P_n , МВт	ТЭС – 1			ТЭС -2			ТЭС -3		
		a_{11}	a_{12}	a_{13}	a_{21}	a_{22}	a_{23}	a_{31}	a_{32}	a_{33}
1	300	2	0,2	0,002	3	0,15	0,0025	4	0,2	0,002
2	350	3	0,18	0,0022	4	0,17	0,0022	5	0,22	0,0017
3	400	4	0,16	0,0024	2	0,19	0,0019	3	0,24	0,0014
4	450	5	0,14	0,0026	1	0,21	0,0016	2	0,26	0,0011
5	500	6	0,12	0,0028	2,5	0,23	0,0013	3,5	0,28	0,0008
6	550	5	0,14	0,002	3,5	0,21	0,0015	4,5	0,26	0,001
7	600	4	0,16	0,0022	4,5	0,23	0,0017	2,5	0,29	0,0012
8	650	3	0,18	0,0024	3	0,25	0,0019	5	0,3	0,0014
9	700	2	0,2	0,0026	4	0,27	0,0021	6	0,32	0,0016
10	750	1	0,22	0,0028	5	0,29	0,0022	7	0,34	0,0017

Станцияларнинг генерацияловчи қувватлари бўйича қуйидаги чегаравий шартлар мавжуд:

1-5- вариантлар учун, МВт: $P_{r1max}=140$; $P_{r1min}=60$; $P_{r2max}=180$; $P_{r2min}=80$; $P_{r3max}=200$; $P_{r3min}=110$;

6-10- вариантлар учун, МВт: $P_{r1max}=280$; $P_{r1min}=120$; $P_{r2max}=230$; $P_{r2min}=90$; $P_{r3max}=290$; $P_{r3min}=100$.

Назорат саволлари:

1. Оптималлаш деганда нимани тушунади?
2. Электр энергияни оптималлаштириш масалалари қурилганда нималар назарда қурилади?
3. Электр тимни оптималлаш масалаларида қайси электр параметрларга таликли?

Фойдаланилган адабиётлар:

1. P. GiridharKiniand Ramesh C. Bansal, Energy managementsystems. Published by InTech. JanezaTrdine 9, 51000 Rijeka, Croatia. Copyright © 2011 InTech.
2. Francis M. Vanek. Louis D. Energy Systems Engineering Evaluation and Implementation. Copyright © 2008 by The McGraw-Hill Companies.

5-амалий машғулот:

Электр тармоқларида қувват ва энергия исрофларини ҳисоблаш

Ишдан мақсад: электр тармоқларида қувват ва энергия исрофларини ҳисоблаш.

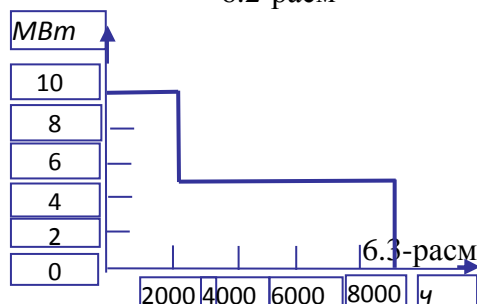
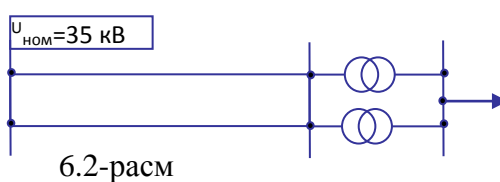
Масаланинг қуйилиши:

Ушбу машғулотда электр узатиш линиялари, трансформаторлар ва электр тармоқларида қувват ва энергия исрофларини юклама графиги ҳамда максимал юклама ва ундан фойдаланиш вақти бўйича ҳисоблашга оид масалалар ечилади. Қуйида масалалар ечиш наъмунали ва мустақил ечиш учун масалалар келтирилган.

Ишни бажариш учун намуна:

Расмда келтирилган 35 кВ кучланишли электр узатмада йиллик энергия исрофини берилган юклама графиги (6.3-расм) ва максимал исрофлар вақти τ бўйича ҳисобланг.

Электр узатиш линиясининг узунлиги 15 км, солиштирма параметрлари $r_0=0,28 \text{ Ом/км}$, $x_0=0,43 \text{ Ом/км}$. Ҳар бир трансформаторнинг номинал қуввати 6300 кВ·А ($\Delta P_c=9,2 \text{ кВт}$, $\Delta P_k=46,5 \text{ кВт}$). $\cos\varphi=0,9$.

Ечиш. Юклама максимал бўлган ҳолатдаги қувватлар исрофини ҳисоблаймиз:

$$\Delta P_T = 0,5 \cdot \Delta P_k \cdot \left(\frac{P_{\text{макс}}}{S_{\text{ном}} \cos} \right)^2 + 2 \cdot \Delta P_x = 0,5 \cdot 46,5 \cdot \left(\frac{10}{6,3 \cdot 0,9} \right)^2 + 2 \cdot 9,2 = 72,17 + 18,4 = 90,57 \text{ кВт};$$

$$\Delta P_L = \frac{S_{\text{макс}}^2}{U_{\text{ном}}^2} \cdot r_L = \frac{\left(\frac{10}{0,9} \right)^2}{35^2} \cdot \frac{0,28 \cdot 15}{2} \cdot 10^3 = 211 \text{ кВт};$$

$$\Delta P_{\Sigma} = \Delta P_T + \Delta P_L = 90,57 + 211 = 301,57 \text{ кВт};$$

$$\Delta P_{\Sigma}^* = \frac{\Delta P_{\Sigma}}{P_n} = \frac{301,57 \cdot 100}{10000} = 3\%.$$

Бу ерда $\Delta P_T, \Delta P_L$ - трансформаторлар ва линиялардаги актив қувват исрофлари; $\Delta P_{\Sigma}, \Delta P_{\Sigma}^*$ - электр тармоқдаги ҳақиқий ва фоиз бирлигидаги умумий актив қувват исрофи.

1) Йиллик энергия исрофини юклама графиги бўйича аниқлаймиз:

$$\Delta W = (72,17 + 211) \cdot 2000 + 0,5^2 (72,17 + 211) \cdot 6760 + 18,4 \cdot 8760 = 1200 \cdot 10^3 \text{ кВт} \cdot \text{соат}.$$

Йил давомида истеъмолчига узатилувчи энергия:

$$W = 10 \cdot 2000 + 5 \cdot 6760 = 53,8 \cdot 10^3 \text{ МВт} \cdot \text{соат}.$$

Йиллик энергия исрофининг узатилувчи энергияга нисбатини аниқлаймиз:

$$\Delta W_* = \frac{1200 \cdot 10^3 \cdot 100}{53800 \cdot 10^3} = 2,23\%.$$

Шундай қилиб, ушбу ҳолатда энергия исрофи узатилувчи энергияга нисбатан 2,23% ни ташкил этади.

2) Йиллик энергия исрофини максимал исрофлар вақти τ бўйича аниқлаймиз. Бунда τ нинг қийматини соддалаштирилган формула бўйича топамиз:

$$T_{\text{макс}} = \frac{W}{P_{\text{макс}}} = \frac{53,8 \cdot 10^3}{10} = 5380 \text{ соат.};$$

$$\tau = \left(0,124 + \frac{T_{\text{макс}}}{10000}\right)^2 \cdot 8760 = \left(0,124 + \frac{5380}{10000}\right)^2 \cdot 8760 = 3840 \text{ соат.};$$

$$\Delta W = (71,17 + 211)3840 + 18,4 \cdot 8760 = 1248 \cdot 10^3 \text{ кВт} \cdot \text{соат};$$

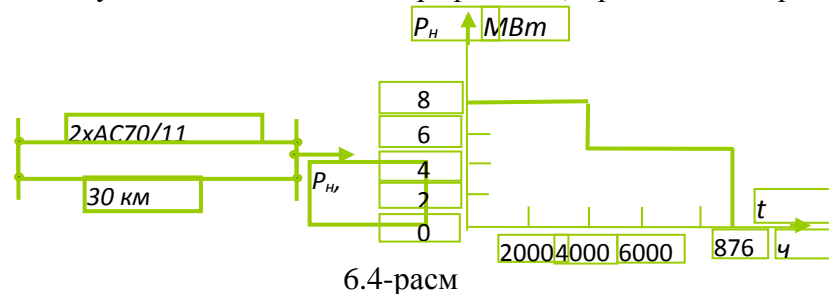
$$\Delta W_* = \frac{1248 \cdot 10^3 \cdot 100}{53800 \cdot 10^3} = 2,32\%.$$

3) τ нинг қийматини типик эгри чизиклар бўйича ҳам топиш мумкин. Биз кўриб чиқаётган – максимал юкламадан фойдаланиш вақти $T_{\text{макс}}=5380 \text{ соат}$ ва $\cos\varphi=0,9$ бўлган ҳолат учун ушбу эгри чизиклар бўйича $\tau=3650 \text{ соат}$ эканлигини аниқлаймиз (қўлланмадан). У ҳолда йиллик энергия исрофи қуйидаги миқдорни ташкил этади:

$$\Delta W = (72,17 + 211) \cdot 3650 + 18,4 \cdot 8760 = 1195 \cdot 10^3 \text{ кВт} \cdot \text{ч},$$

$$\Delta W_* = \frac{1195 \cdot 10^3 \cdot 100}{53800 \cdot 10^3} = 2,22\%.$$

1. АС70/11 маркали ўтказгичдан тайёрланган 30 км узунликдаги 35 кВ номинал кучланишли икки занжирли линиядан таъминланувчи истеъмолчининг (6.4,а-расм) давомийлик бўйича йиллик юклама графиги 6.4,б-расмда келтирилган.

Истеъмолчининг максимал юкламадан фойдаланиш вақти, линияда йиллик энергия исрофи ва максимал исрофлар вақтини топинг. Ўхшаш масалалар ²⁵да куриб чиқилган.

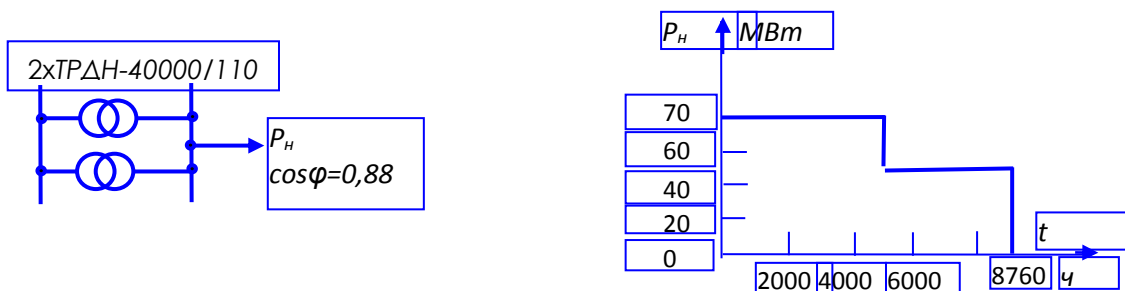
Линиянинг 1 км узунлиги учун ҳисоб параметрлари қўлланма жадвалдан олинсин.

2. Подстанцияда иккита ТРДН-40000/110 типдаги трансформаторлар параллел ҳолда ишлаб (6.5,а-расм), давомийлик бўйича йиллик юклама графиги 6.5,б-расмда тасвирланган истеъмолчини таъминлайди.

Трансформаторларда исроф бўлувчи йиллик энергия исрофи ва максимал исрофлар вақтини топинг. Трансформаторнинг каталог параметрлари қўлланма жадвалдан олинсин.

²⁵ Zoran Morvaj. Energy efficiency – a bridge to low carbon economy. Published by InTech Janeza Trdine 9, 51000 Rijeka, Croatia. Copyright © 2012 InTech (p.130)

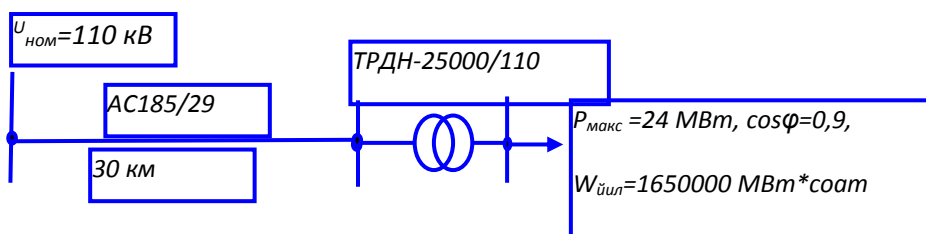
6.5-расм

3. Схемаси 6.6-расмда келтирилган электр тармоқдан таъминланувчи истеъмолчининг максимал юкласи 24 MBm бўлиб, у йил давомида $1650000 \text{ MBm} \cdot \text{coam}$ электр энергияни истеъмол қилади.

Электр тармоқда йиллик энергия исрофини топинг.

Линиянинг солиштирма ҳисоб параметрлари ва трансформаторнинг каталог параметрлари қўлланма жадвалдан олинсин.

Линиянинг сиғим ўтказувчанлиги ҳисобга олинмасин.

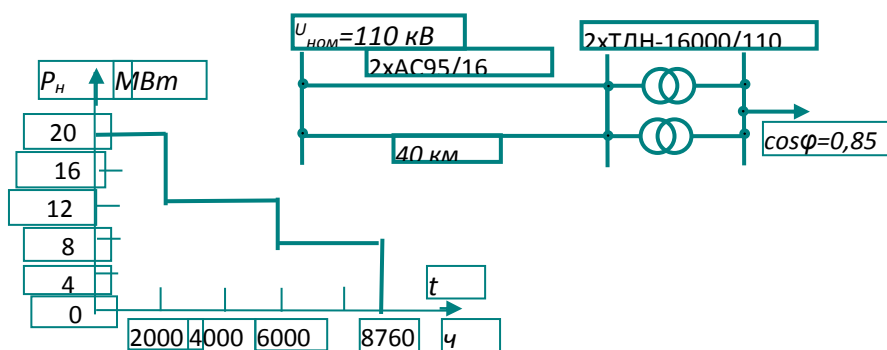

6.6-расм

4. Схемаси 6.7,а-расмда келтирилган электр тармоқдан таъминланувчи истеъмолчининг юклама графиги 6.7,б-расмда тасвирланган.

Бир йил давомида истеъмол қилинувчи ва тармоқда исроф бўлувчи электр энергиялар, максимал юкламадан фойдаланиш вақти ва максимал исрофлар вақтини топинг.

Линиянинг сиғим ўтказувчанлиги ҳисобга олинмасин.

Назорат саволлар:

1. Электр тизимлардаги мавжуд булган исроф тушунчаси нимани англатади?
2. максимал исрофлар вақти τ нимани англатади?
3. Электр тармоқда йиллик энергия исрофи қандай топилади?

Фойдаланилган адабиётлар:

1. Frank Kreith D.Yogi Goswami. Energy management and conservation handbook. © 2008 by Taylor & Francis Group, LLC. CRCP ressisan imprint of Taylor & Francis Group, an Informa business.
2. Zoran Morvaj. Energy efficiency –a bridge to low carbon economy. Published by InTech Janeza Trdine 9, 51000 Rijeka, Croatia. Copyright © 2012 InTech.

6-амалий машғулот:

Электр тармоқларида исрофларни камайтириш

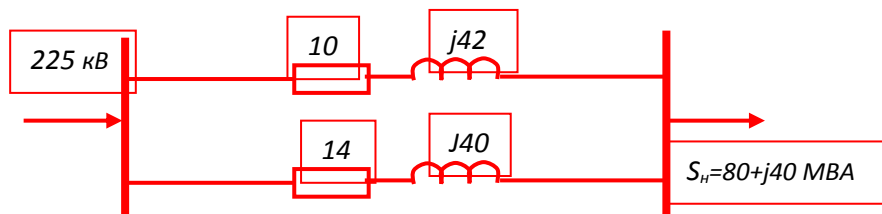
Ишдан мақсад: Электр тармоқларида исрофларни реактив қувватни компенсациялаш орқали камайтириш. Электр тармоқларида исрофларни трансформациялаш коэффициентини ростлаш орқали камайтириш.

Масаланинг қуйилиши:

Ушбу машғулотда электр тармоқларида исрофларни минималлаштириш учун компенсаторнинг оптимал реактив қувватини аниқлаш; ёпиқ электр тармоқларида исрофларни минималлаштириш учун зарур бўлган оптимал трансформациялаш коэффициентини аниқлашга оид масалалар ечилади. Қуйида масалалар ечиш наъмуналари ва мустақил ечиш учун масалалар келтирилган.

Ишни бажариш учун намуна:

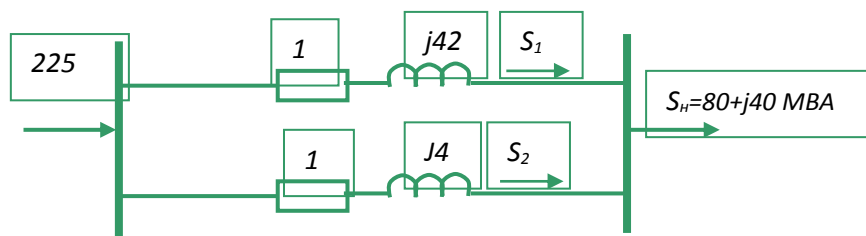
Схемаси 8.4-расмда келтирилган ёпиқ электр тармоқда қувватлар оқимининг табиий ва иқтисодий тақсимланишини ҳисобланг. Тармоқнинг минимал исрофлар билан ишлаш ҳолатини контурни очиш орқали таъминланг. Ўхшаш масалалар ²⁶да куриб чиқилган.

8.4-расм

Ечиш. Тармоқнинг шохобчаларида қувват оқимининг тақсимланишини Кирхгофнинг биринчи ва иккинчи қонунларидан фойдаланиб топамиз.

Табиий тақсимланишни ва бу ҳолатдаги актив қувват исрофини ҳисоблаймиз (8.5-расм):

8.5-расм

$$\dot{S}_1 = \frac{\hat{Z}_2}{\hat{Z}_1 + \hat{Z}_2} \cdot \dot{S}_H = \frac{14 - j40}{10 - j42 + 14 - j40} \cdot (80 + j40) = 38,6 + j21,86 \text{ MVA},$$

$$\dot{S}_2 = \frac{\hat{Z}_1}{\hat{Z}_1 + \hat{Z}_2} \cdot \dot{S}_H = \frac{10 - j42}{10 - j42 + 14 - j40} \cdot (80 + j40) = 41,4 + j18,14 \text{ MVA},$$

$$\begin{aligned} \Delta P &= \frac{P_1^2 + Q_1^2}{U_n^2} \cdot r_1 + \frac{P_2^2 + Q_2^2}{U_n^2} \cdot r_2 = \\ &= \frac{38,6^2 + 21,86^2}{220^2} \cdot 10 + \frac{41,6^2 + 18,14^2}{220^2} \cdot 14 = 1,007 \text{ MW} \end{aligned}$$

Иқтисодий тақсимланишни ва бу ҳолатдаги актив қувват исрофини ҳисоблаймиз:

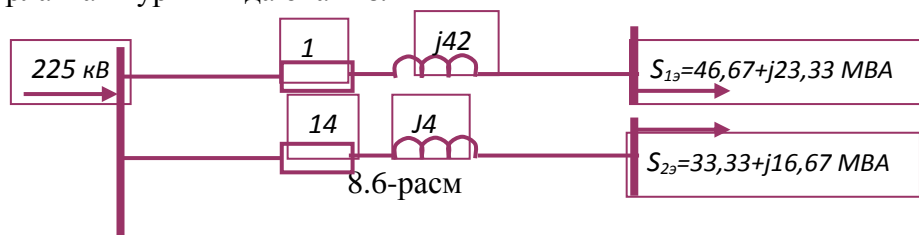
1. ²⁶ Francis M. Vanek, Louis D. Energy Systems Engineering Evaluation and Implementation. Copyright © 2008 by The McGraw-Hill Companies. (p.140)

$$\begin{aligned}\dot{S}_{1_3} &= \frac{r_2}{r_1 + r_2} \cdot \dot{S}_H = \frac{14}{24} \cdot (80 + j40) = 46,67 + j23,33 \text{ MVA}, \\ \dot{S}_{2_3} &= \frac{r_1}{r_1 + r_2} \cdot \dot{S}_H = \frac{10}{24} \cdot (80 + j40) = 33,33 + j16,67 \text{ MVA}, \\ \Delta P_3 &= \frac{P_{1_3}^2 + Q_{1_3}^2}{U_H^2} \cdot r_1 + \frac{P_{2_3}^2 + Q_{2_3}^2}{U_H^2} \cdot r_2 = \\ &= \frac{46,67^2 + 23,33^2}{220^2} \cdot 10 + \frac{33,33^2 + 16,67^2}{220^2} \cdot 14 = 0,962 \text{ MВт}\end{aligned}$$

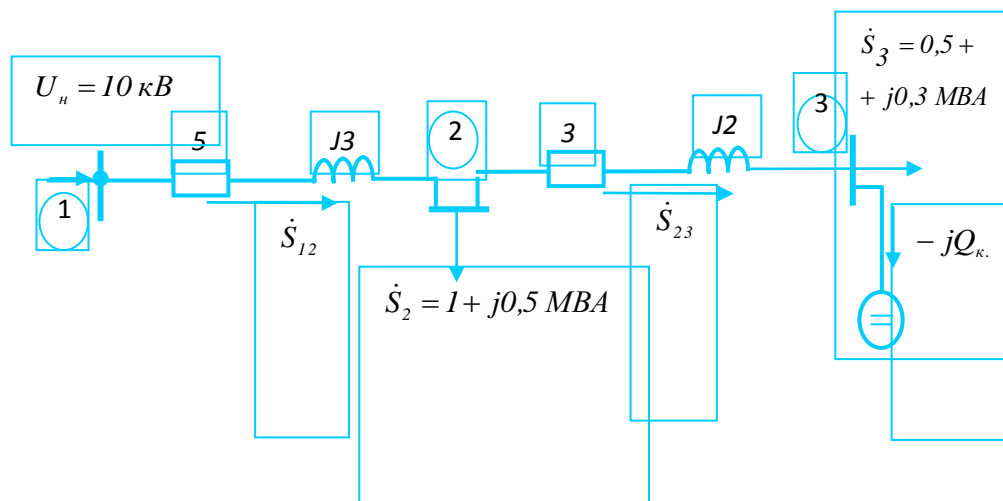
Шундай қилиб, ушбу электр тармоғида қувват оқимининг иқтисодий тақсимланиши натижасида актив қувват исрофи

$$\Delta \Delta P = \Delta P - \Delta P_3 = 1,007 - 0,962 = 0,045 \text{ MВт га, яъни } 4,5\% \text{ га камаяди.}$$

Ушбу иқтисодий ҳолатни таъминлаш учун контурни юклама тугунида 8.6-расмда тасвирланган кўринишда очамиз.

2-масала. Схемаси 8.7-расмда келтирилган очик электр тармоқнинг чекка пунктидаги истеъмолчисида уланувчи реактив қувват компенсаторнинг тармоқдаги исрофнинг минимал бўлишини таъминловчи оптимал қувватини топинг.

8.7-расм

Ечиш. 1-2 ва 2-3 шохобчалардаги қувватлар оқимларини 2- ва 3- тугунлар учун Кирхгофнинг биринчи қонунидан фойдаланиб ифодалаймиз:

$$\dot{S}_{12} = 1,5 + j(0,8 - Q_k),$$

$$\dot{S}_{23} = 0,5 + j(0,3 - Q_k).$$

Электр тармоқдаги актив қувват исрофини компенсаторнинг номаълум қуввати орқали ифодалаймиз:

$$\begin{aligned}\Delta P &= \frac{P_{12}^2 + Q_{12}^2}{U_H^2} \cdot r_{12} + \frac{P_{23}^2 + Q_{23}^2}{U_H^2} \cdot r_{23} = \\ &= \frac{1,5^2 + (0,8 - Q_k)^2}{10^2} \cdot 5 + \frac{0,5^2 + (0,3 - Q_k)^2}{10^2} \cdot 3\end{aligned}$$

Компенсаторнинг оптимал реактив қувватини актив қувват исрофи функцияси минимумлигининг зарурий шартидан фойдаланиб топамиз:

$$\frac{\partial \Delta P}{\partial Q_k} = -\frac{2(0,8 - Q_k)}{100} \cdot 5 - \frac{2(0,3 - Q_k)}{100} \cdot 3 = 0,$$

$$Q_{k, opt} = \frac{0,08 + 0,018}{0,1 + 0,06} = 0,612 \text{ МВАР} = 612 \text{ кВАР}.$$

Реактив қувватни компенсациялашдан олинувчи самарани баҳолаш учун дастлабки ва компенсаторни улашдан кейинги ҳолатлардаги актив қувват исрофларини солиштирамиз.

Дастлабки тармоқ учун:

$$\Delta P = \frac{1,5^2 + 0,8^2}{10^2} \cdot 5 + \frac{0,5^2 + 0,3^2}{10^2} \cdot 3 = 0,155 \text{ МВт};$$

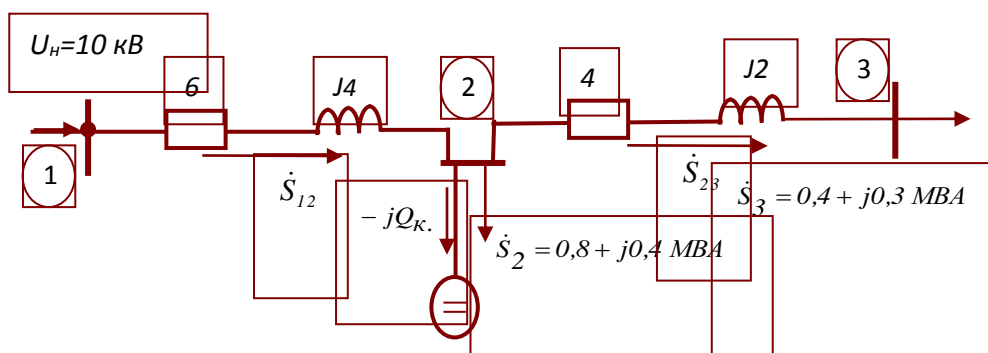
Реактив қуввати компенсацияланган тармоқ учун:

$$\Delta P_s = \frac{1,5^2 + (0,8 - 0,612)^2}{10^2} \cdot 5 + \frac{0,5^2 + (0,3 - 0,612)^2}{10^2} \cdot 3 = 0,117 \text{ МВт}.$$

Шундай қилиб тармоқ охирида реактив қувватни оптимал компенсациялаш натижасида ундаги исроф

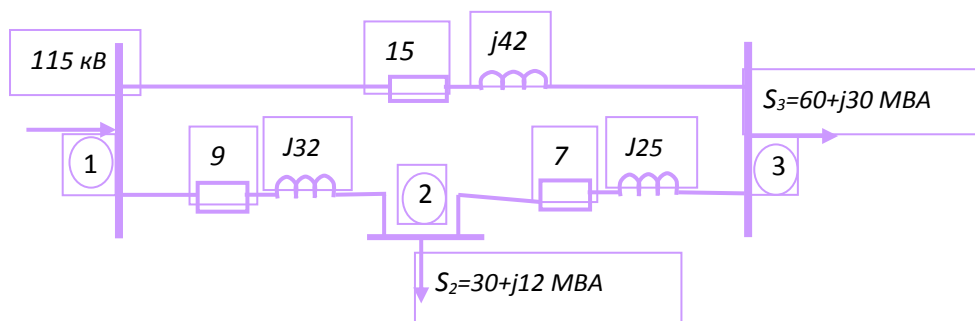
$$\Delta \Delta P = \Delta P - \Delta P_s = 0,155 - 0,117 = 0,038 \text{ МВт} = 38 \text{ кВт га, яъни } 24,5\% \text{ га камаяди.}$$

1. Схемаси 8.8-расмда келтирилган электр тармоқда компенсаторнинг реактив қувватини исрофни минимал бўлиш шarti бўйича аниқланг.

8.8-расм

2. Схемаси 8.9-расмда келтирилган ёпиқ электр тармоқда қувватлар оқимининг табиий ва иқтисодий тақсимланишини ҳисобланг. Тармоқнинг минимал исрофлар билан ишлаш ҳолатини контурни очиш орқали таъминланг.

8.9-расм

Назорат саволлар:

1. Электр тизимлардаги мавжуд булган исроф тушунчаси нимани англатади?
2. максимал исрофлар вақти τ нимани англатади?

3. Электр тармоқда йиллик энергия исрофи қандай топилади?

Фойдаланилган адабиётлар:

1. Frank Kreith D. Yogi Goswami. Energy management and conservation handbook. © 2008 by Taylor & Francis Group, LLC. CRCP resisan imprint of Taylor & Francis Group, an Informa business.
2. Francis M. Vanek. Louis D. Energy Systems Engineering Evaluation and Implementation. Copyright © 2008 by The McGraw-Hill Companies.

V. КЕЙСЛАР БАНКИ

1. 2012 йилда Навои ИЭС да урнатилган 478 МВт Парогаз установкасани ишга туширганда Ўзбекистон Бирлашган Электр Тизимидаги узгариш ҳолатлири ва унинг генераторлар тургун ишлашларига тасири. Ўзбекистон электр тизими тургун еки тургунмас ишлашига шу Парогаз установкасани тасир курсатиши баҳолаш. Замонавий кулланиладиган программалардан шу масалаларни куриб чиқиш учун фойдаланиш.
2. Навои ИЭС да урнатилган 478 МВт Парогаз установкасани 2014 йилда аварий учирлиши. Бу урнатилган 478 МВт Парогаз установкасани учирлишига сабаб булган ходисаларни урганиб чиқиш ва шу вазиятларни кайтарилмасликка канака чора тадбирлар куриш кераклигини тахлил килиш.
3. 500 кВ Сирдаре ИЭС- Согдиана электр узатув линиясининг аварий учирлиши.1 (2015 йил). Бу электр узатув линиясининг аварий учирлиши сабаб булган ходисаларни урганиб чиқиш ва шу вазиятларни кайтарилмасликка канака чора тадбирлар куриш кераклигини тахлил килиш.
4. Талимарджан ИЭС генераторини аварий учирлишининг сабаблари (2014 йил). Бу урнатилган Парогаз установкасани учирлишига сабаб булган ходисаларни урганиб чиқиш ва шу вазиятларни кайтарилмасликка канака чора тадбирлар куриш кераклигини тахлил килиш.
5. Самарканд вилоятида лайхалаштирилган куеш электр станциядаги электр энергиясини саклаш муамолари ва бирлашган тизим билин паралел ишлаш муамоси. Ўзбекистон электр тизими тургун еки тургунмас ишлашига шу лайхалаштирилган куеш электр станцияси тасир курсатишини баҳолаш. Замонавий кулланиладиган программалардан шу масалаларни куриб чиқиш учун фойдаланиш.

VI. МУСТАҚИЛ ТАЪЛИМ МАВЗУЛАРИ

Тингловчи мустақил ишни муайян модулни хусусиятларини ҳисобга олган ҳолда қуйидаги шакллардан фойдаланиб тайёрлаши тавсия этилади:

- меъёрий ҳужжатлардан, ўқув ва илмий адабиётлардан фойдаланиш асосида модул мавзуларини ўрганиш;
- тарқатма материаллар бўйича маърузалар қисмини ўзлаштириш;
- автоматлаштирилган ўргатувчи ва назорат қилувчи дастурлар билан ишлаш;
- махсус адабиётлар бўйича модул бўлимлари ёки мавзулари устида ишлаш;
- тингловчининг касбий фаолияти билан боғлиқ бўлган модул бўлимлари ва мавзуларни чуқур ўрганиш.

Мустақил таълим мавзулари:

1. Жаҳон энергетикасининг тараққиёт тенденциялари.
2. Ўзбекистон энергетикасининг тараққиёт тенденциялари.
3. Ўзбекистон энергетикасининг замонавий муаммолари ва уларни ҳал этиш йўллари.
4. Ўзбекистон энергетикасининг жорий ҳолати ва унинг тараққиёт истиқболлари.
5. Жаҳон давлатлари ва Ўзбекистоннинг энергетика ресурслари ва уларнинг захиралари.
6. Анъанавий энергетиканинг тараққиёт истиқболлари.
7. Жаҳон миқёсида кўмрдан фойдаланиш тенденциялари ва ва истиқболлари.
8. Ўзбекистон Республикасида кўмрдан фойдаланиш тенденциялари ва истиқболлари.
9. Нефть захиралари ва ва ундан фойдаланиш истиқболлари.
10. Табiiй газ захиралари ва ва ундан фойдаланиш истиқболлари.
11. Атом энергетикаси ва ундан фойдаланиш истиқболлари.
12. Жаҳон миқёсида қуёш энергиясидан фойдаланишнинг тараққиёти ва истиқболлари.
13. Жаҳон миқёсида шамол энергиясидан фойдаланишнинг тараққиёти ва истиқболлари.
14. Жаҳон миқёсида геотермал энергиядан фойдаланишнинг тараққиёти ва истиқболлари.
15. Ўзбекистон Республикасида қуёш энергиясидан фойдаланишнинг тараққиёти ва истиқболлари.
16. Ўзбекистон Республикасида шамол энергиясидан фойдаланишнинг замонавий ҳолати ва истиқболлари.
17. Ўзбекистон Республикасида гидроэнергиядан фойдаланишнинг ҳозирги ҳолати ва истиқболлари.
18. Интеллектуал энергетика тизими.
19. Марказий Осиё энергетикаси.
20. Энергетика ва экология.
21. Ўзбекистон Республикасининг энергетика фаолиятини тартибга солувчи Қонунлари.
22. Ўзбекистон энергосистемасида электр энергияси назоратини автоматлаштирилган тизими.
23. Электр энергия ҳисоблагичларини ривожланиш тенденциялари ва истиқболлари.
24. Электр энергия сарфини ҳисобга олувчи замонавий электрон ҳисоблагичлар.
25. “Энергетик текширув” ва “энергетик аудит” ўтказишда ЭНААТнинг ўрни.
26. Энергетик балансни таҳлил этиш ва корхонанинг энергетик хўжалиги ҳолатини баҳолаш.

27. Хорижий мамлакатларда энергияни тежаш сиёсатининг амалга ошириш йўналишлари.
28. Энергияни аккумуляциялашнинг аҳамияти ва истиқболлари.
29. Энергияни гидроаккумуляцион электр станциялари ёрдамида аккумуляциялаш.
30. Энергияни сиқилган газ ҳосил қилиш орқали аккумуляциялаш.
31. Электр энергиясини аккумуляциялаш усуллари.
32. Иссиқлик энергиясини аккумуляциялаш усуллари.
33. Ўзбекистон энергетикасининг тараққиёт истиқболлари.
34. Ўзбекистон энергетикасини ривожлантириш учун амалга оширилаётган асосий лойиҳалар.
35. Бирлашган Халқаро энергетика тизимлари фаолиятини ташкил этиш.
36. Бирлашган энергетика тизимларнинг аҳамияти ва уларнинг фаолият кўрсатиш принциплари.
37. Жаҳоннинг йирик Халқаро бирланган энергетика тизимлари ва уларнинг фаолият кўрсатиш принциплари.
38. Энергетика тизимларининг режимларини оптимал режалаштиришда исрофларни эътиборга олиш.
39. Ёпик электр тармоқларида исрофларни камайтириш тадбирлари.
40. Электр тармоқларида исрофларни камайтириш ва кучланишни ростлаш масалаларини биргаликда ҳал этиш.
41. Очиқ электр тармоқларида исрофларни камайтириш тадбирлари.
42. Электр тармоқларида параллел ишловчи трансформаторларнинг оптимал иш режимлари.
43. Хорижий мамлакатларда энергияни тежаш сиёсатини амалга ошириш йўналишлари.
44. Ўзбекистоннинг ёқилғи-энергетик мажмуаси ва уни тежаш сиёсатини амалга ошириш йўналишлари.
45. Қуёш энергиясини иссиқлик ва электр энергиясига ўзгартиришнинг замонавий техноогиялари.

VII. ГЛОССАРИЙ

Availability	A condition in which a machine is ready to perform the duty for which it is intended.	Мавжудлиги - бир машина учун мўлжалланган бурчини бажариш учун тайёр бўлган бир ҳолати.
Balancing	Controlling electricity production so that it fully matches electricity demand.	Мувозанат - бу тўлиқ электр талабни ва электр ишлаб чиқаришни назорат қилиш.
Base load	A constant demand level for electric energy that is present during a prolonged time period.	Асосий юклама - узок вақт давомида мавжуд электр энергияси учун доимий талаб даражасида болган.
Coefficient of performance	The ratio of the amount of heat or cold produced by a heat pump and the amount of energy needed to drive the heat pump.	Бажариш коэффитсиенти - бир иссиқлик насоси ва иссиқлик насос ҳайдовчи учун зарур бўлган энергия миқдори томонидан ишлаб чиқарилган иссиқлик ёки совуқ миқдори нисбати.
Cogeneration	An effective method to utilize the heat released during the production of electric energy for process heating, space heating or cooling.	Генерасия - жараён иситиш ёки совутиш учун электр энергиясини ишлаб чиқариш давомида озод иссиқлик фойдаланиш учун самарали усул.
Common cause fault	A fault in a process that negatively affects the whole process.	Сабаб айби - салбий бутун жараёнини таъсир жараёнида бир айби.
Common mode fault	A fault in a process that affects only one unit in a process with several identical units in parallel without affecting the others.	Умумий тартиб айби - бошқаларга таъсир ҳолда параллел бир неча хил бирликлари билан бир жараёнда фақат битта бирлигидан таъсир жараёнида бир айби.
Demand management	A method to decrease electricity demand by switching of part of electricity consumption.	Талаб бошқариш - электр истеъмоли қисми коммутатсия томонидан электр эҳтиёжни камайтириш учун бир усул.
Discount rate	The fraction of an invested capital that is desired as an annual yield.	Чегирма даражаси - бир йиллик ҳосилдорлиги сифатида исталган бир капиталнинг улуши.
Distribution grid	The system that distributes electricity or gas to households, commercial users and small industries.	Тарқатиш тармоқ - уй, тижорат фойдаланувчилар ва кичик саноат электр ёки газ тарқатадиган тизими.
Electricity intensity	The amount of electric energy needed to create a certain gross domestic product, often expressed in kwh/€ of kwh/\$	Электр интенсивлиги - муайян ялпи ички маҳсулотни яратиш учун зарур бўлган электр энергия миқдори, тез-тез
Energy	Amount of physical work stored or delivered to a process	Энергия - жисмоний иш ёки жараён учун етказиладиган миқдор
Energy storage	Storage of energy for later use, often in pumped hydro, batteries, flywheels, and compressed air but primarily in fuels	Энергия сақлаш - кейинчалик фойдаланиш учун, тез-тез шимиб гидроэнергия, батареялар, 1 ва сиқилган ҳаво, балки, биринчи навбатда

Final energy use	Energy use by the consumers, such as industries, commercials and households. It does not include the energy consumption needed for processing fuels and the energy losses of power plants	Охирги энергиядан фойдаланиш - масалан, саноат, реклама ва уй каби истеъмолчилар томонидан энергия фойдаланиш. Бу қайта ишлаш ёқилғи учун зарур бўлган энергия истеъмолини ва кувват ўсимликлар энергия йўқотишларни ўз ичига олмайди
Fixed charge rate	The rate of capital costs resulting from a given discount rate and the given life of an installation	Белгиланган заряд тезлиги - берилган чегирма ставка натижасида капитал харажатларнинг даражаси ва ўрнатиш берилганлиги
Frequency	The number of repetitive cycles of a process per second, with unit Hz (hertz).	Частота - бирлиги Ҳз (Гертз) билан сонияда бир жараённинг такрорланадиган сони.
Gas engine	A machine that converts the chemical energy stored in fuel gas into mechanical energy.	Газ-мотор - механик энергияга айланишига ёқилғи газ сақланади кимёвий энергия айлантирган машинаси.
Gross domestic product (GDP)	– The total monetary value of the amount of goods and services produced per year in a country. Often, the gdp is expressed in the local purchasing power parity (ppp) of the us\$, since the buying power of the us\$ differs from country to country.	Ялпи ички маҳсулот (ЯИМ) - бир мамлакатда йилига ишлаб чиқарилган товарлар ва хизматлар миқдори умумий пул қиймати. АҚШ доллари сотиб олиш кучи, мамлакатдан мамлакатга фарқ буён тез-тез, ялпи ички маҳсулот, АҚШ доллари, маҳаллий харид қобиляти паритети ифода этилади.
Highvoltage AC	A three wire system for transporting electric energy at high voltage (> 35 kv) as alternating current.	Юқори кучланиш УТ - юқори кучланиш электр энергия ташиш учун уч сим тизими (> 35 кВ) муқобил оқим сифатида.

VIII. ФОЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР:

Махсус адабиётлар:

1. Mohamed E. El-Hawary. Introduction to Electrical Power Systems. Copyright 2008 by the Institute of Electrical and Electronics Engineers, Inc. All rights reserved. Published by John Wiley & Sons, Inc., Hoboken, New Jersey. Published simultaneously in Canada
2. P. GiridharKiniand Ramesh C. Bansal, Energy managementsystems. Published by InTech. Janeza Trdine 9, 51000 Rijeka, Croatia. Copyright © 2011 InTech.
3. Frank Kreith D.Yogi Goswami. Energy management and conservation handbook. © 2008 by Taylor & Francis Group, LLC. CRCP ressisan imprint of Taylor & Francis Group, an Informa business.
4. Zoran Morvaj. Energy efficiency –a bridge to low carbon economy. Published by InTech Janeza Trdine 9, 51000 Rijeka, Croatia. Copyright © 2012 InTech
5. Moustafa Eissa. Energy efficiency –the innovative ways for smart energy, the future towards modern utilities. <http://dx.doi.org/10.5772/2590> Edited by Moustafa Eissa. Electric Power Distribution Handbook, T. A. Short. Taylor & Francis Group. 6000 Broken Sound Parkway NW, Suite 300.
6. Energy in the 21st century. (2nd edition) John r. Fanchi. Texas Christian University, USA. With christoper j. Fanchi. Copyright © 2011 by world scientific publishing co. Pte. Ltd.
7. Mohamed E. El-Hawary. Introduction to Electrical Power Systems. Copyright 2008 by the Institute of Electrical and Electronics Engineers, Inc. All rights reserved. Published by John Wiley & Sons, Inc., Hoboken, New Jersey. Published simultaneously in Canada
8. Francis M. Vanek. Louis D. Energy Systems Engineering Evaluation and Implementation. Copyright © 2008 by The McGraw-Hill Companies.
9. Janeza Trdine Energy Storage in the Emerging Era of Smart Grids. Edited by Rosario Carbone. Published by InTech. 9, 51000 Rijeka, Croatia. Copyright © 2011 InTech
10. Janaka Ekanayake Cardiff University, UK Kithsiri Liyanage University of Peradeniya, Sri Lanka Jianzhongwu Cardiff University, Uk Akihiko Yokoyama University of Tokyo, Japan Nick Jenkins Cardiff University, UK. Smart Grid Technology and Applications. © 2012 John Wiley & Sons, ltd
11. Markus Hotakainen, Jacob Klimstra & Wdrtsild Finland Oy Smart power generation Printing house: Arkmedia, Vaasa 2011 Publisher: Avain Publishers, Helsinki
12. Prof. P. S. R. MURTY B.Sc. (Engg.) (Hans.) ME., Dr. - lng (Berlin), F.I.E. (India). Life Member – ISTE Operation and Control in Power Systems
13. Leslie A. Solmes. Energy Efficiency Real Time Energy Infrastructure Investment and Risk Management. Springer Science+Business Media B.V. 2009
14. Электр қурилмаларини тузилиш қоидалар, ДИ Ўздавэнергоназорат, Тошкент, 2007.
15. Арипов М. Интернет ва электрон почта асослари.- Т.; 2000 й. 218 б.
16. Электр қурилмаларини тузилиш қоидалар, ДИ Ўздавэнергоназорат, Тошкент, 2007.
17. Электротехнический справочник: Т. 3. Производство, передача и распределение электрической энергии./Под общ.ред. профессоров МЭИ. – М.: Издательство МЭИ, 2004, 964 с
18. К.Р. Аллаев Энергетика мира и Узбекистана. Аналитический обзор. Т. Издательство «Молия» 2007. 388 с.

ИНТЕРНЕТ РЕСУРСЛАРИ:

1. <https://www.ziyonet.uz>
2. <https://www.edu.uz>
3. https://www.Lifeafterthe_oilcrashnet.net
4. <https://www.Theoildrum.com>
5. <https://www.researchgate.net>
6. <http://www.sciencedirect.com>
7. <http://www.journals.elsevier.com/international-journal-of-electrical-power-and-energy-systems>
8. <http://onlinelibrary.wiley.com/journal>
9. <http://iris.elf.stuba.sk>
10. <http://www.degruyter.com>
11. <http://www.epri.com/search/Pages>
12. <http://izvestia.tugab.bg/en>
13. <http://www.nfpa.org/newsandpublications>
14. <http://journals.tubitak.gov.tr>
15. <http://jeen.fei.tuke.sk/en>
16. <https://ecce-journals.rtu.lv/>
17. <http://www.elekt.polsl.pl>
18. <http://www.wydawnictwo.pk.edu.pl/>
19. <http://www.epe.tuiasi.ro>
20. <http://www.rtu.lv/en>
21. <https://www.labview.ru>
22. <https://www.matlab.com>
23. <https://www.energystrategy.ru>
24. <https://www.uzenergy.uzpak.ru>
25. <https://www.matlab.com>
26. <https://www.uzenergy.uzpak.uz>
27. <https://www.ziyonet.uz>
28. <https://www.edu.uz>